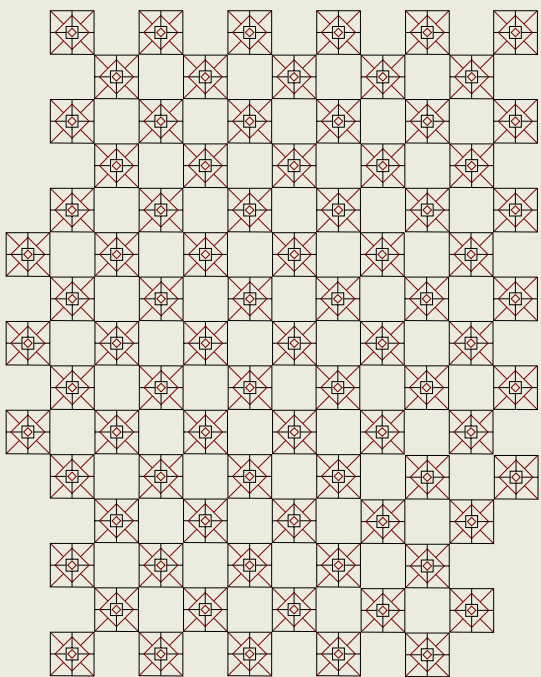
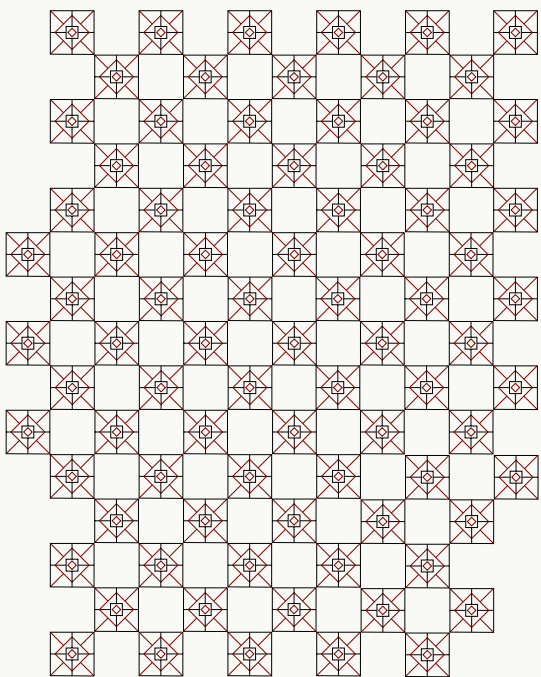

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinarstvo in
sorodna področja*

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinarstvo in
sorodna področja*

Glasilo Združenja za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive

Mednarodni uredniški odbor: dr. Peter Mikša (SI) (odgovorni urednik),
dr. Kornelija Ajlec (SI) (glavna urednica),
dr. Maja Vehar (SI) (tehnična urednica),
Žiga Smolič (SI) (tehnični urednik),
dr. Bojan Balkovec (SI),
dr. Matija Zorn (SI),
dr. Petra Testen (SI),
dr. Božo Repe (SI),
dr. Yoshitome Kota (JP),
dr. Sanja Petrović Todosijević (SRB),
dr. Slobodan Marković (SRB),
dr. Ivan Laković (MNE).
Strokovna sodelavka: mag. Ana Marija Lamut (SI)

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji. Prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. oktobra 2024.

Prevodi: FuroCat d. o. o.
Lektura: Aleksandra Repe in Maja Vehar
Naslovnica: Tjaša Krivec
Oblikovanje in oprema: Jure Stušek
Prelom in tisk: PODOBA d.o.o.,
Celjska cesta 7, SI-3250 Rogaška Slatina
Naklada: 100 izvodov
Cena izvoda: 20 €
Letna naročnina: 30 €

Izdaja: Združenje za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive
Slovenska cesta 9b, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
info@retrospektive-journal.org
www.retrospektive-journal.org
ISSN: 2630-3426 (tiskana izdaja)
2670-4013 (spletna izdaja)

*Izdajo znanstvene revije Retrospektive sofinancira
Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost
Republike Slovenije (ARIS).*

Kazalo vsebine

<i>Razprave</i>	7
Drobci o vladah in ministrih v medvojni Jugoslaviji	9
<i>Bojan Balkovec</i>	
»Vzgojimo domovini trezen rod!«	37
<i>Žan Grm</i>	
Slovenska industrija – od ponosa do propada in razprodaje	63
<i>Aleksander Lorenčič</i>	
Analiza vpliva okupacije na osnovno šolstvo v Mariboru in okolici v času druge svetovne vojne na podlagi šolskih poročil	93
<i>Lana Onič</i>	

Razbit bron, obtolčen marmor: kaj je ostalo od spomenikov Karađorđevićem v Sloveniji?	125
<i>Ivan Smiljanić</i>	

Dve plati Alexisa de Tocquevilla	185
<i>Jernej Štimac</i>	

<i>Ocene</i>	<i>219</i>

Alexa Stiller. Völkische Politik, Wallstein Verlag, Göttingen 2022	221
<i>Božo Repe</i>	

<i>Kontakti avtorjev</i>	<i>226</i>

Retro **SPEKTIVE**

Razprave

7

Drobci o vladah in ministrih v medvojni Jugoslaviji¹

Bojan Balkovec

---

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Slovenska zgodovina, P6-0235, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

IZVLEČEK

Obe ustavi predvojne jugoslovanske kraljevine sta dajali kralju posebno moč v političnem življenju. Kralj je močno posegal v parlamentarno življenje. V medvojnem odboju so vlade v povprečju delovala le nekaj mesecev, v tridesetih letih dlje kot v dvajsetih. Devetintrideset vlad je vodilo 14 predsednikov. Največ vlad je sestavil Nikola Pašić. Med predsedniki je edini nesrbski Anton Korošec, ki je vlado vodil od poletja 1928 do uvedbe kraljeve diktature 6. januarja 1929. V prispevku so pri posameznih vladah navedene stranke, ki so jih sestavljale. Navedeni so slovenski politiki, ki so sodelovali v posameznih vladah, in naštetih njihovi ministrski resorji.

Glavne besede

vlada, predsednik vlade, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Kraljevina Jugoslavija, kralj Aleksander Karađorđević, Anton Korošec.

ABSTRACT

Both constitutions of the pre-war Yugoslav kingdom granted the king significant political power, giving him considerable influence over parliamentary affairs. During the interwar period, governments typically lasted only a few months, with the tenure being slightly longer in the 1930s compared to the 1920s. A total of 14 prime ministers headed thirty-nine different governments, with Nikola Pašić forming the most. Anton Korošec was the only non-Serbian prime minister, leading the government from the summer of 1928 until the establishment of the royal dictatorship on January 6, 1929. The article lists the political parties that composed each government, along with the Slovenian politicians involved and their ministerial portfolios.

Keywords

government, prime minister, Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia, King Alexander Karađorđević, Anton Korošec.

O VLADARJU V USTAVAH

Kraljevina SHS in kasneje Kraljevina Jugoslavija je bila ustavna monarhija. Obstajala je uveljavljena delitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno. A pri vsem skupaj je bila zelo pomembna tudi vloga monarha, saj je bila država ustavna monarhija. Tudi v medvojnem obdobju so obstajale razlike v načinu ustroja parlamentarnih monarhij. Parlamentarne monarhije so lahko bile kljub demokratični delitvi oblasti med seboj različne, v vlogi monarha pri delitvi oblasti. Samuel Huntington je monarhije razdelil na tri vrste. Njegov prispevek je sicer o monarhijah sredi 20. stoletja, vendar lahko opredelitev vrste monarhij apliciramo tudi na medvojno jugoslovansko monarhijo. Huntington je omenjal tri vrste monarhij, parlamentarno, oligarhično in vladarsko. V prvi je monarh vladar, vendar je oblast v rokah izvoljenih predstavnikov, ki zastopajo ljudstvo v parlamentu. V oligarhični monarhiji je monarh vladar, oblast pa je v rokah ozkega sloja. Vladarska monarhija pa je oblika, kjer ima monarh aktivno vlogo pri izvajanju oblasti. Huntington je pri slednji videl tri podvrste monarhije. Oblastne monarhije so bile lahko absolutne, kjer je bil monarh ne le vladar, ampak tudi izvajalec oblasti. Druga podoblika je, kjer so monarhove oblasti delno omejevane, in tretja podoblika je tista, kjer vladar na eni strani in politične stranke in parlament tekmujejo oz. sodelujejo pri izvajanju oblasti.²

Kraljevina SHS je nastala 1. decembra 1918 kot rezultat nekaj faz različnih oblik združevanja ozemelj Kraljevine Srbija, Kraljevine Črne gore in Države SHS. Ob ustanovitvi 1. decembra 1918 je imela novonastala država le vladarja, regenta Aleksandra, od 20. decembra tudi skupno vlado. Sodni sistem je v posameznih združenih delih deloval še v formatu, ki je bil uporabljan pred prvodecembrskim aktom. Pomembno je tudi, da nova država ni imela skupnega zakonodajnega organa. To je seveda do neke mere logično, saj je nastala nova država in se je moral sistem šele vzpostaviti. Ob vprašanju skupnega zakonodajnega telesa je treba opozoriti, da so bile v omenjenih treh konstitutivnih delih parlamentarne prakse različne.

---

2 Huntington, Samuel P. „The Political Modernization of Traditional Monarchies“. *Daedalus* 95/3 (1966): 763–88, 763, 764.

Kraljevina Srbija in Kraljevina Črna gora sta imeli parlament, medtem ko je bil položaj v Državi SHS specifičen. To je bila 31-dnevna državna tvorba, ki tudi ni imela enotnega zakonodajnega organa. Obstajalo je sicer skupno predstavniško telo, Narodno vijeće, ki pa seveda ni običajen parlament. Ideje o načinu sestave začasnega parlamenta so bile zelo različne. Število in način izbire predstavnikov posameznih delov nove države je bil različen glede na stanje pred združitvijo in politično organiziranost v tistem času. Podrobno je to predstavljeno v knjigi Neda Engelsfeld.³

Osnovni elementi ureditve državne oblasti so postavljeni v ustavi. Za lažje razumevanje ureditve v medvojni Jugoslaviji si pogledajmo, kako je bilo to urejeno v Kraljevini Srbiji, saj je njena ustava močno vplivala na ustavno besedilo Kraljevine Srbov Hrvatov in Slovencev.⁴ V ustavi Kraljevini Srbije, ki je bila razglašena 5. junija 1903, je vloga kralja v zakonodajnem postopku opisana v 33. členu. »Zakonodavnu vlast vrše Kralj in Narodni predstavnici zajednički.« Iz zapisanega sledi, da sta bila kralj in Narodna skupščina enakopravna pri predlaganju zakonskih predlogov (34. člen). Seveda to ne pomeni, da je kralj osebno pripravljal zakonske predloge. Imel pa je možnost s svojimi svetovalci in svojim vplivom doseči, da so bili zakonski predlogi, ki so bili zanj pomembni, pripravljani tako, kot si je želel. Pomen kralja kaže tudi 35. člen ustave, kjer je zapisano, da morata za veljavnost zakon potrditi obe strani, torej kralj in Narodna skupščina. Slednje je dodatno potrdil tudi 43. člen, po katerem je kralj potrjeval in razglašal zakone. To bi sicer lahko opredelili tudi kot kraljevo pravico veta. Vendar glede na to, da je bil enakopraven ustvarjalec zakonodaje, to seveda ne drži, saj je oz. bi kralj lahko že v času pripravljanja zakonov poskrbel, da zakon ne bi vseboval določil, ki bi jim on nasprotoval.

Kralj je bil tudi nosilec izvršne oblasti, ki jo je izvajal prek ministrov. Po tem 38. členu ustave je kralj tudi imenoval in razreševal ministre. Politično

---

3 Engelsfeld, Neda. *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca-Privremeno narodno predstavništvo*. Biblioteka Posebna izdanja. Zagreb: Globus: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1989..

4 Besedilo ustave je dostopno na strani Wikivir. *Ustav Kraljevine Srbije (1903)*.

moč kralje je najbolje zapisal 40. člen ustave, po katerem je bila kraljeva osebnost nedotakljiva. Isti člen je tudi določal, da se kralja ne more poklicati na odgovornost, niti ga tožiti.

Ta uvod nas pripelje do ustave Kraljevine SHS in Kraljevine Jugoslavije. Obe ustavi prve jugoslovanske države sta namreč v delih o političnem položaju kralja sledili duhu ureditve v ustavi Kraljevine Srbije. Vsebinska je v obeh ustavah podobna ne glede na to, da sta nastali različno. Prvo ustavo Kraljevine SHS so potrdili na zasedanju Ustavodajne skupščine 28. junija 1921. Ker je bila sprejeta na Vidov dan, je poenostavljeno imenujemo vidovdanska ustava. Pot do te ustave je bila zapletena. Obstajalo je več predlogov ustave, ki so bili v različnih fazah postopka zavrnjeni.⁵ Drugo ustavo medvojne Jugoslavije pa je z ukazom izdal kralj, saj v času njene objave, 3. septembra 1931, parlament ni deloval, ker ga je kralj 6. januarja 1929 razpustil. Zaradi načina nastanka te ustave se zanjo uporablja izraz oktroirana ustava.

Po 46. členu vidovdanske ustave sta zakonodajno oblast izvajala kralj in Narodna skupščina »zajednički« = skupaj. Kralj je bil tudi nosilec upravne oblasti (izvršne), ki jo je v skladu s 47. členom izvajal prek ministrov. Zakonodajna oblast kralja je bila opredeljena tudi v 49. členu, ki je sicer prvi člen v poglavju o kralju. Prvi stavek omenjenega člena se začne z zapisom, da kralj potrjuje in razglašča zakone.⁶ V oktroirani ustavi je bil člen o delitvi zakonodajne oblasti med kralja in parlament preoblikovan tako, da se je ujemal z novim ustrojem parlamentarnega sistema in je kralj po tej ustavi zakonodajno oblast opravljal skupaj z Narodnim predstavništvom, ki pa sta ga sestavljala Narodna skupščina in senat. To je bilo zapisano v 26. členu oktroirane ustave. Prvi člen v razdelku o kralju, sicer je bil to 29. člen ustave, je bil malo razširjen v primerjavi s podobnim členom v vidovdanski

---

5 O sprejemanju ustave glej npr. Jovanović, Slobodan. *Ustavno pravo kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Goce Kona, 1924; Gligorijević, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*. Beograd: Narodna knjiga, 1979..

6 *Uradni list Deželne vlade za Slovenijo*. »Ustava Kraljevine Srbob, Hrvatov in Slovencev.« 27. julij 1921.

ustavi. Pred določilo, da kralj potrjuje in razglašča zakone, je bil vstavljen še stavek »Kralj je zaščitnik narodne enotnosti in državne celovitosti.«⁷

V obeh ustavah, v 54. in 34. členu, je bilo s podobnimi besedami zapisano, kako kralj izvaja upravno oz. izvršno oblast. Kralja je pri morebitnem izdajanju sklepov ali ukazov lahko omejevala zahteva po ministrovem podpisu oz. predpodpisu. Nedotakljiv položaj kralja razkrije nadaljevanje besedila v omenjenih dveh členih. Za vse kraljeve ukaze, navodila in tudi politične ukrepe odgovarja resorni minister. To je seveda pomenilo, da sta morala biti kralj in minister usklajena. Med njima ni smelo biti nesoglasij, oz. minister ni smel delovati mimo volje kralja. Podrobnejši opis pristojnosti ministrov je bil v Vidovdanski ustavi in v oktroirani ustavi opisan v razdelku Upravna oblast. Upravna oblast je bila urejena po hierarhičnem sistemu. Ministri so bili najvišje v hierarhiji posamezne veje upravne oblasti. Nad njimi je bil le kralj. Kralj in minister sta delovala vzajemno, saj noben akt ni mogel biti izdan brez ministrovega podpisa. Kot je zapisal Slobodan Jovanović v svojem delu *Ustavno pravo*, se je lahko minister svoje odgovornosti rešil le z odstopom.⁸ Izobrazba ali drugi pogoji za opravljanje ministra v ustavi niso bili navedeni. Izjema je bilo določilo, da član kraljevega doma ni mogel biti minister.⁹ Jovanović je menil, da je za ministre kljub vsemu bilo smiselno upoštevati 19. člen vidovdanske ustave, ki je za vsakogar, ki bi vstopil v državno službo, zahteval državljanstvo od rojstva oz. če so bili srbsko-hrvaško-slovenske narodnosti tudi, če so državljanstvo pridobili. Drugi bi lahko vstopili v državno službo šele deset let po pridobitvi državljanstva. Podrobneje o teh zakonskih okvirih ne bom govoril. Kako bi torej po Huntingtonu označili medvojno Jugoslavijo. Po mojem mnenju lahko govorimo o vladarski monarhiji, kjer sta vladar in politične stranke sodelovala pri izvajanju oblasti.

---

7 Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine. »Ustava Kraljevine Jugoslavije.« 10. september 1931.

8 Jovanović, Slobodan. *Ustavno pravo kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Goce Kona, 1924, 358.

9 Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, 57. člen.

STAROJUGOSLOVANSKI PREDSEDNIKI VLAD IN SLOVENCİ V VLADAH

V nadaljevanju bom predstavil nekaj statističnih podatkov o starojugoslovanskih vladah. Osnovni vir bo knjiga *Jugoslavija izmedu dva rata*, v kateri je Ferdo Čulinović leta 1961 v drugem zvezku pripravil seznam vlad.¹⁰ V Čulinovičevem pregledu je 39 vlad. Prva na seznamu je vlada Stojana Protića, zadnja pa tista, ki je oblast prevzela po državnem udaru 27. marca 1941, in jo je vodil general Dušan Simović. Čulinović je vsako spremembo v sestavi ministrskega zbora označil kot posebno vlado. Seznam vsebuje imena ministrstev, priimek in ime ministra ter njegovo politično oz. strankarsko pripadnost. Za predstavitev posameznih predsednikov vlad sem uporabil prispevke v Wikipediji, prevladujoče v srbski različici te enciklopedije. V srbski različici so predstavitev obsežnejše. Srbska različica Wikipedije vsebuje tudi sezname starojugoslovanskih vlad, kjer so navedeni člani vlade in njihov mandat, seveda s povezavami do opisov teh oseb. Članki v Wikipediji imajo naveden vire oz. literaturo, ki dokazujejo zapisane podatke. Mnogo krajše predstavitve politikov so v Enciklopediji Jugoslavije.

Najpomembnejša politična prelomnica v kraljevi jugoslovanski državi je bil državni udar, ki ga je kralj izvedel 6. januarja 1929. Ta udar je tudi ločitvena točka dveh obdobjev prve jugoslovanske države. Aleksander Karađorđević je suspendiral parlamentarni sistem, kar je sicer moral restavrirati dve leti kasneje. Primerjava števila vlad v obdobju do državnega udara in po njem pokaže pomembno razliko. Prvo obdobje je trajalo od 20. decembra 1918 do 5. januarja 1929, kar je 3670 dni. V tem času je delovalo 24 vlad. Vlade so delovale različno dolgo, povprečen čas pa je 153 dni, kar je pet mesecev. Pri drugem obdobju po 6. januarju 1929 sem za končni datum vzel konec delovanje vlade generala Simovića, to je 9. januar 1942. Ta čas šteje 4751 dni. Petnajst vlad iz tega obdobja je bilo v povprečju na oblasti skoraj 317 dni, torej več kot dvakrat dlje kot v prvem desetletju obstoja države. Ta povprečja bi se seveda spremenila, če bi upoštevali dej-

---

10 Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961. Seznam je na straneh 287–310..

stvo, da je v številnih primerih pravzaprav šlo za manjše kadrovske rošade v politično sicer enaki politični sestavi vlade. Po drugi strani pa bi takšno preštevanje vlad pomenilo, da bi se lahko dobil vtis, da je bil parlamentarni sistem trdnejši, kot je bil v resnici.

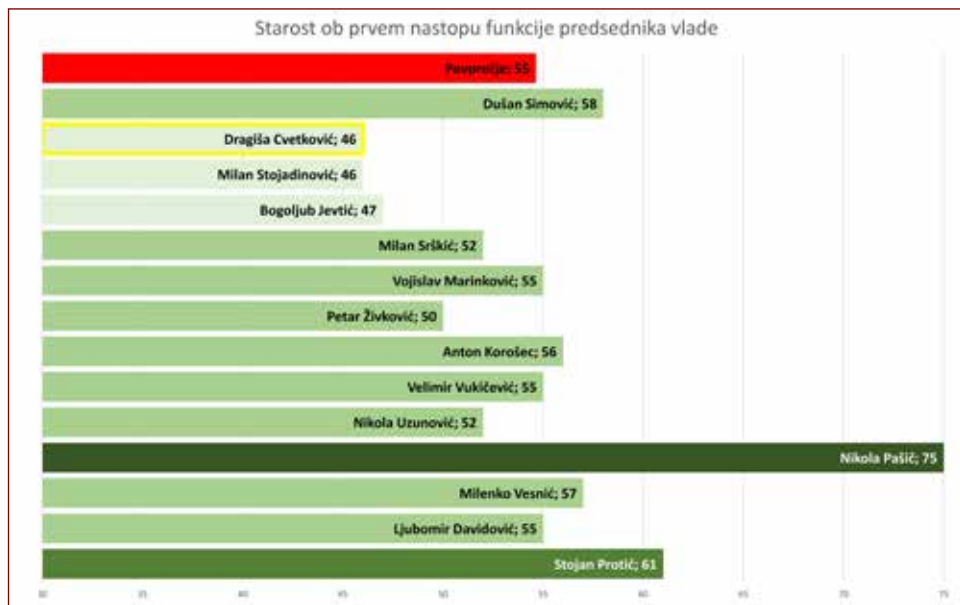
Vlada z najkrajšim stažem je prva vlada Nikole Uzunovića, ki je delovala od 8. do 15. aprila 1926. Še pred 15. aprilom je 12. aprila kot finančni minister začel delati Ninko Perić. Pred tem je bil Nikola Uzunović tudi začasni minister za finance. Kot je bilo pričakovati že iz zgornjih podatkov o dolžini vladanja vlad v drugem delu medvojnega obdobja, je najdlje delovala vlada v tridesetih letih. To je bila prva vlada Milana Stojadinovića. Ta vlada je delovala od 24. junija 1935 do 21. decembra 1938, torej tri leta pet mesecev in 27 dni. Nikola Pašić je bil najdlje na čelu vlad. Na čelu desetih vlad je bil 1821 dni, kar je štiri dni manj kot pet let.

Na čelu starojugoslovanskih vlad je bilo 14 posameznikov. Primerjava števila vlad in predsednikov pove, da so nekateri vlado vodili večkrat. Po Čulinovićevem seznamu je največ vlad sestavil Nikola Pašić, deset, sledi mu Nikola Uzunović s sedmimi. Naslednji po številu so sestavili po tri ali manj vlad. Po tri sta sestavila Ljubomir Davidović in Petar Živković. Dva kabineta so vodili Stojan Protić, Milenko Vesnić, Velja Vukićević, Milan Srškić, Milan Stojadinović in Dragiša Cvetković. Pri Cvetkoviću se njegova druga vlada pogosto imenuje vlada Cvetković–Maček in tako jo označuje tudi Čulinović.¹¹ Vlada je bila rezultat dogovora dveh političnih polov, vendar je bil predsednik Cvetković, zato je to pri tem štetju njegova vlada in je nisem štel posebej. Ostanjejo nam še predsedniki vlad, ki so bili to le enkrat. V dvajsetih letih je bil edini takšen zadnji v prvem delu starojugoslovanske zgodovine Anton Korošec. Slednji je vodenje vlade prevzel po hudi krizi, ki je bila posledica uboja hrvaških poslancev v Narodni skupščini 20. junija 1928, ko sta bila ubita Đuro Basariček in Pavle Radić, težko ranjeni Stjepan Radić pa je za posledicami strelav umrl 8. avgusta 1928. V krizi, ki je nastopila, je kralj vodenje vlade zaupal prvemu Nesrbu do tedaj Antonu Korošču. Korošec je tudi ostal edini Nesrb na čelu starojugoslovanske vlade. Vlado je Korošec

---

¹¹ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 308.

sestavil 27. julija 1928 in jo vodil do 6. januarja 1929, ko je kralj Aleksander razpustil parlament in vodenje vlade predal nestrankarski osebi, generalu Petru Živkoviću. V tridesetih sta bila po enkrat predsednika Vojislav Marinković in Bogoljub Jevtić. Zadnji z enkratnim predsedovanjem je tudi zadnji predsednik vlade na tem seznamu, general Dušan Simović.

Slika 1: Starost ob prvem nastopu funkcije predsednika vlade.

Starostna struktura predsednikov je tudi zanimiva. Starost v predstavljenem seznamu se nanaša na posameznikovo prvo prevzetje položaja predsednika vlade.¹² Z naskokom najstarejši Aleksandrov predsednik vlade je bil starosta srbske politike Nikola Pašić, že pred tem poslanec in predsednik vlade Kraljevine Srbije. Pašić je bil ob nastopu funkcije star 75 let in nekaj dni. Naslednji najstarejši je Stojan Protić, ki je bil ob prevzemu funkcije malo več kot 13 let mlajši od Nikole Pašića. Protić, ki je bil ob sestavljanju prve vlade Kraljevine SHS, decembra 1918, star sedem tednov manj kot

¹² Podatke o starosti in življenjepisih posameznikov so iz Wikipedije. Podatki o posameznikih se razlikujejo v različnih jezikih na Wikipediji in so bili po potrebi kombinirani.

62 let. Kot vidimo na sliki, je bila večina predsednikov vlad ob prevzemu funkcije starih med 52 in 57 let in tudi povprečna starost predsednikov ob prvem nastopu funkcije je bila malo manj kot 55 let. Predsedniki od diktature dalje so bili mlajši kot v dvajsetih letih. Najmlajši ob prevzemu funkcije je bil Dragiša Cvetković, ki je le tri tedne pred prevzemom funkcije dopolnil 46 let.

Zanimivo je pogledati, kakšna je bila izobrazba predsednikov vlad. V preteklosti so bili med politiki pogosto pravniki, drugi so bili zastopani v manjšem deležu. To je seveda povezano tudi z razvojem izobraževalnih sistemov in obstojem oz. nastajanjem novih poklicev. Vsi predsedniki storojugoslovanskih vlad so končali različne vrste višjega ali visokega izobraževanja, odvisno od časa šolanja. Najštevilčnejši so bili pravniki, bilo jih je osem: Stojan Protić, Milenko Vesnić, Nikola Uzunović, Vojislav Marinković, Milan Srškić, Bogoljub Jevtić, Milan Stojadinović in Dragiša Cvetković. Vojaka sta bila Petar Živković in Dušan Simović. Ljubomir Davidović je bil profesor naravoslovja in matematike, Velimir Vukićević gimnazijski profesor, Nikola Pašić inženir in Anton Korošec duhovnik.

Stojan Protić je študiral zgodovino in filozofijo na Visoki šoli v Beogradu. Kratek čas je bil gimnazijski profesor, nato se je začel ukvarjati z novinarstvom in politiko. V Kraljevini Srbiji je bil minister različnih resorjev. Ko je bil star 61 let, 10 mesecev in 21 dni, je 20. decembra 1918 postal prvi predsednik vlade novonastale kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Vlado je vodil od 20. decembra 1918 do 16. avgusta 1919. Ponovno je vlado vodil od 19. februarja do 17. maja 1919. Po koncu vodenja vlade v Kraljevini SHS funkcij v politiki ni imel več. Znan je po svojem načrtu ustave iz časa sprejemanja ustave leta 1921. V svojem načrtu je med drugim nasprotoval razdelitvi države na oblasti in predlagal nekakšen federalizem z razdelitvijo države na devet pokrajin, ki so imele zgodovinsko podlago.¹³ V prvi Protićevi vladi je bil Anton Korošec podpredsednik, Albert Kramer pa minister priprav za Ustavodajno skupščino. Oba sta bila nekaj več kot dva tedna tudi zastop-

---

13 „Стојан Протић“ Več o Protićevem načrtu v Protić, *Nacrt Ustava: po predlogu Stojana M. Protića: definitivni tekst, posle diskusije sa Komisijom in; Balkovec, Ideje o upravni razdelitvi Kraljevine SHS.*

nika na dveh ministrstvi, ko so ministri odstopili. Korošec je bil kratek čas vršilec dolžnosti ministra za gozdarstvo in rude ter Kramer vršilec ministra za kmetijstvo. Član prve Protičeve vlade je aprila 1919 postal tudi Josip Gostinčar in SLS: Prevezel je vodenje ministrstva za socialno politiko. Anton Korošec je bil v drugi Protičevi vladi (19. 2. 1920–17. maj 1920) minister za promet. To je bilo v času stavke železničarjev in dogodkov na Zaloški cesti, povezanimi s stavko. Ivan Rošker, tudi iz SLS, je bil v tej vladi minister za kmetijstvo in vode.

Med obema Protičevima vlada je dve vladi vodil Ljuba Davidović. Davidović je na Visoki školi v Beogradu dokončal študij matematike. Najprej je bil srednješolski profesor, nato pa vstopil v politiko. Bil je poslanec in predsednik srbske skupščine in minister za prosveto. V času prve Jugoslavije je bil vodja Demokratske stranke. Vodil je tri vlade, poleg dveh v letu 1919, še eno v letu 1924. V prvih dveh vladah so poleg njegove Demokratske stranke sodelovali še socialdemokrati in Hrvatska zajednica. V vladi leta 1924 so sodelovale Demokratska stranka, Jugoslovanska muslimanska organizacija in Slovenska ljudska stranka in del odpadnikov Narodne radikalne stranke okoli Nastasa Petrovića. Na kratkost njegovih mandatov so opozorili tudi v biografiji v Wikipediji, kjer so zapisali, da je bil predsednik vlade samo 289 dni.¹⁴ V prvi in drugi Davidovičevi vladi sta bili od slovenskih politikov liberalec Albert Kramer kot minister za trgovino in industrijo, socialdemokrat Anton Kristan kot minister za gozdove in rude. Slovensko ljudsko stranko so v Davidovičevi tretji vladi leta 1924 zastopali Anton Korošec, minister prosvete, Anton Sušnik, minister prometa, in Ivan Vesenjaj, minister za agrarno reformo. Kot minister v Protičevi vladi je Davidović julija 1919 pripravil zakonski predlog o ustanovitvi univerze v Ljubljani. Ta podatek je zabeležen samo v slovenski različici Wikipedije.¹⁵

---

14 *Лjubомир Давидовић* Na dnu gesla v srbski jezikovni različici Wikipedije so med povezavami z naslovom Vidi još (Glej tudi) povezave tudi na gesla o vseh treh Davidovičevih vladah. Zanimiva je tudi povezava na seznam predsednikov jugoslovanskih vlad, ki pa predstavlja predsednike tako iz kraljevega kot iz socialističnega razdobja. Naj opozorim, da so gesla o treh Davidovičevih vladah dostopna samo v srščini, medtem ko je seznam predsednikov jugoslovanskih vlad dostopen v 10 jezikih. Med njimi je z območja nekdanje skupne države srbohrvaščina, slovenščine ni. Drugo so različni evropski jeziki.

15 *Ljubomir Davidović.*

Naslednji, ki je v dvajsetih letih dobil možnost sestaviti vlado Kraljevine SHS, je bil Milenko Vesnić. V Beogradu je doštudiral za pravnika in kasneje v Münchnu postal doktor prava. Vesnić je bil poslanec, minister in diplomat v Kraljevini Srbiji. 17. maja 1920 je sestavil svojo prvo vlado Kraljevine SHS. V njej so bili radikali, demokrati, SLS in Narodni klub. Avgusta 1920 je bilo v vladi zamenjanih nekaj ministrov in z drugo vlado je vladal do 1. januarja 1921. V času Vesnićeve vlade je bil sprejet zakon o volitvah poslancev v ustavodajno skupščino, podpisana je bila rapalska pogodba in sprejeta Obznana.¹⁶ Od slovenskih politikov je Anton Korošec tudi v tej vladi ostal minister za promet, Vekoslav Kukovec pa je bil minister za socialno politiko. Oba sta ista resorja zadržala tudi po avgustovski rekonstrukciji vlade. Še pred uradnim koncem delovanja vlade je Anton Korošec 14. decembra iz nje izstopil.

Prvega januarja 1921 je mesto predsednika vlade Kraljevine SHS zasedel Nikola Pašić, ki je sestavil največ vlad v medvojnem obdobju, skupno 10. Vse njegove vlade so skupaj opravljale delo 1821 dni, kar je le malo manj kot pet let. S tem je Pašić ministrski predsednik, ki je v seštevku delovanja njegovih vlad, vladal najdlje. Izračun povprečja dela njegove člane pa pokaže, da je bil sicer uspešnejši od splošnega povprečja. Njegova vlada je povprečno zdržala 182 dni, skupno povprečje med letoma 1918 in 1929 pa je 153 dni. Pašić je bil starosta srbske in nato tudi starojugoslovanske politike. Po izobrazbi je bil gradbeni inženir, ki se je šolal v Beogradu in Zürichu. V politiko je vstopil s 33. leti. Bil je med ustanovitelju Narodne radikalne stranke in zaradi svoje politične aktivnosti je bil tudi pregnan. Po letu 1889 pa je bil večkrat poslanec, tudi predsednik skupščine, minister in predsednik vlade Kraljevine Srbije.¹⁷ V Pašićevih vladah so v različnih kombinacijah sodelovali radikali, demokrati, po razkolu med demokrati člani Samostojne demokratske stranke, slovenski kmetijci in Jugoslovanska muslimanska organizacija. V prvi Pašićevi vladi je bil minister demokrat Vekoslav Kukovec, ki je bil

---

¹⁶ *Миленко Веснић* Na dnu gesla v srbski različici Wikipedije sta povezavi na dve gesli, kjer sta predstavljeni prva in druga Vesnićeve vlade. Kratkemu opisu dela vlade sledi še seznam članov vlade. *Прва влада Миленка Веснића; Друга влада Миленка Веснића.*

¹⁷ *Никола Пашић.*

najprej dva dni minister za socialno politiko, nato pa minister za trgovino in industrijo. Prva dve dni je bil Kukovec tudi zastopnik ministra za prehrano in obnovo države. Kmetijec Ivan Pucelj je bil v drugi Pašičevi vladi od 21. marca do 24. decembra 1921 minister za kmetijstvo. Vekoslav Kukovec je v drugi Pašičevi vladi vodil resor za socialno politiko. Tretja Pašičeva vlada je zdržala skoraj eno leto, od 24. decembra 1921 do 16. decembra 1922. Pucelj je nadaljeval delo ministra za kmetijstvo in bil edini Slovenec v vladi. Pašič je 16. decembra 1923 sestavil novo vlado iz radikalov in članov JMO. V njej je bil med ministri iz NRS tudi Niko Županič, ki je bil minister brez resorja. Enciklopedični članki o Niku Županiču omenjajo, da je bil od maja 1923, ko je Pašič sestavil novo vlado, kjer ni bil več član, minister na razpolago.¹⁸ Tega resorja na Čulinovičevem seznamu ni, saj je bil to nekakšen neformalni status. V peti, šesti in sedmi Pašičevi vladi slovenskih politikov ni bilo.

Zgoraj sem že omenil tretjo vlado Ljube Davidovića, ki je sledila sedmi Pašičevi. Po nekaj več kot treh mesecih se je Pašič znova vrnil na čelo vlade in v letu in pol oblikoval še tri vlade (6. november 1924–29. april 1925, 29. april 1925–18. julij 1925 in 18. julij 1925–8. april 1926). Osmo in deveto Pašičevo vlado so sestavljali radikalni in samostojni demokrati, deseto pa radikalni in Hrvatska seljačka stranka. Samostojni demokrat Gregor Žerjav je bil v osmi in deveti vladi minister za gozdove in rude. Po odstopu ministra Eda Lukinića je bil Žerjav od 7. do 18. julija 1925 tudi vršilec dolžnosti ministra za pravosodje. Nikola Pašič je bil ob koncu delovanja svoje desete vlade star že 80 let in več kot tri mesece. Konec leta 1926 je umrl malo pred svojim 81. rojstnim dnevom.

Pašiču je na čelu vlade sledil Nikola Uzunović, prav tako politik Narodne radikalne stranke. Nikola Uzunović je bil po izobrazbi pravnik, ki je delal kot sodnik. V Kraljevini Srbiji je bil narodni poslanec. Narodni poslanec je bil

---

18 *Zupanič, Niko (1876–1961) – Slovenska biografija*; *Niko Zupanič* V Slovenski biografiji je Vilko Novak zapisal, da je bil minister na razpolago od maja 1923 do maja 1924. Wikipediji v slovenščini omenja, da je bil minister na razpolago od 1923 do 1925, kar verjetno ne bo pravilno, sploh glede na dejstvo, da je julija 1924 novo vlado sestavil Ljuba Davidović. Radikalov v tej vladi ni bilo, razen disidentov Nastasa Petrovića, kar je že bilo omenjeno. Wikipedija v srščini ne omenja Zupaničevega ministrovanja. Hrvaška Wikipedija omenja, da je bil minister v letih 1922 in 1923.

tudi po združitvi v Kraljevino SHS.¹⁹ V vladah Nikole Pašića in Petra Živkovića je bil minister različnih resorjev.

Uzunović je drugi po številu sestavljenih vlad, sestavil jih je sedem. Štiri je sestavil pred šestojanuarsko diktaturo in tri po obnovitvi parlamentarizma v tridesetih letih. Štiri vlade je sestavil od 8. aprila 1926 do 17. aprila 1927. Kot smo že zapisali, je Uzunović tudi rekorder po kratkosti obstoja vlade, njegova prva je delala le en teden. Prvo (8. april–15. april 1926), drugo (15. april–24. december 1926) in tretjo vlado (24. december 1926–1. februar 1927) so sestavljali radikali in Hrvatska seljačka stranka, v drugi so bili zraven tudi slovenski kmetijci. V četrti se je radikalom in Hrvatski seljački stranki pridružila še Slovenska ljudska stranka. Kmetijce je v drugi Uzunovićevi vladi zastopal Ivan Pucelj kot minister za kmetijstvo in vode, ki je v vlado vstopil z zamikom šele 25. maja 1926. Predstavnik SLS v četrti Uzunovićevi vladi sta bila Dušan Sernec, minister za gradbeništvo, Fran Kulovec, minister za kmetijstvo in Andrej Gosar, minister za socialno politiko.

V tridesetih letih je Uzunović deloval v okviru Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije oz. Jugoslovanske nacionalne stranke in kot tretji, in zadnji iz te stranke, leta 1934 sestavil tri vlade (27. januar–18. april, 18. april–22. oktober in 22. oktober–20. december). Prva od omenjenih vlad je bila peta Uzunovićeva in v njej je bil kot minister za socialno politiko nekdanji kmetijec Ivan Pucelj, minister brez resorja pa je bil nekdanji liberalec Albert Kramer. Ob rošadah aprila 1934 je Ivana Puclja na mestu ministra za socialno politiko zamenjal Fran Novak, Kramer pa ni bil več minister. Novak je ostal minister za socialno politiko tudi po oktobrskih spremembah v sedmi Uzunovićevi vladi.

Naslednji politik radikalne stranke, ki je sestavljal vlado, je bil Velimir (Velja) Vukićević. Vukićević je bil pred vstopom v politiko srednješolski profesor na gimnaziji v Pirotu. Poslanec srbske narodne skupščine je postal leta 1906. Minister vlade Kraljevine SHS je prvič postal konec leta 1921.²⁰

---

¹⁹ Никола Узуновић.

²⁰ Велимир Вукићевић.

Minister je bil potem še v več vladah Nikole Pašića. Predsednik vlade je bil dvakrat. Prvo vlado so sestavljali radikali z demokrati in Jugoslovansko muslimansko organizacijo (17. april 1927–23. februar 1928). V drugi vladi (23. februar 1928–27. julij 1928) se jim je pridružila še Slovenska ljudska stranka. Anton Korošec je bil v drugi Vukičevićevi vladi notranji minister. Konec druge Vukičevićeve vlade je bil po streljih v skupščini, ko so bili ubiti in ranjeni poslanci Hrvaške seljačke stranke.

Po streljanju v narodni skupščini se je že tako nemiren političen položaj v kraljevini še zaostрил. Kralj Aleksander je poskušal na mesto predsednika vlade postaviti različne posameznike, nazadnje je to prevzel Anton Korošec. Korošec je bil duhovnik, izkušen politik še iz AvstroOgrske, v kraljevini SHS pa je bil minister različnih resorjev, minister je bil tudi v tridesetih letih.²¹ Korošec je vlado sestavil iz radikalov, demokratov, Jugoslovanske muslimanske organizacije, Hrvatske pučke stranke in sam je bil kot edini Slovenec v vladi predstavnik Slovenske ljudske stranke. V bistvu je bila ta vlada enaka prejšnji Vukičevićevi, le predsednik vlade se je zamenjal. V svoji vladi je zase zadržal tudi resor ministra za notranje zadeve. Andrej Rahten je pot Antona Korošca na mesto predsednika vlade podrobno opisal v svoji monografiji o njem. Rahten je zapisal, da Koroščevo imenovanje sploh ni bila slaba politična poteza kralja Aleksandra, in dodaja, da je Aleksander »samo kupoval čas, da potegne najbolj radikalno potezo – razglasitev diktature.«²²

Z razpustitvijo parlamenta, prepovedjo strank in odpovedjo veljavnosti ustave iz leta 1921, je kralj Aleksander končal prvo parlamentarno dobo

---

21 Korošec, Anton (1872–1940) – Slovenska biografija; Anton Korošec V SBL je življenje Antona Korošca predstavljeno le do leta 1929. Geslo Anton Korošec je bilo še vključeno v prve zvezke SBL, ki so izšli med obema svetovnimima vojnoma. V srbski Wikipediji obstaja tudi geslo vlada Antona Korošca, ki je s povezavo dostopno tudi iz gesla Anton Korošec. Te povezave v slovenski Wikipediji ni. Geslo o vladi na enak način kot podobna gesla o vladah Kraljevine SHS prinaša tabelo s podatki o članih vlade. V geslu je kot slikovno gradivo dodana fotografija članov Koroščeve vlade, kjer pa njega ni na sliki. Slika je originalno objavljena na portalu dlib.

22 Rahten, Anton Korošec, 287. Rahten Koroščevo pot na mesto predsednika vlade opisuje v poglavju Kri pod talarjem, ki ga zaključí z gornjim citatom. O mesecih, ko je Korošec vodil vlado, do 6. januarja 1929 govori poglavje, ki sledi. Naslovljeno je Uvertura v diktaturo.

kraljevine. Premor je traja do konca leta 1931, ko je bila septembra najprej izdana ustava, ki jo je izdal kar kralj, in konec leta so bile potem parlamentarne volitve. V tem brezparlamentarnem obdobju je vlado vodil general Petar Živković. Živković je bil častnik že iz časa Kraljevine Srbije. V času Kraljevine SHS je bil zaupnik kralja Aleksandra vendar političnih funkcij ni prevzemal vse do uvedbe kraljeve diktature, ko ga je Aleksander postavil za predsednika vlade. Od 6. januarja 1929 do 4. aprila 1932 je oblikoval tri kabinete. Prva Živkovičeva vlada je delovala od uvedbe diktature do 3. septembra 1931, ko je bila izdana oktroirana ustava. V tej vladi so bili politiki, ki so bili pred uvedbo diktature v različnih strankah. Ministri so bili iz vrst radikalov, demokratov, disidenti samostojnih demokratov, slovenskih klerikalcev, muslimanske organizacije in odpadnikov iz Radičeve seljačke stranke. Slovenci v vladi so bili Anton Korošec, minister za promet, ki pa je 5. avgusta 1929 to ministrstvo zapustil in prevzel ministrstvo za gozdove in rude. Po Koroščevem odstopu, 28. septembra 1930, ga je na tem ministrstvu nasledil Dušan Sernec, ki se je 19. junija 1931 preselil na ministrstvo za gradbeništvo. Sernec je ministrstvo vodil do 2. septembra 1931, ko ga je nasledil Albert Kramer. Sernec je bil pred tem od 28. septembra 1930 do 19. junija 1931 minister za gozdarstvo in rude. Ivan Pucelj je bil minister brez resorja. Pomembna značilnost prve Živkovičeve vlade je bilo pogosto menjavanje ministrov, ki so menjali resorje oz. so jih zamenjevali novi ministri. Tako je bil npr. Sernec že četrti minister za gradbeništvo. Veliko menjav je bilo predvsem na ministrstvih za gradbeništvo, za trgovino in industrijo ter za gozdove in rude. Še bolj pa izstopa število ministrov brez resorja. Najbolj zanimiv podatek o ministrih brez resorja je, da jih je bilo šest imenovanih 2. septembra, med njimi je bil tudi Pucelj. Dan kasneje pa je bila vlada preoblikovana. Druga Živkovičeva vlada je delovala od 3. septembra 1931 do 5. januarja 1932. Albert Kramer, ki je 2. septembra 1931 postal minister v prvi Živkovičevi vladi, je sedaj nadaljeval delo kot minister za gradbeništvo. Podobno je tudi Ivan Pucelj nadaljeval delo ministra brez resorja. 5. januarja 1932, skoraj natančno tri leta po uvedbi diktature, je Živković sestavil svojo zadnjo vlado, ki je potem delovala do 4. aprila istega leta. V tej vladi sta od Slovencev ostala ista politika. Kramer je prevzel ministrstvo za trgovino in industrija, medtem ko je Pucelj prevzel ministrstvo

za socialno politiko. V tej vladi ni bilo več ministrov brez resorja. Tretja Živkovičeva vlada je bila njegova najkrajša in edino v njej ni bilo ves čas mandata nobene spremembe. Živković je imel največ resorjev v prvi vladi in najmanj v tretji vladi. Število resorjev se je spreminjalo predvsem zaradi njihovega združevanja. Če nekega resorja v vladi ni bilo, je bilo običajno, da se je neko področje prestavilo pod okvir druge ministrstva. Pri Živkoviću je zanimivo, da je v svoji tretji vladi imel nov resor, ki so ga imele potem tudi vlade v kasnejših letih. To je bilo ministrstvo za »fizički odgoj naroda« (telesna vzgoja ljudstva). O nalogah tega ministrstva je nekaj let kasneje, na seji senata 24. marca 1937, govoril pristojni minister Josip Rogić.

Ti najvažniji zadaci izraženi u opštim linijama jesu: telesno, moralno i nacionalno vaspitanje naše omladine, i podizanje sportskog i viteškog duha kod iste. Imao sam prilike da vidim u stranim državama sa koliko moralnih i materijalnih žrtava se unapređuju ciljevi telesnog vaspitanja naroda, sa koliko interesa, pažnje i rada unapređuje se ova grana nacionalne i državne politike, jer sada u ostalom svetu vlada nepodeljeno mišljenje, da je za podizanje, kako rasne, tako i moralne snage jednoga naroda, potrebno što većim radom i što većim materijalnim sredstvima potpomagati razvoj telesnog vaspitanja naroda uopšte.²³

Ob tem novem ministrstvu je zanimivo, da so v tridesetih letih ministrstvo za zdravje ni samostojni resor oz. ga ni na seznamu ministrstev ali pa je bilo skupaj s socialno politiko združeno v ministrstvo za socialno politiko in ljudsko zdravje.

Režim absolutistične diktature je skušal iskati rešitev političnega stanja z uvedbo parlamentarizma, ki pa je bil zelo okrnjen z javnim glasovanjem in zahtevo po vsedržavnih listah. Državo je zelo prizadela tudi gospodarska kriza. Tako je spomladi 1932 padla odločitev, da se Živkovića zamenja in na čelo vlade postavi civilista. Sledilo je obdobje kratkotrajnih vlad, ki so bile v političnem smislu bolj ali manj enake. Po odstopu Živkovića ga je najprej za tri mesece (4. april 1932–2. julij 1932) zamenjala vlada Vojislava Marinkovića, ki so jo sestavljali nekdanji radikali, demokrati, samostojni demokrati, ki so

---

23 XV redovni sastanak Senata Kraljevine Jugoslavije, 448.

bili člani novo nastajajoče Jugoslovanske nacionalne stranke. Marinković je bil pravnik, ki je v Parizu doktoriral iz gospodarskega prava.²⁴ V Kraljevini Srbiji je bil poslanec med prvo svetovno vojno minister za gospodarstvo. V Kraljevini SHS je bil poslanec in minister za notranje in zunanje zadeve. Resor zunanjega ministra je imel tudi v vseh treh Živkovičevih vladah. V svoji je sočasno opravlja delo predsednika vlade in zunanjega ministra. Slovenca v njegovi kratkotrajni vladi sta bila Kramer in Pucelj, ki sta nadaljevala delo na resorjih, ki sta jih imela v zadnji Živkovičevi vladi.

Marinkoviću je z dvema vlada Jugoslovanske nacionalne stranke sledil Milan Srškić. Srškić je bil pravnik z doktoratom dunajske univerze. Politično je začel delovati v Sarajevu, kjer je bil l. 1910 izvoljen v Bosanski sabor. V jugoslovanski kraljevini je bil poslanec in minister različnih resorjev v dvajsetih in tridesetih letih.²⁵ Iz slovenskega dela Jugoslovanske nacionalne stranke so bili v prvi Srškićevi vladi (2. julij 1932–5. november 1932) Ivan Mohorič, minister za trgovino in industrijo, Ivan Pucelj, znova kot minister za socialno politiko, in Albert Kramer, ki je bil minister brez resorja. Srškić je novembra 1932 preoblikoval vlada, kar je povezano s političnima izjavama kmečko-demokratske koalicije (Zagrebske punktacije) in Slovenske ljudske stranke – ljubljanske punktacije. V drugi Srškićevi vladi tako ni več Mohoriča oz. nikogar iz nekdanje SLS. Sta pa v njej na istih resorjih ostala Pucelj in Kramer.

Za Srškićem je v letu 1934 tri vlade sestavil Nikola Uzunović, ker je opisano že zgoraj. V času druge Uzunovičeve vlade je bil 9. oktobra 1934 ob prihodu na obisk v Francijo, v Marseillu ubit kralj Aleksander.

Po atentatu je bilo očitno, da je treba nekaj storiti, saj je bila države v političnem krču že vse od 6. januarja 1929, in da je bila politika uokvirjena v oktroirani ustavi (centralizem, unitarizem) neuspešna. Kraljevo namestništvo je kot možno pot videla menjavo vlade in tako je 20. decembra 1934, točno 16 let po nastopu prve vlade Kraljevine SHS, mesto pred-

---

24 Војислав Маринковић.

25 Милан Сршкић.

sednika vlade prevzel Bogoljub Jevtić. Jevtić je vlada nekaj dni več kot pol leta, do 24. junija 1935. Mimogrede, Jevtić naj bi bil tisti, ki je lansiral stavek, ki naj bi izrekel umirajoči kralj Aleksander: »Čuvajte mi Jugoslavijo«. Resnica je, da tega Aleksander ni mogel izreči, saj je bil mrtev v hipu, ko so ga zadeli strelji atentatorja.²⁶

Jevtićeva vlada je 5. maja 1935 izvedla volitve poslancev. Kljub terorju in pritiskom vlade je opozicija uspešno nastopila. Volilni zakon je zaradi delitve načina mandatov omogočil vladi veliko zmago, saj je bilo razmerje med vladnimi in opozicijskimi mandati približno 5 : 1, pri številu glasov pa približno 1,62 : 1. Liberelec Drago Marušič je bil v Jevtićeви vladi minister za socialno politiko. Ministrovanje je končal pet dni pred koncem dela Jevtićeve vlade.

Po volitvah so iskali novega voditelja, ki bi nadomestil kompromitiranega Jevtića. Vlado je sestavil Milan Stojadinović, nekdanji radikal. Bolj ali manj sočasno je nastala tudi vladna stranka Jugoslovanska radikalna zajednica. Vanjo so se povezali del radikalov, Jugoslovanska muslimanska organizacija in Slovenska ljudska stranka. Tako so v Stojadinovićevi vladi iz Slovenije sodelovali člani nekdanje SLS. Ker je SLS postala vladna stranka, je prišlo do zamenjav tudi v Ljubljani, kjer je mesto bana septembra 1935 prevzel Marko Natlačen. Člana prve Stojadinovićeve vlade sta postala Anton Korošec kot minister za notranje zadeve in Miha Krek kot minister brez resorja. 11. decembra 1938 so bile izvedene zadnje parlamentarne volitve v medvojni kraljevini. Vladna lista je tokrat dobila še manj glasov kot leta 1935, razdelitev mandatov pa je bila zaradi sistema, ki je favoriziral zmagovalno listo, približno enaka kot leta 1935 v razmerju skoraj 5 : 1 za vladno listo. Razmerne pri razdelitvi pa je bila tokrat 1,2 : 1. Kljub protestom opozicije je Stojadinović ostal na oblasti še skoraj dva meseca. Deset dni po volitvah je sicer preuredil vlado in v tej drugi Stojadinovićevi vladi sta bila Miha Krek, minister za gradbeništvo, in Franc Snoj, minister brez resorja. Dokončno se je moral Stojadinović umakniti 9. januarja 1939.

---

²⁶ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 74. knj. 2.

Milan Stojadović je na beograjski univerzi dokončal študij prava, kjer je tudi doktoriral. Izobraževal se je tudi v tujini. Specializiral se je za finance in potem delal v finančnih okoljih, med drugim je bil v Kraljevini Srbiji zaposlen na finančnem ministrstvu. V Pašićevih in Jevtićevih vladah je bil finančni minister.²⁷ Ko je prvič postal minister, je bil star komaj 34 let.

Zadnji predsednik vlade, ki je vodil vlado pred začetkom druge svetovne vojne, je bil Dragiša Cvetković. Cvetković je prišel na čelo vlade februarja 1939, ko so z različnimi političnimi pritiski prisilili Stojadinovića, da se je umaknil. V mandatu Cvetkovića je bil avgusta 1939 podpisan sporazum, s katerim je bila kraljevina upravno preurejena. Iz delov več banovin je bila ustanovljena Banovina Hrvaška, ki naj bi vključevala vsa ozemlja, kjer so živeli Hrvati. Banovina je dobila tudi nekatere dodatne pristojnosti. Posledica tega sporazuma je bilo tudi preoblikovanje vlade. Prva Cvetkovićeva vlada je delovala od 6. februarja do 26. avgusta 1939. Sestavljal so jo politiki iz Jugoslovanske radikalne zajednice. Od slovenskih politikov sta bila ministra Miha Krek za gradbeništvo in Franc Snoj, minister brez resorja.²⁸

Dragiša Cvetković je v mlajših letih študiral medicino in tehnikov Švici, leta 1934 je dokončal študij prava v Subotici. Bil je poslanec narodne skupščine stare Jugoslavije in večkratni župan Niša. Po letu 1928 je bil minister različnih resorjev. V Koroščevi vladi je bil minister ver, v vseh Stojadinovićevih vladah je bil minister za socialno politiko in zdravje. Poleg funkcije predsednika je bil v svoji prvi vladi tudi notranji minister. Isti resor je del časa vodil tudi v svoji drugi vladi.²⁹ V vladi, sestavljeni po sporazumu Cvetković–Maček, so sodelovali tudi ministri Hrvatske seljačke stranke in Demokratske stranke. Od Slovencev so bili v vladi Anton Korošec, ki je bil minister prosvete od 1.

---

27 *Милан Стојадиновић* V geslu Milan Stojadinović v srbski Wikipediji je povezava do gesla s seznamom finančnih ministrov medvojne Jugoslavije. Dodana je tudi povezava do gesla s seznamom zunanjih ministrov kraljevine, kjer je tudi naveden Milan Stojadinović, saj je v svojih treh vladah zase zadržal tudi položaj zunanjega ministra.

28 Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga 2, 8.

29 *Драгиша Цветковић*. Na dnu gesla sta dodani povezavi do ločenih gesel v Wikipediji o vsaki od njegovih vlad.

julija 1940 do svoje smrti 14. decembra 1940. Nasledil ga je Miha Krek. Miha Krek je bil najprej v tudi v drugi Cvetkovičevi vladi minister za gradbeništvo. Na Čulinovičevem seznamu ni navedena, kdo naj bi zamenjal Kreka po odhodu z gradbenega ministrstva na prosvetno. V Wikipediji je navedeno, da je bil minister Danilo Vulović, ki pa nima gesla v tej enciklopediji.³⁰ Franc Kulovec je bil v drugi Cvetkovičevi vladi minister brez resorja.

Jugoslavija je 25. marca 1941 podpisala pristop k trojnemu paktu. Sledile so demonstracije in 27. marca je bila Cvetkovičeva vlada z vojaškim pučem zamenjana. Na čelo vlade je prišel general Dušan Simović,³¹ nekdanji poveljnik vojnega letalstva in nekdanji načelnik generalštaba vojske Kraljevine Jugoslavije. Simović je v vlado povabil politike iz večine glavnih strank. Podpredsednika sta bila Vladko Maček iz Hrvaške kmečke stranke in Slobodan Jovanović, znan srbski pravnik in univerzitetni profesor, označevan kot politično neodvisen. Simovićeva vlada je delovala do 11. januarja 1942. Kot predsednik ga je nasledil prav Slobodan Jovanović. V vladi so bili mnogi nekdanji ministri. Slovenca v vladi sta bila oba iz SLS. Fran Kulovec je bil minister za gradbeništvo in Miha Krek minister brez resorja.³² Simović je 15. aprila 1941 iz Nikšića poletel v Atene in od tam prek Bližnjega vzhoda v London. Vlada je potem delovala v izgnanstvu.

Različna ministrska mesta so zasedali mnogi posamezniki, ki so se tudi selili med resorji. Tako so bili posamezniki lahko ministri različnih resorjev, posameznih tudi večkrat. Ministri so bili iz strank, ki so bile vključene v različne koalicije. Izjema v vseh vladah so bili ministri za vojsko in mornarico. Ta položaj so ves čas zasedali vojaki, vedno generali, kljub imenu resorja ministrstvo vojske in mornarice. Izjemoma niso bili na tem položaju vojaki le

---

30 *Друга влада Драгише Цветковића.*

31 *Душан Симовић.*

32 *Влада Душана Симовића.* Čulinović v svojem pregledu starojugoslovanskih vlad pri Simovićevi vladi ne omenja menjav ministrov. Prve menjave so bile povezane s posledicami napada na Jugoslavijo. Fran Kulovec je bil ubit v letalskem napadu na Beograd, Marko Daković pa je umrl v letalski nesreči letala ob umiku iz Nikšića. Nato so sledili umiki oz. odstavitve nekaterih ministrov ob nastanku NDH. Ubitega Kulovca je kot minister gradbeništva zamenjal Miha Krek. Ob menjavah nekaterih ministrov 21. avgusta 1941 je v vlado kot minister brez resorja prišel Franc Snoj.

v kakšnem krajšem obdobju, kot je bilo npr. v drugi vladi Nikole Pašića, ko je bil od odstopa generala Branka Jovanovića poslovodeči minister Milorad Drašković, ki je bil v tej vladi notranji minister. Drašković je bil poslovodeči 25 dni, dokler ni resor zasedel general Hadžić, ki je bil minister že v nekaj prejšnjih vladah.

Za konec morda še nekaj o usodi predsednikov vlad, ki niso umrli še pred koncem druge svetovne vojne. Nikola Uzunović je umrl v Beogradu leta 1954, Petar Živković je umrl v Parizu leta 1947, Bogoljub Jevtić je umrl v Parizu leta 1960, Milan Stojadinović je umrl v Buenos Airesu leta 1961. Tudi Dragiša Cvetković je umrl v Parizu leta 1969. Dušan Simović je umrl v Beogradu leta 1962. Vsi trije nekdanji predsedniki, ki so po vojni živeli v Franciji in umrli v Parizu, Živković, Jevtić in Cvetković, so pokopani na istem pariškem pokopališču drug poleg drugega.³³

Morda za konec še zanimivost o Dragiši Cvetkoviću. Zaradi podpisa protokola o priključitvi trojnemu paktu je bil po koncu druge svetovne vojne razglašen za narodnega izdajalca. Leta 2009 je bil na okrožnem sodišču v Nišu rehabilitiran. Po njem so poimenovali tudi ulico v Nišu.³⁴

---

³³ Драгиша Цветковић.

³⁴ Prav tam.

VIRI IN LITERATURA

Viri

Anton Korošec, v *Wikipedija, prosta enciklopedija*, Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Anton_Korošec, (dostop: 16. julij 2024).

Драгиша Цветковић, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Dragiša_Cvetković (dostop: 14. oktober 2024).

Друга влада Драгише Цветковића, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Друга_влда_Драгише_Цветковића, (dostop: 10. april 2024).

Друга влада Миленка Веснића, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Друга_влда_Миленка_Веснића, (dostop: 10. julij 2024).

Душан Симовић, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Dušan_Simović, (dostop: 10. julij 2024).

Korošec, Anton (1872–1940) – Slovenska biografija. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi290163/>, (dostop: 16. julij 2024).

Ljubomir Davidović, v *Wikipedija, prosta enciklopedija*, Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Ljubomir_Davidović, (dostop: 15. julij 2024).

Љубомир Давидовић, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Ljubomir_Davidović, (dostop: 11. julij 2024).

Милан Стојадиновић, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Milan_Stojadinović, (dostop: 6. maj 2024).

Милан Сршкић, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Milan_Srškić, (dostop: 26. maj 2024).

Миленко Веснић, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Milenko_Vesnić, (dostop: 11. julij 2024).

Niko Zupanič, v *Wikipedija, prosta enciklopedija*, Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Niko_Zupanič, (dostop: 20. julij 2023).

Никола Пашић, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Nikola_Pašić, (dostop: 15. julij 2024).

Никола Узуновић, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Nikola_Uzunović, (dostop: 15. julij 2024).

Петар Живковић, v *Википедија*, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Petar_Živković, (dostop: 10. julij 2024).

Protić, Stojan. Nacrt Ustava: po predlogu Stojana M. Protića: definitivni tekst, posle diskusije sa Komisijom, 1 § (1920).

Прва влада Миленка Веснића, v Википедија, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Prva_vlada_Milenka_Vesnica, (dostop: 11. julij 2024).

Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine. „Ustava Kraljevine Jugoslavije“. 10. september 1931, Letnik II, številka 53 izdaja.

Стојан Протић, v Википедија, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Stojan_Protić, (dostop: 10. julij 2024).

Uradni list Deželne vlade za Slovenijo. „Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev“. 27. julij 1921, Letnik III, številka 87 izdaja.

Ustav Kraljevine Srbije (1903), Dostopno na: [https://sr.wikisource.org/wiki/Ustav_Kraljevine_Srbije_\(1903\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Ustav_Kraljevine_Srbije_(1903)), (dostop: 3. maj 2024).

Велимир Вукићевић, v Википедија, Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Velimir_Vukicевич, (dostop: 3. maj 2024).

Влада Душана Симовића, v Википедија Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Vlada_Dušana_Simovića, (dostop:, 14. januar 2024).

Војислав Маринковић, v Википедија,. Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Vojislav_Marinković, (dostop: 17. julij 2024).

XV redovni sastanak Senata Kraljevine Jugoslavije“, v *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije*, Let. 6, knj. 1. Beograd, 1937.

Zupanič, Niko (1876–1961) – Slovenska biografija, Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi915246/>, (dostop: 15. julij 2024).

Literatura

Balkovec, Bojan. „Ideje o upravni razdelitvi Kraljevine SHS“. Uredil Bojan Balkovec. *Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*, 2009, 11–20.

Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961.

Engelsfeld, Neda. *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca--Privremeno narodno predstavništvo*. Biblioteka Posebna izdanja. Zagreb: Globus : Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1989.

Gligorijević, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*. Beograd: Narodna knjiga, 1979.

Huntington, Samuel P. »The Political Modernization of Traditional Monarchies.« *Daedalus* 95/3 (1966): 763–88.

Jovanović, Slobodan. *Ustavno pravo kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Goce Kona, 1924.

Rahten, Andrej. *Anton Korošec: slovenski državnik kraljeve Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2022.

POVZETEK

Kralj je imel po vidovdanski in oktroirani ustavi pomembno vlogo v političnem življenju Kraljevine SHS in Kraljevine Jugoslavije. Predsednik vlade in ministri so bili močno odvisni tudi od kraljevih političnih odločitev.

Od 20. decembra 1918 do 9. januarja 1942 je delovalo 39 vlad, ki jih je vodilo 14 različnih predsednikov vlad. Povprečna doba dela posamezne vlade je bila le nekaj mesecev. V tridesetih letih je vlada v povprečju delala nekaj dlje kot v dvajsetih letih. Povprečno kratka doba delovanja vlad kaže na politično labilnost medvojne Jugoslavije, pomanjkanje parlamentarne prakse,

Najpogosteje so bili predsedniki vlade v času kraljevine pravniki. Glede na to, da so bili predsedniki običajno starejše osebe, so mnogi politično delovali že v predvojni Srbiji in Avstro-Ogrski. Prispevek prinaša pregled vlad, ki so jih sestavili posamezni predsedniki in katere stranke so sodelovale v vladi. Pri posameznih vladah je posebej navedeno sodelovanje slovenskih ministrov. V vladah so, v odvisnosti od njene sestave, sodelovali tako politiki katoliškega tabora, kot tudi politiki liberalnega tabora. V samem začetku so bili v vladi tudi predstavniki slovenske socialne demokracije. Na čelu starojugoslovanskih vlad so bili, z izjemo Antona Korošca, samo srbski politiki.

»Vzgojimo domovini trezen rod!«

Protialkoholni boj v slovenskih šolah

Žan Grm

37

IZVLEČEK

V razpravi so prikazane temeljne značilnosti protialkoholnega boja, ki je potekal v slovenskih šolah v prvih desetletjih 20. stoletja oziroma okvirno do začetka druge svetovne vojne. Razprava na začetku prikaže bogato založenost slovenskega prostora z alkoholom, kar je bila posledica protialkoholnega boja v šolskem prostoru. V nadaljevanju se osredotoča na poskuse, s katerimi so želeli omejiti pohod alkoholnega sovražnika med slovensko mladino. Pri tem so učitelji lahko uporabili različna didaktična priporočila, dostopno protialkoholno literaturo ter navodil šolskega vodstva, ki bodo na kratko predstavljene in opisane. Razprava se zaključí z vrednotenjem protialkoholnega boja v šolah.

Ključne besede

alkoholizem, protialkoholni boj, šola, slovenski prostor, prva polovica 20. stoletja

ABSTRACT

This paper outlines the fundamental characteristics of the anti-alcohol movement that took place in Slovenian schools during the first decades of the 20th century, approximately until the onset of World War II. The paper begins by depicting the extensive availability of alcohol in Slovenian territories, which was the impetus for the anti-alcohol efforts within the educational system. It then focuses on the attempts to curb the advance of the alcohol among Slovenian youth. Various didactic recommendations, available anti-alcohol references, and directives from school authorities were employed in this effort that are to be presented in the paper. The discussion concludes with an evaluation of the effectiveness of the anti-alcohol campaign in schools.

Key words

alcoholism, anti-alcohol struggle, school, Slovenian territory, first half of the 20th century

SLOVENCİ IN NJIHOVA SAHARSKA PIVSKA VNEMA

Alkoholne pijače človeka spremljajo že vrsto stoletij, a se je o njih oziroma njihovem vplivu govorilo redko. Alkohol je namreč dolgo veljal za pijačo višjega sloja prebivalstva, vse pa se je spremenilo z industrijsko revolucijo. Takrat je postal bistveno dostopnejši tudi za drugo populacijo, posledično pa je prišlo do strme rasti uživanja alkoholnih pijač. Pri nekaterih (predvsem) moških pa je nedolžno uživanje šilca žganja, bokala vina ali kozarca piva preraslo v bistveno hujši problem – alkoholno odvisnost in vse posledice, ki jih ta prinese s seboj.

Nič drugače ni bilo niti na slovenskih tleh. Na svetu ni narodov, ki bi se (poleg slovenskega) lahko »pohvalili« s posebno gostilniško »komisijo za uničevanje vina«. Komisija, ki sta jo mdr. sestavljala tudi France Prešeren in Andrej Smole, si je zadala plemeniti cilj: uničiti vinsko kapljico v čim večji meri ter tako preprečiti, da bi ta prišla v roke preostalim prebivalcem takratne Kranjske. Uničevanje žlahtne kapljice seveda ni potekalo z zlivanjem vina v odtoke, temveč v usta članov te požrtvovalne družine. Ta »altruistična« skupina se je sicer v Ljubljani spopadala s hudim izzivom, saj je imela na voljo veliko lokacij za izvajanje svoje alkoholno-fenomenske naloge. V Prešernovem času je imela Ljubljana namreč 154 vinotočev, šest pivovarn in po sedem kavarn in žganjarij, v kranjskem glavnem mestu pa je bilo med približno 15.000 prebivalci še vedno približno 400 pijancev.¹ Ne glede na altruistične in dobronamerne želje zgoraj omenjene skupine se je visoka stopnja uživanja alkohola nadaljevala v prihodnja desetletja. Leta 1920 se je na Slovenskem popilo 170.000 hl piva, 270.790 hl vina, 73.664 hl sadjevca in 4.200 hl sadnega žganja. Če bi te podatke pretvorili v litre in jih porazdelili med celotno prebivalstvo, bi na osebo odpadlo 49 litrov opojnih pijač, ali povedano drugače: vsak Slovenec je statistično gledano letno popil nad 7,5 litra čistega alkohola.² Posamezni viri iz obdobja za obdobje med obema vojnama govorijo celo o tem, da so alkohol uživale

---

1 Šepetavc, Anton. »Pijem, torej sem Slovenec. Ali alkohol(izem) kot tabu in fenomen slovenstva.« *Zgodovina za vse. Vse za zgodovino*, 2/1 (1995), 18–35, 20.

2 Šepetavc, »Pijem, torej sem Slovenec,« 27.

tudi nosečnice in otroci. Vsa ta dejstva jasno vodijo v sklep, da je bil alkohol na Slovenskem lahko dostopen, kar je slikovito opisal tudi Janez Kalan³:

Pije se pri vsaki priliki in nepriliki. Pije se pri krstu, pije pri smrti, pije pri poroki, pije seveda tudi pri razporoki, pri birmi pa še posebno (takrat mora otrok prvič pijan biti, da z vinskim duhom brž prežene svetega Duha!). Pijejo, kadar so skupaj, pijejo, kedar se razidejo ; pijejo skupaj zato, ker so prijatelji, in pijejo zopet, kadar se skregajo; pijejo kadar so žalostni, da se potolažijo; pijejo kadar je vroče, da se ohladi, pijejo, kadar jih zebe, da se ogrejejo ; pijejo, kadar so trudni, da se okrepcajo, pijejo, kadar so spočiti – od dolgega časa; pijejo, kadar začno delati, pijejo, kadar končajo, pijejo tudi v sredo, če morejo koga »ožnorati«; pijejo kadar kupčijo sklenejo in pijejo, če je ne sklenejo ; pijejo, kadar so lačni, da lakoto potolažijo in pijejo, kadar so siti, da jed zalijejo in »ložje prebavljajo« in tako – pijejo ven in ven.⁴

Alkoljubno stališče slovenskega prebivalstva omenja tudi Fran Milčinski. Ta je v odziv na angleško uvedbo posebnih vagonov za pijance zapisal, da bi to lahko storili tudi pri nas, pri čemer je hudomušno dejal, da *»posebne voza ne bo treba za pijance, ampak seveda za trezne, ker je teh manj. In niti celega voza ne bo treba, majhen oddelek s štirimi sedeži bo zadoščal«*.⁵

Še posebno zanimivi naj bi bili nedeljski popoldnevi, ko se je marsikateri slovenska družina namesto na sprehod odpravila naravnost v gostilno.

---

3 Janez Kalan (1868–1945) je bil slovenski duhovnik, ki je služboval kot kaplan v Dolu pri Ljubljani in v Kamniku, kot stolni vikar v Ljubljani in kot župnik v Zapogah. Leta 1908 se je župniji odpovedal, saj se je želel v celoti posvetiti delu za verski dvig ljudstva ter boju proti alkoholizmu. Napisal je več protialkoholnih spisov, mdr. *Početek protialkoholnega gibanja na Slov. (Lj. 1902); Kaj je torej z alkoholizmom? (Lj. s. a.); Sveta vojska (Lj. s. a.); Konec pravdi o alkoholu (Lj. 1918)*. Za več informacij glej: Uredništvo: Kalan, Janez (1868–1945). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi263548/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop: avgust 2024).

4 Kalan, Janez. *Sveta vojska. Bog jo hoče! Kdo si upa vanjo?* Ljubljana: društvo Abstinenc, 14. Podobne zapise o vseprisotnosti alkohola lahko zasledimo tudi v nekaterih drugih virih, vsem pa je skupno predvsem dejstvo, da naj bi Slovenci razlog za pitje alkoholnih pijač našli v vsaki pozitivni ali negativni novici.

5 Šepetavc, . »Pijem, torej sem Slovenec,« 20.

Otroci naj bi tam tekli in razgrajali, vmes pa se vrnil k mizi, da se okrepčajo z žlahtno kapljico. Pri starejših otrocih je količina popitega alkohola strmo rasla, pri čemer so bili očetje pogosto veseli, »kako že zna njegov deček *prijeti polno kupico*«. ⁶ Prostor za kozarček rujnega je seveda predstavljajo tudi kosilo, kjer so bili alkoholne kapljice pogosto deležni še otroci. Kopriva je v enem od člankov, objavljenem v *Slovenskem učitelju*, ugotavljal, da so kmetje in delavci protialkoholna stališča zavračali z odgovori, da je otroku pri mastni jedi »*potreben kozarec vina ali mošta! Vode mu ne bom dajal, da bo bolan. Malinovec tudi škodi. Sploh pa je za take sokove za nas sladkor predrag. Gospoda ga že lahko pije!*« ⁷ Alkohol je bil torej vseprisoten, njegovo uživanje pa je marsikdaj bistveno prekoračilo nenapisano pravilo »kozarčka ob kosilu«. Vsemu temu so bili izpostavljeni tudi otroci.

»POTEM PA SO PRINESLI ATA SLADKEGA VINČKA. POTEM SMO GA VESELO PILL.«

Učitelji so v učilnicah ugotavljali, da otroci alkohol uživajo zelo pogosto. To dejstvo so jim najprej dokazovale šolske pisne naloge, ki so jih učenci napisali doma ali v šoli. V enem od primerov so morali napisati spis *Kako in zakaj se odločim*, v katerem so morali navesti razloge za alkoholno abstinenco. Od 56 učencev med tretjim in osmim razredom jih je resda 24 ne uživanje alkohola popolnoma zagovarjalo, dvanajst pa se z njo ni strinjalo in je svoje šolske izdelke opremilo s stavki, kot npr.:

Jaz da bom pil, če ga le dobim!« »Včasih ga dobim dvakrat na dan, pa ga vendar ne morem zlit, če mi ga ponujajo!« »Kadar mi dajo mošta, ga pijem, drugače pa ne.« »Letos ga tako ne morem dosti piti, ker ga nimamo.« »Moja mama vsak večer pijejo mošt predno grejo spat in ga še meni dajo. Če ga mama, ga tudi jaz.« »Ata ga tudi, pa še niso bili pijani.« »Naš dedek so že stari, pa vedno

---

6 Heric, Matija. »Za današnje vojne psihoze je treba vesele mladine.« *Slovenski učitelj : glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 23/1 (1922), 4.

7 Kopriva, Alfonz. »Teorija in praksa protialkoholnega gibanja v narodni šoli.« *Slovenski učitelj. Pedagoška revija in glasilo Slomškove družbe v Ljubljani*, 37/5-6 (1936), 102.

pijejo. Meni pravijo: „Le pij ga, da boš tudi ti postal tako star kakor jaz!“ »Pri nas je slaba voda in je zelo daleč.«⁸

Poleg takšnih zapisov pa razmeroma visoko »alkoljubnost« slovenske mladine potrjujejo tudi »hvalevredni« statistični podatki. Eden od slovenskih učiteljev v Radečah je prišel do naslednjih podatkov: od 429 otrok jih je alkoholne pijače uživalo že 419, pri čemer so otroci v kar 98 % primerov alkohol prejeli iz rok svojih staršev.⁹ Čeprav so pričujoči podatki zelo zgovorni, je nadučitelj Rant priznal, da je mnogo otrok verjetno povedalo manjše količine, kot jih pijejo v resnici. Obenem je dodal, da bi do podobnih podatkov verjetno tudi učitelji v drugih šolah tega okraja, saj spadajo Rateče v vinorodni okoliš.¹⁰ Do podobnih rezultatov so v predvojnem času prišli tudi v Celju. Leta 1909 so v poročilu celjskega mestnega šolskega sveta s pomočjo ankete med učenci petrazredne deške in meščanske dekliške šole ugotovili, da samo 3,2 % vprašanih otrok še ni poskusilo alkohola, medtem ko se je delež občasnih pivcev ustavil pri 81,2 %. Med vprašanimi je bilo tudi 15 % »rednih pivcev«.¹¹ Nič kaj drugačni niso bili rezultati na Kočevskem. Nek katehet je potožil, da sta v skupini otrok, starih med deset in dvanajst let, alkohol in tobak že dobro znani zadevi. Na vprašanje, koliko med njimi jih še ni pilo žganja, so se javili trije dečki od skupno 32, pri dekletih pa jih od 26 žganja ni poskusilo zgolj 14. Ko jim je katehet naročil, naj to žalostno statistiko prenesejo domov, je eden od učencev dejal, da bo to pri starših vzbudilo veliko smeha.¹² Statistike sicer ne pokrivajo celotnega slovenskega prostora, vendar nam na mikronivoju dajo vedeti, da je dostopnost alkohola med mlajšo populacijo zelo dobra, zato je to predstavljalo osnovo za boj proti alkoholnemu sovražniku. Vseeno pa je bilo to lažje reči kot storiti.

---

8 Kopriva, Alfonz. »Teorija in praksa protialkoholnega gibanja v narodni šoli.« Slovenski učitelj. *Pedagoška revija in glasilo Slomškove družbe v Ljubljani*, 37/11–12 (1936), 250.

9 »Pouka ljudem.« Slovenski učitelj: glasilo slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih društev, 13/10 (1912), 237.

10 Slapšak, Julij. »Mladina in alkohol.« *Zlata doba ali treznost slovenskega naroda. Protialkoholno glasilo*, 6/7 (1912), 98.

11 Šepetavc, »Pijem, torej sem Slovenec,« 28.

12 »Raznoterosti.« *Zlata doba. Protialkoholno glasilo*, 2/3 (1908), 44.

»ČE POTREBUJE PISATELJ ŠTUDIRANEGA PIJANCA ALI FRAZERJA, SI SPOSODI UČITELJA«

Kot je bilo omenjeno že zgoraj, so številni starši svojim otrokom alkohol celo ponujali, saj so verjeli v njegove pozitivne učinke, kar že predstavlja prvo od težav, na katero je učitelj naletel na svojem protialkoholnem pohodu. Kako naj se uspešno zoperstavi tekočemu nasprotniku, če njegove napore starši doma zrušijo z diametralno nasprotnim stališčem? Vendar pa to na koncu ni bil edini izziv, s katerimi se je moral spopasti. Ena od težav je bil tudi neprimeren odnos otrok do protialkoholnega pouka. V enem od člankov tako lahko zasledimo primer, ko so učenci brili norca iz abstinencijskih vsebin. Ko je učitelj končal z enim od svojih nagovorov, je začel nek *»malopridnež z gestami rok in glave kazati in hvalisati dobroto sladkega vinca. Pri tem nenavadnem prizoru so se ostali učenci seveda glasno zasmejali, in uspeh mojega pouka se je skorajda izjalovil.«*¹³ Podobni pritiski so se na učitelje izvajali tudi v družbenem življenju, saj so učitelji predstavljali pomembno vlogo, predvsem v manjših krajih. Znan je primer učitelja, ki je ob prihodu na novo delovno mesto v gostilni moral nazdraviti z mestnimi veljaki, saj so slednji njegovo abstinenco kategorično zavračali. V prepričevalnem nagovoru so mu dejali, da je njegovo abstinencijsko prepričanje *»vendar sramota. Poglejte mi vsi pijemo! Se boste že morali navaditi! Glejte, jaz sem ga že toliko spil, da bi najbrž ne šlo vso vino v tole sobo. Kajne, Žane, koliko smo ga že pretočili! Kar trčimo! Učitelj trči. Zdaj pa »eks!«*¹⁴

V nadaljevanju je treba poudariti tudi, da je bilo težave protialkoholnega boja iskati tudi pri učiteljih. V obdobju med obema vojnama je bila še vedno jasno vidna diskrepanca med klerikalnimi in liberalnimi učitelji, ki so jih (ali pa so se kar medsebojno) obtoževali kvarjenja mladine z nazori ene ali druge strani. Temu ni ušel niti protialkoholni boj, saj so v eni od knjig napisali, da *»če potrebuje pisatelj študiranege pijanca ali frazerja si spo-*

13 Horvat, Rudolf. »Alkoholizem in politika,« *Učiteljski tovariš*. 16. maj 1913, letnik 53, št. 20, 2.

14 Kopriva, Alfonz. »Teorija in praksa protialkoholnega gibanja v narodni šoli.« *Slovenski učitelj. Pedagoška revija in glasilo Slomškove družbe v Ljubljani*, 37/9–10 (1936), 196.

sodi učitelja ali če potrebuje gospo prešeštnico, najde učiteljico.«¹⁵ Obenem so nekateri od prosvetnih delavcev izražali jasno nezadovoljstvo nad birokratskimi novitetami, vezanimi na alkoholno problematiko, predvsem nad različnimi statistikami. Slednje so namreč pogosto kazale, da je delež otrok, ki uživajo alkoholne pijače, še vedno velik, učitelji pa so posledično slab rezultat povezovali s svojim delom ter strahom pred degradacijo v službi. Poglejmo si primer učitelja, ki je v svojem razredu naštel zgolj oseb učencev abstinentov:

To je premalo! Kaj bo rekel nadzornik! Bogve, če to ne bo vplivalo slabo na mojo oceno?! Siromaku v hipu gredo misli k družini, k premestitvi itd. Kruborstvo!... Eh! Zdaj pa vzdignite oni roko, ki malokdaj pijete! $10 + 21 = 31$. Dobro! Torej »Mladih junakov je v razredu $12 + 27 = 39$. Vendar enkrat! Oddahne si. Statistiki je ugodeno. Učitelj niti ne gleda, kako se nekateri muzajo, kako se suvajo v rebra in nasmihejo, če je sploh kdo resno vzel njegovo vprašanje, če je morda vendarle iz kakega obraza zasijalo navdušenje, če se morda kdo ni upal vzdigniti roke, ker ga je bilo sram pred sošolci, češ, bodo rekli, nimamo kaj piti doma ali pa da se lepega delam. Truden je že. Naslednji dan odpošlje upravitelj »točno« sestavljeno tabelo »Mladih junakov« na nadrejeno oblast. Za pol leta je mir! Zagodrnja vase še nekaj o tem prokl... papirju in statistikah. Ampak to kmalu pozabu¹⁶

Dolgoletna alkoholna »mokrota« slovenskega prostora pa je na koncu koncev pustila svoj pečat tudi v literaturi. Učitelj bo abstinenčno osnovo težko zasnoval v deželah, kjer ljudje veselo prepevajo že skorajda ponarodelo *En vinček bom kupil*. V jezikovnih berilih so se našli tudi drugi verzi, ki so opevali lepoto alkoholne kapljice, npr.: »Zdrava bodi draga trta, neprecenljivi dar nebes; kras gorice, slava vrta, zemlje najsvetejši les.« Ali pa: »Prelepo rumeno, kot čisto zlato, le pijmo pošteno, prežlahtno blago!« Občasno so se v sklopu jezikovnega pouka pojavile še povedi kot. »Sladka kapljica, veselje našega srca!, Vince z gore — greje srce!, Prijat'lje povabil,

15 Divjak, Milan. »Slovenski učitelji in protialkoholna vzgoja med obema vojnama,« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 75/2-3 (2004), 581–596, 590.

16 Kopriva, »Teorija in praksa protialkoholnega gibanja v narodni šoli,« 194.

pa samga bom pil!» Ali pa: »Iz njih (namreč iz grozdnih jagod) se dobiva pijača vseh pijač — vino!«¹⁷ Vseeno pa to ne pomeni, da učitelji niso imeli nobenih protialkoholnih pripomočkov ali različnih didaktičnih priporočil, ki jih bomo spoznali v naslednjem poglavju. Izzivi boja za alkoholno abstinenco so bili vidni na različnih področjih, a vseeno so se prosvetni delavci z alkoholnim sovražnikom spopadli na njim domačem terenu: v učilnici.

PROTIALKOHOLNI POUK OD MATEMATIKE DO ZGODOVINE

Učitelji so pri protialkoholnem boju uporabljali različne tehnike, ki so jih delili tudi s svojimi sodelavci, da bi jih tudi sami lahko vnesli v svoj pouk. Dotikali so se praktično vseh predmetov in razlag, spodaj pa navajamo nekaj primerov. Za začetek je imel velik pomen pouk jezikov, kjer je bil v ospredju predvsem izbor ustrezne, seveda protialkoholne, literature.¹⁸ Ker je sestavni del pouka jezikov pisanje pisnih sestavkov, bi lahko tudi na tem področju zagotovili vzgojo za zmernost, primerno starosti učencev. Ivan Štrukelj¹⁹ predlaga, da bi se v nižjih razredih osredotočili na spise, ki tematizirajo požrešnost volka, lakomnost psa ali sladkosnednost miši, medtem ko se v višjih letih osredotočijo na spise, kjer bi se mladina ubadala z različnimi zdravstvenimi vprašanji, kot so posledice nezmernosti, vzroki uboštva, kako ohraniti zdravje, korist vode itd.²⁰

---

17 Štrukelj, »Učitelj v boju proti alkoholizmu,« 249–250.

18 »Šola in alkohol.« *Učiteljski tovariš*. 20. maj 1910, letnik 50, št. 20, 2–3, 2.

19 Ivan Štrukelj (1880–1952) je bil slovenski pedagoški pisec, učitelj in kasneje tudi šolski nadzornim v Novem mestu. Izpopolnjeval se je v različnih tečajih, npr. za kmetijstvo, za odpravo govornih napak, obrtnotrgovske predmete, ročna dela in za delovno šolo. V šolskem delu je bil strpen in si je prizadeval za slovensko šolo. Za več informacij glej: Ostanek, France: Štrukelj, Ivan (1880–1952). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi670628/#slovenski-biografski-leksikon> (Dostop: avgust 2024).

20 Štrukelj, Ivan. »Učitelj v boju proti alkoholizmu.« Slovenski učitelj. *Glasilo slovenskih in krščansko mislečih učiteljev in vzgojiteljev*, 4/16–17 (1903), 247–254, 249.

Pouk računstva oziroma matematike je za protialkoholni boj še kako pripraven, saj učitelji lahko oblikujejo besedilne naloge s protialkoholno tematiko, npr. koliko denarja zapravi pijanec ali kolikšno škodo povzročijo svoji občini. Za lažjo ilustracijo je prikazanih nekaj primerov tovrstnih nalog:

»Delavec zasluži na dan 2 K; vda se nezmernosti — vsled katere si nakoplje 6 tednov trajajočo bolezen. Zdravniku mora plačati 30 K, zdravila ga stanejo 15 K; za koliko denarja ga je nezmernost obrala?«

Tone spije vsak dan vrček pive za 20 h, France isto vsoto vsak dan shrani in jo ob koncu leta nese v hranilnico, kjer se obrestuje po 4 %; na koliko naraste glavnica čez 15 let z obrestmi vred?

V Severni Ameriki je vničilo žganje 1. 1860–70. 3.000 000 ljudi, 100.000 otrok je poginilo v sirotišnice, 150.000 v ječe, 1000 ljudi je napravilo blaznih, 2000 si je končalo življenje s samomorom; koliko ljudi je vsako leto nesrečno žganje v nesrečo pahnilo?²¹

Iz posameznih nalog je razvidno tudi neposredno nagovarjanje otrok glede finančne problematike, ki jo s seboj prinaša alkoholizem. Kot prikazuje spodnja naloga, so poleg računske naloge lahko dodali tudi pisne naloge odprtega tipa, s katerimi so jih želeli usmeriti k razmisleku glede porabe denarja:

V Sloveniji se popije vsak dan 83.288 litrov vina za 666.304 dinarjev.

Koliko se ga popije:

- a) v eni uri
- b) v enem mesecu?
- c) v enem letu

Kaj bi lahko naredil z denarjem, ki se zapije v eni uri?

Kaj bi Ti naredil(a) s tem denarjem?²²

---

21 Štrukelj, »Učitelj v boju proti alkoholizmu«, 250.

22 »Računaj!« *Mladi junak*, 1/3 (1924/1925), 37.

Štrukelj je še poudaril veliko vrednost hranilnic. Učitelji naj bi si prizadevali za njihovo umestitev v šolo, saj bi na tak način otroke lažje navedjali k varčevanju, sredstva pa bi namesto za alkohol privarčevali za kaj drugega.²³

Naslednji protialkoholni boj naj bi se bil na naravoslovni oziroma prirodoslovni fronti. Cilj teh ur je bil usmerjen v privzganje ljubezni učencev do narave. Uspešno delo na tem področju bi se kazalo tako, da bi otroci v odraslih letih namesto v gostilno raje zavili na svoj vrt. K pouku naravoslovja je sodilo še spoznavanje človeškega trupla oz. organov v njem; slike teh bi morale viseti v vsakem razredu in tako učence opozarjati na škodljive posledice alkoholizma.²⁴ Možnost za protialkoholni boj naj bi imeli tudi pri spoznavanju živalskega sveta, kar je opisano v spodnjem viru:

Učili so se o gadu in modrasu, pokazal si jim sliko klopotače in strašne naočarke. Govoril si, koliko ljudi umrje vsled njenega pika vsako leto v Indiji. Lepa prilika se ti nudi sedaj, da strneš pojem »alkohol« in »kačji strup« in ju osvežiš v živi sliki, n. pr. »Zveri.« (Atoma obeh v človeški krvi in njiju boj. Obe »zveri« sta poginili, torej kakšen strup je alkohol?)²⁵

Protialkoholni pouk ni smel izostati niti pri pouku geografije in zgodovine. Predvsem slednja nudi veliko primerov slabe in dobre prakse uporabe alkohola, do katerih je prišlo v preteklih stoletjih. Antično priložnost za protialkoholni pouk Štrukelj vidi pri Špartancih, ki so svoje sužnje opili in posledice opitosti pokazali svojim otrokom. Podoben pozitiven primer naj bi bil tudi Karel Veliki, saj naj bi zmernost (tako v hrani kot pijači) predstavljala pomembno mesto na njegovem dvoru. Primer slabe prakse pa so učitelji lahko predstavili na primeru razkošnega življenja Rimljanov in Aleksandra Velikega, poguben vpliv alkohola pa naj bi bilo zaznati še v Napoleonovi

---

23 Štrukelj, »Učitelj v boju proti alkoholizmu,« 250.

24 Štrukelj, »Učitelj v boju proti alkoholizmu,« 251.

25 Šušteršič, Ernest. »Vzgojimo domovini trezen rod.« *Slovenski učitelj: glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 22/12 (1921), 192–195, 194.

vojski, ko je ta izvajala vojaški napad na Rusijo.²⁶ Pri zemljepisu obstaja več priložnosti za protialkoholno poučevanje. Na tem mestu lahko učitelji otroke seznani z:

Indijanci, ki propadajo le zaradi alkohola.²⁷ Pri Bavarski opozorimo, da se tam zvari in izpije največ piva, ki povzroča tolsto srce, težko sapo in kap. Dalje opomnimo, da mora dežela le zaradi vedno večjega pijančevanja zidati blaznice, hiralnice in ječe. — Kadar poučujemo o severnih mrzlih krajih, omenimo, da žganje ni neobhodno potrebno, da se ubranimo mraza, kar sta zadostno dokazala pogumni mornar Weyprecht in njegov naslednik Frithjof Nansen, ki sta prepotovala najmrzlejša kraja naše zemlje brez vsakega alkohola.²⁸

Pogovor na to temo pri pouku zemljepisa lahko poteka tudi na drugačen način: učenci bi lahko govorili o alkoholnem pohodu v posameznih deželah, nekaj besed bi lahko namenili tudi zmernosti posameznih narodov itd. Pri govorih o hiralnicah, bolnicah oz. blaznicah naj bi učitelj poudaril, da je večina bolnikov tam zaradi alkohola.²⁹ Lahko pa bi omenil tudi nekaj statističnih podatkov ter jih ponazoril s preprostim primerom in jim tako osmislil celotno situacijo. Če učenec sliši, da so v nekdanji Avstro-Ogrski v enem letu spili za 2000 milijonov kron alkohola, v Nemčiji pa celo 3000 milijonov, si otrok to težko predstavlja.³⁰ Če pa k temu dodamo, da je to isto, kot bi postavili dečka »k Dravi ali Savi, da bi vanjo metal krone, in sicer vsako sekundo po eno, bi lahko metal sto let dan in noč in bi še ne izmetal toliko kronic v vodo, kakor jih zapijejo ljudje v enem samem letu.«³¹

Petje in verouk sta prav tako primerna za širjenje protialkoholnih idej. Sploh slednji je še posebej pripraven, saj je v *Svetem pismu* kup primerov, ki so grajali popivanje in hvalili zmerno življenje. Pri verouku naj bi se tako

---

26 Štrukelj, »Učitelj v boju proti alkoholizmu«, 250–251.

27 V originalnem besedilu je beseda zapisana narobe (alkohola), zato sem jo v tem besedilu popravil.

28 »Šola in alkohol«, 2.

29 Krauss von, Viktor. *Šola v boju proti pijančevanju*. Pulj: Narodna tiskarna A. Gabršček, 1898, 37.

30 Štupca, Antonija. *Učna snov za pouk o alkoholu v ljudski šoli*. Maribor: Sveta vojska, 1919, 23.

31 Štupca, *Učna snov za pouk o alkoholu v ljudski šoli*, 23..

lahko oprli na zgodbe o vesoljnem potopu, Sodomi in Gomori, o zmernosti Janeza Krstnika ipd.³² V prid abstinenčni ideji naj bi govorila tudi peta božja zapoved. Ob diskusiji o njej ima učitelj

priliko, da tudi iz verskega stališča zabranjuje uživanje alkohola in nikotina, ki rušita mladini nežni organizem, pokončavata zdravje in imata zle posledice v telesnem in dušnem oziru. Kdor si škoduje na zdravju z alkoholom ali nikotinom, se pregreši zoper peto božjo zapoved – to treba otrokom dopovedati!³³

Podobnih primerov v Svetem pismu je bilo še nekaj: leta 606 pr. n. št. naj bi Babilonci iz Judovskega kraljestva odpeljali veliko ljudi v suženjstvo, med njimi tudi mladeniče z imeni Daniel, Ananija, Mizael in Azarija. Te naj bi po kraljevem ukazu delali pri njem in bi posledično dobili tudi hrano iz njegove mize. Mladeniči so se tej hrani odpovedali in so želeli piti samo vodo in jesti sočivje oz. kulturne rastline s stroki. Njihova lica naj bi bila posledično lepša in obilnejša kot lica tistih, ki so uživali kraljevo hrano.³⁴

Trenutki za širjenje protialkoholnih idej pa niso smeli izostati niti na šolskih izletih. Razume se, da to ni mesto, na katerem bi mladež uživala alkohol, hkrati pa je isto je veljalo tudi za učitelje, ki so morali s svojim zgledom dokazati podporo protialkoholnemu boju. Ob poteh, ki so jih izletniki prepešali, so bila tudi znamenja, ki so primerna za protialkoholni pouk. Ko je učitelj s svojimi učenci prišel do teh *»„bridkih znamenj“, tolmači mu, da je kdo morebiti tu našel smrt, mogoče, da se je voznik zvrnil, mogoče, da so tega ali onega tu v pijanosti ubili, mogoče, da je tukaj kateri zmrznil, ali se utopil itd. itd.«*³⁵

---

32 Krauss, *Šola v boju proti pijančevanju*, 32.

33 »Vzgojni paberki.« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih društev*, 9/4 (1908), 81–83, 83.

34 Kramar, J. »Alkohol, nikotin in šol. mladina.« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih in kršč. učiteljskih in katehetskih društev*, 16/10 (1915), 220–224, 221.

35 Štrukelj, »Učitelj v boju proti alkoholizmu«, 253.

PRIMERI UČNIH ZGLEDОВ IN NASVETI ZA UČITELJE

Pri protialkoholnem boju so morali učitelji upoštevati več različnih navodil. V osnovi je bilo pomembno predvsem, da je strokovni delavec prepričan zagovornik abstinence med otroki, saj bo v nasprotnem primeru dosegel bore malo. Njegovim besedam bi namreč *»manjkal tisti ogenj, tisti fluid, katerega izžareva človek, ki je ves prežet z resnico, ki jo oznanja.«*³⁶ Tako kot danes so tudi takrat velik pomen videli v sodelovanju s starši. Primerni naj bi bili predvsem roditeljski sestanki. Primer takšnega sestanka je bil objavljen v protialkoholnem glasilu *Zlata doba*, pripravil pa ga je nadučitelj Zdravko Mikuž. V svojem govoru je staršem izpostavil predvsem negativne vplive alkohola na vse ljudi, predvsem na otroke, zato je pozival starše:

Ne dajajte otrokom posebno ne žganja nikjer in nikoli, ne doma, ne na polju. Saj otrok vendar lahko vodo pije, ali pa mu dajte mleka. Ako vzame popotnik na morje in v puščavo, na visoko goro, rudar v globoko zemljo jedi in pijače s seboj, ki jo potrebuje, potem bodi tudi otrok na polje lahko s seboj vzel vode ali mleka, da mu ne bo treba vina, piva ali celo žganja piti.³⁷

Obenem je bil podan tudi predlog, da naj na tovrstnih sestankih ne sodelujejo zgolj domači, temveč tudi zunanji predavatelji. Starše bi posledično lažje prepričali v pravilnost protialkoholnega boja, saj bi marsikdo zagovarjal mišljenje, da *»mora že res biti tako, ker ta gospod priporoča prav isto, kakor naš učenik v šoli.«*³⁸ Številni avtorji hkrati opozarjajo, da učitelji lahko pričakujejo nasprotovanje staršev in počasen napredek, vendar je učiteljstvo spodbujal, naj jih to ne ustavi pri protialkoholnem boju.

---

36 Zor, Miroslav. »Sredstva za protialkoholno vzgojo v šoli in družini.« *Vpliv alkohola na zdravstveno strukturo Slovenije. Alkoholizem in šola. Sredstva za protialkoholno delo v šoli in družini. Odnos žene do alkoholnih vprašanj. Alkoholno vprašanje in gospodarska struktura Slovenije z novimi pogledi na alkoholno gospodarstvo*, ur. Ivo Pirc, 49–64. Ljubljana: Pripravljalni odbor lige proti alkoholizmu, 1938, 56.

37 Mikuž, Zdravko. »Škodljiv vpliv alkohola na človeško telo, zlasti na otrokovo.« *Zlata doba ali treznost slovenskega naroda. Protialkoholno glasilo*, 5/10 (1911), 155–157, 156.

38 Koželj, L. »Nekaj nasvetov.« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih in kršč. učiteljskih in katehetskih društev*, 19/2 (1918), 38–39, 38.

Izpostavil je še, da bo tovrstna abstinenčna borba zagotovo težja v vinorodnih okrajih.³⁹

Vsi avtorji so se strinjali, da je treba s protialkoholnimi vsebinami začeti čim bolj zgodaj, a je treba vsebini prilagoditi starostni in zrelostni stopnji skupine. Krauss je tako predlagal, da naj bi v prvih treh letih šolskih letih učenci protialkoholni boj zaznavali zgolj posredno: učitelj naj bi jih navajal na red, čistočo in zmernost ter jih odvrčal od žganjepitja. Sorazmerno s starostjo naj bi rasla tudi težavnostna stopnja: v četrtem in petem razredu naj bi učitelj izkoristil čim več priložnosti za protialkoholno delo, v kasnejših letih pa naj stremi predvsem k temu, da se bodo zgledi učencem ohranili vse življenje.⁴⁰

Številni pisci so v svojih prispevkih navajali praktične primere učnih ur, nekateri med njimi so bili zelo neposredni. Učitelj naj zahteva od učenca, da postavi svoj prst v plamen. Učenec se tega seveda brani, saj bi se v nasprotnem primeru spekel, posledica pa bi bila bolečina. Učitelj je te težave lahko navezal na alkohol in na njegovo vrenje ter »gorljivost« v želodcu in v ostalih delih telesa. Razum pijanca naj bi bil po tej logiki zmešan zato, »ker mu gori alkohol v glavi.«⁴¹ En primer v svoji knjigi *Učna snov za pouk o alkoholu v ljudski šoli* opisuje tudi Antonija Štupca,⁴² kjer je sicer pripravila večurni pregled snovi za protialkoholni boj. Prvi predlog učne

---

39 Koželj, »Nekaj nasvetov,« 38.

40 Krauss, *Šola v boju proti pijančevanju*, 33.

41 »Trezna mladina – trezno slovensko ljudstvo!« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih društev*, 10/2 (1909), 25–27, 26–27.

42 Antonija Štupca (1874–1962) je bila slovenska narodna buditeljica, ki je skupaj s sestro delovala kot učiteljica. Po osnovni šoli je obiskovala meščansko šolo v Mariboru, med letoma 1888 in 1892 pa učiteljšče v Gradcu, kjer je maturirala z odliko. Svojo prvo službo v graški meščanski šoli je zavrnila, saj je kot Slovenka želela delati s slovenskimi otroki. Od novembra 1892 do leta 1905 je delovala v Markovcih, kjer je požela številne vzgojne uspehe (metoda brez šibe, pevski zbor, igre). Med letoma 1905 in 1919 je službovala v Krčevini pri Mariboru, kjer se je spopadala z močnimi nemškimi pritiski. Od leta 1919 pa do upokojitve leta 1928 je bila ravnateljica mariborske deklške meščanske šole. Objavila je nekaj poučnih črtic in povesti iz življenja slovenskega učitelja. Za več informacij glej: Uršič, Milan. »Štupca, Antonija (1874–1962),« *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi671936/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop: avgust 2024).

ure je namenjen spoznavanju alkohola. Štupca je stanovskim kolegom predlagala, da uro začnejo z zanimivo uvodno motivacijo. Učitelji bi otroke z vprašanji usmerjali do odgovorov, v katerih bi našeli nekaj škodljivih živali (npr. *Katere so nevarne ptičkom? Katere napadajo kuretino? Katere se lotijo drugih domačih živali?*). V nadaljevanju bi s podvprašanji prešel na zver, ki skrita preži na človeka in je nevarna tako človekovemu fizičnemu in duhovnemu zdravju kot tudi njegovemu premoženju. Zatem bi nadaljeval s predstavitvijo:

To zver hočemo danes spoznati. Skrita je, zato pa tem bolj nevarna. Skriva se v nekaterih tekočinah. (Pokaže se žganje.) Kaj je to? Poduhaj! Glejte, tu notri je skrita ta le zver. In sicer najbolj močna, najbolj nevarna.

Kaj je to? (vino.) Tudi tu notri prebiva, le nekoliko manj divja je.

Kaj je to? (pivo.) Tudi tu notri v pivu čepi. Pa malo bolj počasna je, a vsekako hudobna in potuhnjena. (Prav tako s sadjevcem.)⁴³

Kot je razvidno iz zgornjega zapisa, je Štupca v svojih zapisih v oklepajih zapisala tudi nekaj predvidenih odgovorov, s katerimi si je lahko učitelj lažje predstavljal, v katero smer je želel zapeljati učno uro. V naslednjih urah bi se osredotočili na škodljive posledice alkoholnih pijač, pri čemer bi uporabil tabele in razpredelnic in potegnili vzporednice z alkoholom kot zverjo. Marsikateri otrok se lahko s tem ne bi strinjal, vendar je v nadaljevanju predstavljenih nekaj primerov za podkrepitev tega mnenja:

Kaj mislite, ali v teh tekočinah res prebivajo nevarne zveri? (Ne? da? ne?) In vendar je res. Hočemo koj spoznati. Kdo izmed vas je že videl pijanca? (Navadno vsi.) Kje pa si ga videl? (Na cesti je ležal.) Ali se je sam rad vlegel na cesto ali v jarek? Kdo pa ga je vrgel? (žganje, vino.) Kje pa si videl pijanca ti? (doma v hiši.) Kako pa se je obnašal? (kričal, razbijal). Zakaj pa? Da, ves neumen je bil, ko se je vrnil iz gostilne. Pitje mu je zmešalo pamet.⁴⁴

---

43 Štupca, *Učna snov za pouk o alkoholu v ljudski šoli*, 3.

44 Štupca, *Učna snov za pouk o alkoholu v ljudski šoli*, 3.

Podobno, kot smo to že omenili v preteklih poglavjih, tudi Štupca v svojem priročniku navaja številne statistične primere za podkrepitev protialkoholnih trditev. Z različnimi primeri odgovarja tudi na najpogostejše stereotipe v povezavi z alkohol, npr. da prinaša človeku moč.

Iz navedenih virov je torej razvidno, da je nadvse pomembno, da se s protialkoholnim poukom začne čim prej, četudi po kosih in z morda za alkoholni boj sprva ne bistveno vsebino. Še pomembnejše je, da se na abstinenci poti vztraja ter se mladežem prepreči odhod na alkoholna pota. Štupca je to prikazala z naslednjo izjavo:

A začetek še ni vse! Prevažno je drugo vprašanje: Kako započeto delo utrditi! Mlado drevesce se mora zalivati, okopavati in snažiti, da krepko raste naprej! In to utrjevanje ni nič drugega, kot obnoveitev prvega vtisa! Zato je v šoli priložnosti dovolj. Vsak slučaj nesreče po alkoholu, ki ga doživimo – otroci jih nam radi pripovedujejo – naj vnovič oživi srd proti sovražniku: alkoholu!⁴⁵

USPEH PROTIALKOHOLNIH SIZIFOV NA SLOVENSKEM

Protialkoholni boj v obravnavanem obdobju je v marsičem spominjal na Sizifovo delo, saj praktično ni prinesel pomembnejšega preloma ali večjih premikov. Leta 1918 so v protialkoholnem glasilu *Zlata doba* objavili statistični pregled protialkoholnega delovanja v šolah. V skupno 482 šolah je bilo leta 1918 94.896 otrok, od tega je bilo mladih junakov (tisti, ki ne uživajo alkohola) 12.511, mladih junakinj pa 15.120 oziroma v odstotkih: alkoholne kapljice se je branilo 29 odstotkov otrok.⁴⁶ Vojko Jagodič je leta 1937 objavil podobne podatke, a je pri tem zajel celotno področje takratne Dravske banovine. Njegova raziskava je zajemala 192.611 šolarjev, od katerih jih je 129.061 uživalo alkoholne pijače.⁴⁷ Če bi njegove ugotovitve pretvorili v

---

45 Štupca, Antonija. »Sveta vojska med šolsko mladino.« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih društev*. 15. januar 1903, letnik 14, št. 1, 9–13, 11.

46 »Protialkoholno delo po šolah.« *Zlata doba*, 12/11–12 (1918), 131–132, 132.

47 Jagodič, Vojko. »Razširjenost in vpliv alkohola na slovensko mladino.« *Priloga zdravniškega vestnika*, 4/3 (1938), 33–40, 34–35.

odstotne točke, bi se število odstotnih točk sicer resda povzdignilo na 32 odstotkov, kar pa je še vedno ne predstavlja ravno velikega uspeha.

Kje torej iskati razloge za klavrn uspeh protialkoholnih borcev? Na začetku je treba izpostaviti neenotnost protialkoholnih društev, ki so si bila v svojih stališčih mestoma kontradiktorna. Če so nekatera zahtevala popolno abstinenco, so drugi dovoljevali zmerno uživanje alkohola in pri tem zakuhali marsikateri zaplet. Eden verjetno bolj znanih primerov je bil Janez Evangelist Kalan, ki je sicer veljal za enega glavnih protialkoholnih borcev in avtorja številnih del z abstinenco vsebino. To ga sicer ni oviralo pri tem, da je na enem od romanj užival alkoholne pijače. Sam je uživanje pijače priznal in v protialkoholnem glasilu *Zlata doba* še pojasnil razloge za svojo alkoholno odločitev. Začel je s tem, da se je na ladji želel prilagoditi večini, ki je pila alkoholne pijače. V nadaljevanju je navedel dejstvo, da so imeli romarji s seboj tudi protialkoholne napitke, ki pa jih je, domnevno zaradi velikega števila abstinentov, zmanjkalo že tretji dan. Sok naj bi bil celo tako dober, da so ga pili tudi »alkoljubci«, kar je še en razlog za jasno pomanjkanje brezalkoholne pijače. V nadaljevanju je pikro zapisal, da abstinentje ne znajo živeti brez vsega in dodal, da »*bi najrajši, da bi ne bilo treba ne jesti, ne piti, ampak doslej se mi to še ni posrečilo.*«⁴⁸ Da je bila mera še bolj polna, je izpostavil, da je bil v času romanja bolan, uživanje alkohola pa zato edina smiselna rešitev, saj »*Za zdravilo, smo vedno rekli, se sme.*«⁴⁹

Nadalje je treba opozoriti na veliko toleranco družbe do uživanja alkoholnih pijač ter popustljive starše, ki so v dobri veri alkoholnim pijačam pripisovali možnost za pomoč pri različnih tegobah svojih otrok. S tem so starši izničili vse protialkoholno delo, ki ga je učitelj izvedel v svojem razredu. Če k temu dodamo še relativno dober dostop do alkohola in številne vinske okraje, je pot do neuspeha praktično že tlakovana. Res pa je, da je treba celotno zadevo postaviti v širši kontekst – leta pred drugo svetovno vojno so bila za celotno Evropo zelo burna, zato se je protialkoholna borba izgubila

48 »Zakaj sem na potu v Jeruzalem pil? *Zlata doba* ali treznost slovenskega naroda. Protialkoholno glasilo, 5/4 (1911), 61–62, 61.

49 »Zakaj sem na potu v Jeruzalem pil,« 62.

v poplavi ostalih novic oziroma tem, ki so bile za številne pomembnejše od slovenske afinitete do alkohola. V obrambo tedanjemu času je treba izpostaviti, da so takratne generacije razpolagale z manj medicinskega znanja oz. vedenja o težavah, ki jih alkohol prinese s seboj – sploh v primeru, ko so v zgodbo vpleteni otroci.

Tudi danes je alkohol na naših tleh relativno prosto dostopen, kar zgovorno dokazujejo različne statistike:

Po podatkih NIJZ vsak deseti Slovenec, star 25 let ali več, čezmerno pije alkohol, vsak drugi te starosti se vsaj enkrat letno opije. Vsak dan pri nas zaradi razlogov, izključno in stoodstotno povezanih z alkoholom, v povprečju umreta dve osebi, še dodatnih 75 oseb pa umre zaradi prometnih nezgod, katerih povzročitelji so alkoholizirani. Vsak dan je pri nas zaradi bolezni in stanj, izključno povezanih z alkoholom, deset hospitalizacij.⁵⁰

Za konec pa razpravo zaključimo s citatom Ivana Cankarja, ki ga je napisal na konec svojega pisma, namenjenega Henriku Tumi. Da bi mu ta pomagal, je Cankarja poslal na posebno dieto v Kranjsko Goro. Plemenit načrt se je sicer hitro izkazal za neuspešnega, saj je Cankar že prvi dan odšel domov, Tuma pa mu je razočaran pisal, da pregloboki pogledi v kozarček rezultirajo v njegovem bolnem videzu.⁵¹ Cankar mu ni bil dolžan in mu je, med drugim, jezno odvrnil: *»Vi ste me pač videli ob vinu in ob puncah; živ krst pa me ne vidi tiste dolge tedne, dni in noči, ko hodim gor pa dol kakor v rešetki in kujem s kladivom stavek na stavek. Saj jaz, hudiča, nisem kriv, da sem Slovenec.«*⁵² Predvsem zadnja poved govori zase, saj spominja na neke vrste obrambo ali resigniranost, kot da bi alkohol predstavljal srčiko slovenske biti in da se ji je posledično skorajda nemogoče upreti.

---

50 RTV: Zdravje Slovencev: Alkoholizem. <https://4d.rtvsllo.si/arhiv/zdravje-slovencev-dokumentarna-serija/174431923> (dostop: avgust 2024).

51 Kosmač, Gorazd. »V ZDA ne pijejo, ni kot pri nas, kjer same pijane zverine hodijo okoli.« Intervju s profesorjem Andrejem Studnom z Inštituta za novejšo zgodovino. <https://www.rtvsllo.si/1920/v-zda-ne-pijejo-ni-kot-pri-nas-kjer-same-pijane-zverine-hodijo-okoli/512682>, (dostop: julij 2024).

52 Dlib: Pismo Ivana Cankarja Henriku Tumi. : <http://cankar.dlib.si/materiali/henrik%20tuma%20marec%201913%20os%20r.pdf>, (dostop: september 2020).

Če smo malce hudomušni, bi lahko rekli, da se zgodovina do neke mere ponavlja. Zgornja statistika dokazuje, da po alkoholnih pijačah (tudi prekomerno) posegajo ženske in moški, stari in mladi, kljub strožjim pravilom in zakonom pa se z alkoholno kapljico srečajo že mladoletni šolarji in šolarke. Se na slovenskih tleh pije, ker smo Slovenci? Morda zato, ker je alkohol razširjen in prosto dostopen ter marsikdaj služi kot sredstvo za sprostitve? Ima morda vpliv tudi dejstvo, da Slovenci še danes veljajo za pregovorno »moke« ljudi? O vseh teh zadevah bi se, glede na splošno stanje in zgornja dejstva, dalo razpravljati – seveda ob kozarcu (brez)alkoholne pijače.

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri

Heric, Matija. »Za današnje vojne psihoze je treba vesele mladine.« *Slovenski učitelj : glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 23/1 (1922), 1–6.

Horvat, Rudolf. »Alkoholizem in politika.« *Učiteljski tovariš*. 16. maj 1913, letnik 53, št. 20, 2.

Jagodič, Vojko. »Razširjenost in vpliv alkohola na slovensko mladino.« *Priloga zdravniškega vestnika*, 4/3 (1938), 33–40.

Kopriva, Alfonz. »Teorija in praksa protialkoholnega gibanja v narodni šoli.« *Slovenski učitelj. Pedagoška revija in glasilo Slomškove družbe v Ljubljani*, 37/5–6 (1936), 100–103.

Kopriva, Alfonz. »Teorija in praksa protialkoholnega gibanja v narodni šoli.« *Slovenski učitelj. Pedagoška revija in glasilo Slomškove družbe v Ljubljani*, 37/9–10 (1936), 194–198.

Kopriva, Alfonz. »Teorija in praksa protialkoholnega gibanja v narodni šoli.« *Slovenski učitelj. Pedagoška revija in glasilo Slomškove družbe v Ljubljani*, 37/11–12 (1936), 248–254.

Koželj, L. »Nekaj nasvetov.« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih in kršč. učiteljskih in katehetskih društev*, 19/2 (1918), 38–39.

Kramar, J. »Alkohol, nikotin in šol. mladina.« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih in kršč. učiteljskih in katehetskih društev*, 16/10 (1915), 220–224.

Mikuž, Zdravko. »Škodljiv vpliv alkohola na človeško telo, zlasti na otrokovo.« *Zlata doba ali treznost slovenskega naroda. Protialkoholno glasilo*, 5/10 (1911), 155–157.

»Pouka ljudem.« *Slovenski učitelj : glasilo slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih društev*, 13/10 (1912), 237.

»Protialkoholno delo po šolah.« *Zlata doba*, 12/11–12 (1918), 131–132.

»Računaj!« *Mladi junak*, 1/3 (1924/1925), 37.

»Raznoterosti.« *Zlata doba. Protialkoholno glasilo*, 2/3 (1908), 44–48.

Slapšak, Julij. »Mladina in alkohol.« *Zlata doba ali treznost slovenskega naroda. Protialkoholno glasilo*, 6/7 (1912), 97–101.

»Šola in alkohol.« *Učiteljski tovariš*. 20. maj 1910, letnik 50, št. 20, 2–3.

Štrukelj, Ivan. »Učitelj v boju proti alkoholizmu.« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih in krščansko mislečih učiteljev in vzgojiteljev*, 4/16–17 (1903), 247–254.

Štupca, Antonija. »Sveta vojska med šolsko mladino.« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih društev*. 15. januar 1903, letnik 14, št. 1, 9–13.

Šušteršič, Ernest. »Vzgojimo domovini trezen rod.« *Slovenski učitelj: glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 22/12 (1921), 192–195.

»Trezna mladina – trezno slovensko ljudstvo!« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih društev*, 10/2 (1909), 25–27.

»Vzgojni paberki.« *Slovenski učitelj. Glasilo slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih društev*, 9/4 (1908), 81–83.

»Zakaj sem na potu v Jeruzalem pil? Zlata doba ali treznost slovenskega naroda. *Protialkoholno glasilo*, 5/4 (1911), 61–62.

Elektronski viri

Dlib: Pismo Ivana Cankarja Henriku Tumi. : <http://cankar.dlib.si/materiali/henrik%20tuma%20marec%201913%20os%20r.pdf>, (dostop: julij 2024).

Kosmač, Gorazd. »V ZDA ne pijejo, ni kot pri nas, kjer same pijane zverine hodijo okoli.« Intervju s profesorjem Andrejem Studnom z Inštituta za novejšo zgodovino. [rtvslo.si](https://www.rtvlo.si/1920/v-zda-ne-pijejo-ni-kot-pri-nas-kjer-same-pijane-zverine-hodijo-okoli/512682), objavljeno 26. januarja 2020. <https://www.rtvlo.si/1920/v-zda-ne-pijejo-ni-kot-pri-nas-kjer-same-pijane-zverine-hodijo-okoli/512682> (dostop: julij 2024).

RTV: Zdravje Slovencev: »Alkoholizem.« *Zdravje Slovencev*. Ljubljana: TV Slovenija, 20. junij 2020. <https://4d.rtvlo.si/arhiv/zdravje-slovencev-dokumentarna-serija/174431923> (dostop: julij 2024).

Uredništvo: Kalan, Janez (1868–1945). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi263548/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop: avgust 2024).

Ostanek, France: Štrukelj, Ivan (1880–1952). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi670628/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop: avgust 2024).

Uršič, Milan. »Štupca, Antonija (1874–1962),« *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi671936/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop: avgust 2024).

Literatura

Divjak, Milan. »Slovenski učitelji in protialkoholna vzgoja med obema vojnama.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 75/2–3 (2004), 581–596.

Kalan, Janez. *Sveta vojska. Bog jo hoče! Kdo si upa vanjo?* Ljubljana: društvo Abstinent, 1906.

Krauss von, Viktor. *Šola v boju proti pijančevanju*. Pulj: Narodna tiskarna A. Gabršček, 1898.

Šepetavc, Anton. »Pijem, torej sem Slovenec. Ali alkohol(izem) kot tabu in fenomen slovenstva.« *Zgodovina za vse. Vse za zgodovino*, 2/1 (1995), 18–35.

Štupca, Antonija. *Učna snov za pouk o alkoholu v ljudski šoli*. Maribor: Sveta vojska, 1919.

Zor, Miroslav. »Sredstva za protialkoholno vzgojo v šoli in družini.« *Vpliv alkohola na zdravstveno strukturo Slovenije. Alkoholizem in šola. Sredstva za protialkoholno delo v šoli in družini. Odnos žene do alkoholnih vprašanj. Alkoholno vprašanje in gospodarska struktura Slovenije z novimi pogledi na alkoholno gospodarstvo*, ur. Ivo Pirc, 49–64. Ljubljana : Pripravljalni odbor lige proti alkoholizmu, 1938.

POVZETEK

Široka dostopnost alkoholnih pijač je v začetku 20. stoletja predstavljala velik izziv za družbo, še posebej pa je to veljalo za naše kraje. Alkohol je bil namreč stalno prisoten ob različnih dogodkih človekovega življenja, kozarrec alkoholne pijače pa je hitro prerasel v njeno nenadzorovano konzumiranje. Težava se je pojavila, ker le teh niso uživali zgolj odrasli, temveč tudi mladoletni otroci, kar je za njihov razvoj neprimerno in slabo. V takratnem obdobju se teh težav sicer niso zavedali, večina otrok pa je alkoholne pijače prejela iz rok svojih staršev. Marsikdo med njimi je namreč verjel v pozitivne lastnosti vina, piva in ostale alkoholne družčine, to pa naj bi pozitivno vplivalo na odraščanje njihovih potomcev. Da bi pohod alkoholnega sovražnika preprečili, so številni učitelji pričeli s protialkoholnim bojem v učilnici. Verjeli so, da lahko na tak način vzgojijo ljudi, ki se alkohola v svoji odrasli dobi ne bodo dotaknili oziroma ga bodo uživali bolj poredko. Vseeno se je njihov cilj izkazal kot težko dosegljiv. Poleg nasprotovanja družbe so se spopadali z dobro dostopnostjo alkoholnih pijač, obenem pa so si bili v tem vprašanju neenotni tudi v lastnih vrstah. Učitelji so si v različnih časnikih delili izkušnje in pisali didaktična priporočila za vodenje protialkoholnega boja, s katerimi bi lahko protialkoholni boj vključili v malodane vsak predmet v šoli. Kot pomembno točko protialkoholnega boja so izpostavljali tudi sodelovanje s starši ter prilagajanje protialkoholnih vsebin glede na starost učencev in učenk. Veliko prispevkov je bilo sicer dostopnih v stanovskem občilu Slovenski učitelj, izšlo pa je tudi nekaj protialkoholnih priročnikov. Kljub številnim poskusom, da bi preprečili pohod alkohola med šolsko mladino, do začetka druge svetovne vojne ni zaznati bistvenega izboljšanja položaja, alkohol pa je pogosto še dandanašnji stali spremljevalec različnih srečanj.

Slovenska industrija – od ponosa do propada in razprodaje

Aleksander Lorenčič

63

IZVLEČEK

Avtor v prispevku osvetli dolg proces spreminjanja slovenske družbe iz agrarne v industrijsko in postindustrijsko. Gre za časovno široko in kompleksno obdobje, kjer smo bili priča več gospodarskim krizam, vojnim morijam ter spremembam političnih in ekonomskih sistemov. Tovrstne spremembe so med drugim botrovale spremembi odnosa med delom, industrijo in kapitalom. Predstavitev časovno začne v tridesetih letih 19. stoletja, ko se je začelo živahno ustanavljanje industrijskih obratov, ki se je v naslednjih desetletjih stopnjevalo tudi s širjenjem železniškega omrežja. Pot od vzpona do propada ter razprodaje industrijskih podjetij in blagovnih znamk avtor zaključi z dogajanjem v samostojni Sloveniji.

Ključne besede

industrija, industrializacija, Slovenija, razvoj, industrijske panoge, blagovne znamke, propad, (raz)prodaja

ABSTRACT

The author sheds light on the long process of transformation of Slovenian society from agrarian to industrial and post-industrial. It was a broad and complex period in time, during which we witnessed multiple economic crises, the ravages of war, and changes in political and economic systems. These changes, among other things, contributed to the shifting relationship between labour, industry, and capital. The author begins the narrative in the 1830s, when the establishment of industrial plants began in earnest and intensified in the following decades with the expansion of the railway network. He traces the journey from the rise to the decline and eventual selling off of industrial companies and brands, concluding with developments in independent Slovenia.

Keywords

industry, industrialisation, Slovenia, development, industrial sectors, brands, collapse, sell-off

ZAČETKI USTANAVLJANJA INDUSTRIJSKIH OBRATOV

Ko govorimo o razvoju industrije, imamo v mislih časovno široko in kompleksno obdobje, v katerem smo bili priča gospodarskim krizam, vojnim morijam ter zgodovinskim prelomnicam s spremembami političnih in ekonomskih sistemov. Tovrstne spremembe so med drugim botrovale spremembi odnosa med delom, industrijo in kapitalom. Začetki segajo v trideseta leta 19. stoletja, ko se je začelo živahno ustanavljanje industrijskih obratov, ki se je v naslednjih desetletjih stopnjevalo tudi s širjenjem železniskega omrežja.¹

Kot vemo, industrija predstavlja danes v Sloveniji pomemben del gospodarstva, saj ustvarja skoraj četrtno BDP, pri čemer kar 99,8 odstotka predstavljajo mala in srednja podjetja. A če se ozremo v preteklost, je šlo pri transformaciji slovenske družbe iz agrarne v industrijsko ter poindustrijsko za dolg in ne premočrten proces. Podjetja so nastajala in izginjala, se združevala in prestrukturirala, nekatera so prestala preizkušnje, številna so propadla in skupaj s svojimi blagovnimi znamkami tonejo v pozabo.

Ustanavljanje industrijskih obratov se je začelo v tridesetih letih 19. stoletja in se nato s širjenjem železniškega omrežja stopnjevalo. Večji del 19. stoletja so bile slovenske dežele na obrobju gospodarskega dogajanja in napredka, zato se niso mogle enakovredno vključiti v proces industrializacije. Leta 1835 so v ljubljanski Cukrarni postavili prvi parni stroj na območju današnje Slovenije. Po podatkih sta bili leta 1856 na Kranjskem le 102

---

1 Za ta čas nekateri avtorji uporabljajo izraz 'moderna industrializacija'. Po Jožetu Šornu zlasti za obdobje 1870–1914. V svojem delu *Začetki industrije na Slovenskem* Šorn časovno umesti začetke v prvo četrtno 18. stoletja, ko je bilo konec turške nevarnosti in je bil slovenski prostor pomembna prehodna pot, to 'prvo industrializacijo', kot jo imenuje Šorn, pa je pospeševala država po načelih merkantilizma. Kot pa v delu *Od Pohlinove slovnice do samostojne države* piše Peter Vodopivec, so bili Slovenci zaradi družbenih razmer razdeljeni in niso imeli ene same zgodovinske usode, zato se "označevanje slovenske zgodovine od 18. stoletja dalje z zgodovino slovenskega naroda ne zdi prepričljivo" (str. 7). Po Vodopivcu, na Slovenskem, predvsem v drugi polovici 19. stoletja, ni bilo mogoče uspešno graditi lastnega gospodarstva in slediti nekaterim vzorom drugih evropskih dežel, zaradi kriz v kmetijstvu in omejenih možnosti na polju industrializacije. Dragocen vir za to obdobje je tudi doktorsko delo Mitje Sunčiča z naslovom *Zgodovina podjetništva na Slovenskem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne*.

»tovarniški podjetji«, do prve svetovne vojne pa se je število industrijskih podjetij v slovenskih deželah precej povečalo. Po popisu, ki ga je izdelala Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, je na tem prostoru pred prvo svetovno vojno delovalo 327 podjetij. Več industrijskih podjetij se je razvilo iz obrtnih obratov. Ko so jih podjetni lastniki povečevali, uvedli nova tehnična sredstva, so začeli obratovati na tovarniški način. Ostala industrijska podjetja so domači in tuji podjetniki že v začetku ustanovili kot tovarniška. Z izjemo nekaj podjetij, ki jih je kot svoj erar ustanovila avstrijska država, so večino podjetij ustanovili posamezniki ali skupine posameznikov. Le nekaj večjih je bilo v lasti družbenih podjetij. Med slednjimi so prevladovala družbe z omejeno zavezo, saj za njihovo ustanovitev ni bilo potrebno veliko kapitala in njeni družabniki niso osebno jamčili s premoženjem. Najmanj je bilo d. d., za katere je bilo potrebno veliko kapitala. Industrializacija in nove prometne poti so omogočile prihod tujega kapitala. Ta je bil nujen, saj akumulacija v slovenskih deželah ni zadostovala za posodobitev in osredotočenje proizvodnje. Zato so bile skoraj vse pomembnejše tovarne v rokah tujih podjetnikov. Prevladoval je avstrijski, dunajski in francoski kapital. Slovenci so bili gospodarsko in socialno v podrejenem položaju. Pred prvo svetovno vojno je bila sicer slovenska podjetnost omejena na srednje in male obrate, le redko in izjemoma je posegla v industrijo in denarne zavode. Na industrijskem področju se je lahko še najbolj razvijala v predelovalni industriji, ki je imela zagotovljene zadostne domače surovinske vire.² Največ je bilo podjetij, ki so izdelovala gradbeni material, tovarn usnja in parnih mlinov. Omeniti gre rodbine Samassa, Woschnagg in Majdič, ki veljajo za utemeljiteljice razvoja zvonarske, usnjarske in mlinske industrije. V tem prvem obdobju industrializacije se je nekaj slovenskih podjetij prebilo med največje blagovne proizvajalce v Evropi. Med maloštevilnimi poslovno uspešnimi slovenskimi podjetniki zaseda posebno mesto Fidelis Terpinč. Leta 1920 je v Kranju s pomočjo očetovega kapitala ustanovil manufakturo za koce in sukanec. Po prihodu v Ljubljano leta 1827 se je ukvarjal s trgovsko in kmetijsko dejavnostjo, nato pa se je lotil papirništva. Ustanovil je manjšo družbo, ki je leta 1843 na Ljubljani v Vevčah pri Ljubljani zgradila meha-

---

2 Lorenčič, Aleksander in Jože Prinčič. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, 14–16..

nično tovarno papirja in jo kasneje razširila še na proizvodnjo olja in barvnega lesa. Iz Slovenskih goric je izšel izumitelj in uspešen podjetnik Janez Puch, ki je s svojimi patentiranimi izumi in izboljšavami zaznamoval začetek tehnične revolucije. Leta 1885 se je preselil v Gradec, kjer je njegovo podjetje izdelovalo avtomobile in motorna kolesa. V izbrano skupino podjetnih menedžerjev sodijo še Karel Pollak, Avgust Žabkar in Peter Kozina. Kranjski industrialec Karel Pollak se je usnjarske obrti izučil pri stricu v Trziču. Leta 1875 je v Ljubljani ustanovil trgovsko podjetje in se skupaj s sorodnikom Alfredom Pollakom lotil uvoza kož ter izvoza usnja na Ogrsko, Balkan, Anglijo, Švedsko. Postal je uspešen industrialec, saj je imel v lasti več hitro razvijajočih se tovarn usnja. Avgust Žabkar se je kot izučeni kovač leta 1873 peš odpravil na svetovno razstavo na Dunaju in se tam izpopolnjeval v ključavničarski obrti do leta 1885, ko se je vrnil v Ljubljano. Tu je leta 1889 odprl svojo delavnico, nato pa leta 1896 na mestu današnjega Gospodarskega razstavišča začel graditi svojo lastno tovarno, ki je do začetka prve svetovne vojne postala eno izmed pomembnejših industrijskih podjetij v Sloveniji. Peter Kozina je kariero uspešnega poslovneža začel v Ljubljani kot vodja prodaje obutve v veletrgovski firmi A. Krisper. Leta 1903 je z družabnikom Štefanom Hitzlom v Ljubljani registriral javno trgovsko firmo Hitzl & Kozina in začel trgovati z vsem, kar je prinašalo dobiček: s krtačami iz ribniške doline, zobotrebci iz Lašč, čevlji iz Trziča in domžalskimi slamniki. V letih 1907–1911 je v Trziču, kljub nasprotovanju nemških podjetnikov, zgradil sodobno tovarno usnjene obutve. Do začetka prve svetovne vojne so se kot uspešni slovenski podjetniki izkazali še Dragotin Hribar in Peter Majdič v tekstilni industriji, Ivan Rebek v kovinski, Ivan in Fran Bonač v papirni, Ivan Zabret v živilski industriji in Franc Sodin v industriji gradbenega materiala. Večji del so bili industrijski proizvodi iz slovenskih dežel po kakovosti in ceni popolnoma primerljivi s tistimi iz drugih delov carinskega območja Avstro-Ogrske monarhije. Nekaj podjetij pa je izstopalo, ker so prva v državi ali celo širše osvojila določeno proizvodnjo. S tem so osvojila trge in dosegla prepoznavnost svojih blagovnih znamk v tujem poslovnem svetu (Kranjska industrijska družba, Kemična tovarna v Mostah, cemen-

tarna v Trbovljah, tovarna tehtnic Ivan Rebek iz Celja, železarna na Prevaljah, papirnica v Vevčah).³

Slika 1: A. WESTEN d. d., Tovarna emajlirane, pocinkane, brušene in pokositrane posode v Celju leta 1919
Vir: Zgodovinski arhiv Celje

RAZVOJ MED VOJNAMA

Prva svetovna vojna je globoko posegla v gospodarsko življenje in ga zelo prizadela. Po spremembi državnega okolja leta 1918, ko je slovensko ozemlje postalo najbolj razvito znotraj tedanje Jugoslavije, se je povečalo število podjetij. Večji del industrijskih podjetij se je usmeril v prodajo na domačem trgu.⁴ Ne gre pozabiti, da je bil to tudi čas izgube Primorske in Trsta (izguba pristanišča, poslovnega središča, rudnika v Idriji itd.). V tem času so se uveljavili podjetniki Fran Bonač, Dragutin Hribar, Milko Bremec, Franjo Sirc, Peter Majdič mlajši, Herbert Woschnagg in Ivan Zabret. Med industrijskimi panogami je pred drugo svetovno vojno največji razmah doživljala tekstilna proizvodnja, saj so slovenske tovarne proizvedle 37 odstotkov vseh jugoslovanskih tekstilnih izdelkov.⁵ Pri čemer gre izpostaviti, da so v letih prve svetovne vojne vse tekstilne tovarne na Slovenskem prenehale obratovati, zmanjkalo jim je namreč bombaža in prediva, dobava surovin pa zaradi vojne ni bila več mogoča. »Tako je tekstilna tovarna v Tržiču prenehala obratovati v drugi polovici leta 1915, litijska predilnica 18. marca 1916, takoj nato še tkalnica v Preboldu, tekstilno tovarno v Ljubljani

³ Prav tam, 14–17.

⁴ Več v: Šorn, Jože. »Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnoma.« *Kronika*, 7/1 (1959): 10–21, 10–21.

⁵ Razvoj tekstilne industrije je izčrpno predstavil France Kresal v delu *Tekstilna industrija v Sloveniji*.

pa so sploh demontirali«, navaja Jože Šorn.⁶ Sicer so med vojnama prevladovala majhna in srednja podjetja, le nekaj jih je bilo z več kot tisoč zaposlenimi. Kljub temu, da se je število industrijskih podjetij med vojnama povečevalo, je bilo to obdobje, ko še vedno govorimo o izrazito prevladujoči agrarni družbi. Industrializacija je prej kot ne potekala nenačrtno in stihijsko, podjetja, ki so svoje izdelke uspešno prodajala na tujih trgih, so bila še v manjšini.⁷ Pa vendarle so bila nekatera uspešna, tako so sredi dvajsetih let bila največja izvozna podjetja Zjedinjene tovarne stekla Hrastnik, Steklarna Rogaška Slatina, Swaty Maribor, Tovarna verig Lesce, Saturnus Ljubljana, A. Westen Celje, Kajetan Ahačič Tržič, Tvorница za dušik Ruše, TKI Hrastnik, Tvorница tanina Medvode, Remec in Co. Kamnik, Kopitarna Mestinje in Kopitarna Winkle Sevnica, Šešir Škofja Loka, Tovarna usnja Woschnag Šoštanj, Knaflič Tone Kamnik, Kalin Savel Ljubljana. Konec tridesetih let je bil največji del izvoza usmerjen v Afriko, Azijo, obe Ameriki ter v Anglijo, Nemčijo, Avstrijo in Francijo. Po količini so prevladovala različne vrste lesa ter izdelki iz lesa, stekla in usnja, strojene kože in usnje, ferokrom, svinec, tanin, smrekov ekstrakt, glicerín, pločevina, verige, brusni kamni, klej, kuhinjska posoda, klobuki, čipke, hmelj, olje in živina.⁸ V času med svetovnimi vojnama je postal slovenski prostor zanimiv tudi za tuje vlagatelje. Tuji podjetniki v našem prostoru niso hoteli ali zaradi zakonskih predpisov niso mogli ustanavljati svojih podjetij. Lahko pa so svoj kapital vložili v domače delniške družbe ali družbe z omejeno zavezo in tako kot deležniki sooblikovali poslovno politiko posameznih družb. Uradna statistika ni prikazovala dejanske moči tujega kapitala. Po prevratu leta 1918 je bilo tujega kapitala desetkrat več kot domačega. Do leta 1939 se je razmerje precej spremenilo v korist domačega kapitala. Izmed tujega je bilo največ avstrijskega, potem češkega, sledili so švicarski, angleški, norveški, francoski in italijanski kapital. V rudarstvu ga je bilo kar za 83 odstotkov, tekstilni 53, kemijski industriji 33, železarstvu 30, lesni 21, usnjarski 20, papirni 5 in v živilski panogi slabe

---

6 Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih (1919–1924)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997, 209.

7 Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa. Iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, 20.

8 Lorenčič, Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, 22–23.

tri odstotke. V tujih rokah so bile vse delniške družbe z glavnico nad 10 milijonov din. To je pomenilo, da je tuji kapital obvladoval vsa največja industrijska podjetja: TPD Ljubljana, A. Westen Celje, Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner Ljubljana, Zedinjene tovarne stekla Hrastnik, Jugočeško Kranj, Tvornico za dušik Ruše, Tovarno usnja Woschnag Šoštanj, Doctor in drug Maribor, Jurija grofa Thurnskega jeklaro Ravne, Titan Kamnik, Elektrarno Fala. Med posameznimi tujimi deležniki so bili najštevilčnejši češki vlagatelji, ki so obvladovali 40 odstotkov vseh tekstilnih tovarn. Med posameznimi vlagatelji pa člani družine Westen, ki so postali lastniki več rudarskih in industrijskih podjetij v Sloveniji, drugih delih Jugoslavije, nekaterih evropskih državah in Južni Ameriki. Postali so lastniki TKI Hrastnik, KID Ljubljana, Tovarne za mletje mineralov v Gaberjah pri Celju, tovarn in rudnikov v okolici Topuskega ter v zahodni Bosni in imeli so delež v Trboveljski premogokopni družbi Ljubljana. Kupili so dve ugledni bančni ustanovi: Ljubljanski kreditni zavod za trgovino in industrijo ter Dunavsko banko iz Beograda. Upravičeno so jih prištevali med največje podjetnike v Sloveniji pa tudi Jugoslaviji. Leta 1938 je bilo po uradni statistiki 78 odstotkov podjetij v jugoslovanskih in 17 odstotkov v tujih rokah. Glede kapitala po narodnosti je bilo jugoslovanskega 64,4 odstotka, tujega pa 33,2 odstotka. Tudi glede delovnih mest je bilo razmerje 62 odstotkov proti 36 odstotkov v korist zaposlenih domačinov.⁹

Slika 2: Litostroj, 1953/54

Vir: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, fototeka, EPc101_2

---

9 Prav tam, 24–28.

INDUSTRIALIZACIJA KOT CILJ IN PRIORITETA GOSPODARSKE POLITIKE

Druga svetovna vojna je industriji povzročila vnovično znatno škodo, leta pa 1945 pa je prišlo do korenitega obrata, saj so novi voditelji po sovjetskem zgledu podržavili vsa pomembna podjetja, spremenili gospodarsko ureditev, uveljavili nove pogoje gospodarjenja, industrializacija pa je postala cilj in prioriteta gospodarske politike. V prvih letih je bil velik poudarek na obnovi, poškodovanih ali uničenih je bila tudi večina pristanišč, strojev, industrijskih in obrtnih objektov, prav tako ni delovalo šest velikih elektrarn. Zaradi pomanjkanja strojev je obnova železnic, cest, hiš in tovarniških obratov v večji meri potekalo z ročnim fizičnim delom in z zelo skromnimi orodji. Zahvaljujoč obsežni pomoči UNRRE, tudi v obliki strojev in pogonskih sredstev, pa je bila omogočena tudi pospešena izvedba elektrifikacije in industrializacije. A jugoslovansko gospodarstvo je resnično zaživelo šele v prvi polovici 50. let, ko je Jugoslavija po eni strani zaradi spora s Sovjetsko zvezo začela prejemati obsežno pomoč z Zahoda, po drugi pa je z uvedbo samoupravljanja prilagodila rigiden gospodarski model iz časa takoj po vojni. Takrat se je precej povečala tudi rast družbenega produkta, od leta 1953 do 1981 je dosegla skoraj sedem odstotkov, kar je veliko tudi na svetovni ravni. Tudi rast industrijske proizvodnje se je v tem obdobju povečala za trikrat.

Je pa že na začetku 60. let postalo očitno, da sta gospodarski sistem ter z njim povezana odločilna vloga države pri oblikovanju in uresničevanju gospodarske politike glavni oviri za hitrejši tehnološki razvoj in večjo vključitev v mednarodno delitev dela. Eno od temeljnih težav so predstavljali nasprotujoči si pogledi glede razvojne usmeritve. Predvsem je šlo za spopad dveh smeri. Prvo je predstavljala Srbija, ki je težila k okrepitvi vloge zvezne države, povrnitvi centralističnega planskega sistema in distribucije, drugo pa predvsem Slovenija in Hrvaška, ki sta si prizadevali za nadaljevanje decentralizacije in posodobitev gospodarskega sistema. Gospodarska reforma iz leta 1965 je pomenila zmago slovenske smeri, saj je za pripravo bila izbrana posebna delovna skupina, ki jo je vodil Boris Kraigher. Reforma in njeni ukrepi so, vsaj v prvi fazi, veliko obetali, a nesporno dejstvo je, da

je reforma v celoti propadla in da osrednjega cilja, to je preoblikovanja gospodarstva v sodobnejše samoupravno-tržno gospodarstvo, ni uresničila.¹⁰ Kar zadeva Slovenijo, lahko izpostavimo čas vlade Staneta Kavčiča, ki je bil po gospodarski reformi 1965 zagovornik liberalne gospodarske usmeritve. Razmišljali in delovali so v smeri postindustrijske družbe ter zagovarjali nacionalni gospodarski interes kot predpogoj za obstoj in uspešnost naroda. V tistem času so se razvijali bančništvo, turizem, promet, inženirstvo (Republiški računalniški) center, gradnja veleblagovnic (Maximarket), razvoj Luke Koper, Adria, cestni in infrastrukturni razvoj. Kavčič je zaradi svojih pogledov in usmeritve prihajal v spor z delom slovenskega in najvišjega jugoslovanskega vodstva, še posebej po letu 1969 in tako imenovani 'cestni aferi'.

V drugi Jugoslaviji se je sicer več kot dvajset slovenskih industrijskih podjetij uveljavilo s svojimi blagovnimi znamkami na svetovnem trgu, več kot trideset pa jih je monopolno nastopalo na jugoslovanskem trgu.

Industrializacijska stopnja v Sloveniji

Leto (ob popisu prebivalstva)	Število delovno aktivnih	Število delovno aktivnih v industriji	Delež delovno aktivnih v industriji (v %)
1961	768.424	192.423	25,04
1971	719.339	270.410	37,59
1981	753.167	328.522	43,62
1991	878.789	314.034	35,73
2002	818.304	257.157	31,43

Vir: Vrišer: Slovenska industrija po osamosvojitvi, 66.

10 Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006. , 127–143.

Med novimi izdelki, s katerimi so slovenska podjetja pod svojo ali licenčno blagovno znamko osvojila jugoslovanski trg, jih je bilo veliko, ki so zaznamovali vsakdanje življenje. Naj jih omenimo: Pony kolo (Rog Ljubljana), Ora (Talis Maribor), mortadela Gorica, kraški pršut (MIP Nova Gorica), Thomy majoneza in gorčica (Kolinska Ljubljana), šampon Subrina, pralni prašek Mixal, krema Solea (Zlatorog Maribor), hlačne nogavice Peggy (Polzela), poliestrsko vlakno Diolen (Svila Kamnik), barvna premaza Belton in Beltop (Belinka Ljubljana), avtomobil R-4 (IMV Novo mesto). Med drugim so tudi blagovni znak Iskra Kranj poznali po vsem svetu. Leta 1981 je Iskrin telefon Eta 80 (po domače so ga imenovali fitipaldi) prejel najvišje mednarodne nagrade za obliko in potem do konca desetletja ostal svetovni standard za oblikovanje telefonov. Krka Novo mesto je razvila lastno tehnologijo zdravil in jo zaščitila s približno 400 patenti. Gorenje Velenje je v 70. letih postalo eden največjih proizvajalcev gospodinjskih aparatov s sodobno organizirano prodajno in servisno službo. Leta 1978 se je Gorenje odločilo za nakup bavarskega podjetja Körting iz Grassaua, njegov nakup pa je odobrilo celotno tedanje slovensko politično vodstvo. Zelo uspešna je bila tudi Alpina Žiri, ki je bila med glavnimi proizvajalci smučarskih čevljev in je v 80. letih z lastno blagovno znamko obvladovala pet odstotni delež svetovnega trga smučarskih čevljev. Radenska Radenci je bila četrty največji proizvajalec mineralnih vod na svetu. Metalna Maribor se je na tujih trgih uveljavila z opremo za hidroelektrarne in premogovnike in v kooperaciji s tujimi podjetji sodelovala pri gradnji velikih energetskega projektov po vseh celinah. Tovarna lepenke in papirja Sladki Vrh je konec 70. let postala pojem kakovostnih izdelkov na področju papirnate konfekcije. Industrija usnja Vrhnika (IUV) je v 80. letih postala največji proizvajalec svinjskega usnja na svetu itd.

Delež industrije in zasebnega sektorja v skupnem družbenem produktu po republikah 1973

	Industrija	Zasebni sektor
SFRJ	36	18,5

	Industrija	Zasebni sektor
BiH	37,9	19,9
Črna Gora	29,7	16,9
Hrvaška	34	16,5
Makedonija	34,7	19,5
Slovenija	45,5	10,7
Ožja Srbija	34,1	22,1
Vojvodina	30,9	23,1
Kosovo	33,7	27,6

Vir: Slovenija 1945–1975. Zavod SR Slovenije za statistiko. Ljubljana 1975, 170.

Slovenija je bila v svetovnem vrhu po deležu zaposlenih v celotnem prebivalstvu oziroma v aktivnem prebivalstvu kot tudi po deležu zaposlenih v industriji in rudarstvu. Na drugi strani pa v produktivnosti dela, izobrazbeni strukturi in življenjskem standardu daleč od svetovnega vrha.¹¹ Slovenija je sicer v 70. in na začetku 80. let minulega stoletja gospodarila previdneje in boljše kot druge republike. Svoja posojila je odplačevala in previdneje je najemala nove. Kljub temu pa je gospodarska kriza ni zaobšla, temveč jo je na nekaterih področjih prizadela celo močneje kot ostale dele države.¹² Po Repetu Slovenija ni več zmogla igrati »lokomotive«, ki bi celotno jugoslovansko gospodarstvo potegnila iz krize, ker se je gospodarska politika v Beogradu ravnala po večinskem manj razvitem in nerazvitem »jugu«.¹³ Slovensko gospodarstvo je že leta 1984 v bistvu stagniralo, potem

11 Sicherl, Pavle. »Kje je Slovenija?« V: Aleksander Bajt 1921–2000: Zbornik razprav s simpozija SAZU ob 10-letnici smrti, ur. Jože Mencinger, 131–158. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2011., 136.

12 Prinčič, *Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986–1991)*, 33–56.

13 Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002, 134.

pa v prvih mesecih 1985. leta proizvodnja močno upadla, izvoz je bil počasnejši od uvoza, cene in plače so rasle. Tudi v letih 1986 in 1987 je slovensko gospodarstvo nazadovalo, saj so bile stopnje rasti družbenega proizvoda, industrijske proizvodnje in naložb v osnovna sredstva negativne. Padajoča gospodarska rast se v naslednjih letih ni zaustavila, temveč je zajela tudi podjetja, kot so bila Iskra, Tam, Litostroj, Slovenske železarne, SCT, Strojne tovarne Trbovlje, ki so bila lokomotiva slovenskega razvoja in nadpovprečni izvozniki. Razvojno krizo ter upadanje gospodarske dejavnosti so spremljali še nizka storilnost, devizna nelikvidnost in naraščanje obremenitev gospodarstva. V drugi polovici leta 1990, torej že po političnih spremembah v Sloveniji, se položaj slovenskega gospodarstva ni popravil. Industrijska proizvodnja je porasla le septembra in oktobra, novembra pa se je znova zaustavila kot tudi druge gospodarske dejavnosti. Izvoz je vse skozi upadal, uvoz je naraščal, upadale so investicije, brezposelnost pa je rasla. Septembra 1990 so začele naraščati cene, oktobra so se zaradi prevelikega trošenja javnega sektorja začele težave na finančnem področju.¹⁴

VELIKE STRUKTURNE SPREMEMBE IN PROPAD GIGANTOV

Konec leta 1989 in na začetku leta 1990 se je zvrstilo nekaj dogodkov, ki so Slovenijo začeli potiskati na pot gospodarskega osamosvajanja. Septembra 1989 je slovenska skupščina sprejela dopolnila k slovenski ustavi, med katerimi je bila tudi ekonomska suverenost Slovenije. Posledice srbske gospodarske vojne proti slovenskim podjetjem so prav tako v literaturi dobro predstavljene, tudi stabilizacijski programi in načrti iz jeseni leta 1989; Sachsov, Boletov in Markovičev, ki je bil uporabljen v praksi in klavarno končan jeseni leta 1990. Reševanje krize je bilo bolj podobno gašenju požara kot iskanju dejanskih vzrokov zanj. Po eni strani so se vlade odločale za restriktivne ukrepe v preskrbi, po drugi pa kompromise v spremembah gospodarskega sistema. Kumulativni padec bruto domačega proizvoda je v obdobju 1989–1992 znašal približno 20 odstotkov, padec

---

¹⁴ Prinčič, *Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986–1991)*, 33–56.

industrijske proizvodnje je bil še večji. Slovenija je leta 1991 glede na bruto domači proizvod na prebivalca zaostajala za Italijo za 30 let, za Španijo 19 let, za Irsko 13 let, za Portugalsko okoli 6 let, le pred Grčijo je po tem kazalniku ohranila eno leto prednosti. Strukturno se je slovensko gospodarstvo konec 80. in na začetku 90. let sicer začelo približevati razvitim gospodarstvom. Iz strukture dodane vrednosti po dejavnostih je bilo razvidno zmanjševanje deleža industrije in povečevanje pomena storitvenega sektorja. Industrija je leta 1978 na domačem trgu uresničila 55 odstotkov svoje proizvodnje, na jugoslovanskem 35 odstotkov in 10 odstotkov v tujini. Leta 1987 je slovenska industrija doma uresničila 55 odstotkov, v drugih delih Jugoslavije 28 odstotkov in zunaj Jugoslavije 17 odstotkov svoje proizvodnje. Storitveni sektor, ki je vključeval trgovino, turizem in gostinstvo, finančne in poslovne ter državne storitve, pa je imel leta 1990 že 54-odstotni delež (leta 1987 še 45 odstotkov). Izjemno intenziven proces ločevanja od jugoslovanskega gospodarstva je potekal od decembra 1990 do 25. junija 1991, saj je v tem času Slovenija uvedla lasten sistem neposrednih davkov in se tako fiskalno izločila iz Jugoslavije ter odstopila od sanacije bančnega sistema na zvezni ravni. V večji meri se je izločila tudi iz zveznega pravnega sistema. Uveden je bil fleksibilni tečaj dinarja, sprejeti so bili predpisi, ki so na novo urejali bančno področje, kreditno poslovanje s tujino in carinsko službo. Junija 1991 so se začeli trgati tudi gospodarski stiki z jugoslovanskimi republikami in tujino, kar je med drugim zmanjšalo devizni priliv in zaustavilo proizvodnjo. 7. oktobra 1991, po koncu moratorija, vezanega na Brionsko deklaracijo, je slovenska skupščina sprejela Zakon o denarni enoti Republike Slovenije, uvedba slovenskega denarja pa je dokončno spremenila jugoslovanske trge v tuje. Pomembno področje je predstavljala privatizacija gospodarstva, ki je potekala v nekaj korakih. Najprej, jeseni 1991, sta bila sprejeta zakona o privatizaciji stanovanj in denacionalizaciji, zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP) pa je bil sprejet šele novembra 1992. V času od leta 1990 do sprejema ZLPP konec leta 1992 so se mnoga podjetja statusno preoblikovala, dokapitalizirala ali reorganizirala na podlagi takratne jugoslovanske zakonodaje in ker v tem času država še ni imela popolnoma vzpostavljenega instituta nadzora, je bila možnost zlorab velika. V tem obdobju je tako prihajalo do tako imenovane 'divje

privatizacije'. V obdobju od 01. 01. 1990 do 31. 12. 1992 je prišlo po podatkih Agencije za revidiranje, ki je bila ustanovljena leta 1995, do oškodovanja družbene lastnine v vrednosti 86.174 milijonov slovenskih tolarjev. Zlorabe so se dogajale tudi po tem obdobju. Vezano na privatizacijski proces velja spomniti na predsednika skupščine Republike Slovenije v letih 1990–1992 in eno od vodilnih osebnosti slovenskega osamosvojitvenega procesa, dr. Franceta Bučarja, ki je dejal, da bogataši niso padli z neba in da je najlažje obtoževati in kriviti nekoga ter govoriti, kako je kdo kradel družbeno lastnino, dejstvo po njegovem prepričanju pa je bilo, 'da ne politika in ne stroka nista bili kos nastali situaciji in so nekateri pač to izkoristili'.¹⁵

Po osamosvojitvi Slovenije in z izgubo jugoslovanskega tržišča se je začelo prav tako novo obdobje v razvoju slovenske industrije. Gospodarski položaj v letu 1990 je bil dobesedna agonija, ki jo je zaznamovalo poslovanje z izgubami, nelikvidnost, velik padec gospodarske rasti, visoka inflacija, število registriranih brezposelnih je naraščalo, poleg tega se je akumulacija kot pomembna finančna kategorija leta 1990 glede na leto 1989 precej znižala, kar je za slovenska podjetja pomenilo zelo skrb vzbujajoče stanje. V okviru industrijskega sektorja, ki je bil v dodani vrednosti leta 1990 udeležen z 41 odstotki, so največje upadanje doživljali gradbeništvo, predelovalna industrija in rudarstvo. V začetnem obdobju tranzicije je bilo zaznati večje strukturne spremembe, in sicer premik iz industrijske k storitveni ekonomiji, preusmeritev od trga nekdanje Jugoslavije ter prehod v ekonomijo povpraševanja, kar je veljalo še zlasti na trgu delovne sile. V prvem obdobju je bila zelo opazna tudi sprememba v lastniški strukturi slovenskega gospodarstva, in to skoraj izključno na račun novonastalih podjetij. Pomenljiv je podatek, da je bila v letu 1990 zabeležena zelo visoka stopnja rasti števila podjetij, in sicer kar 1048-odstotna. Število gospodarskih subjektov v obdobju 1990–1994 se je povečalo za dobrih 64 odstotkov. Od 13.309 aktivnih podjetij konec leta 1991 je bilo 75 odstotkov zasebnih, 19 odstotkov družbenih ter 5,6 odstotka mešanih. Število zasebnih podjetij se

---

15 Povzeto po več poglavjih dela Lorenčič, Aleksander. *From dreams of "a second Switzerland" to capitalism without a human face. The path of economic independence and Slovenian economic transition*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021..

je v enem letu povečalo za 90 odstotkov, vendar pa je bil njihov pomen v poslovnih rezultatih celotnega gospodarstva še relativno majhen, skupni poslovni rezultati so bili še vedno pretežno odvisni od družbenih podjetij, ki so ustvarjala 78 odstotkov celotnega prihodka v gospodarstvu in so zaposlovala 88 odstotkov delavcev. Slednja so v začetku 90. let večinoma propadla. Prva od zunaj najbolj vidna posledica sprememb so bili prav gotovo stečaji podjetij in samo od julija 1991 do marca 1993 je 1522 podjetij s 125.698 delavci izpolnilo pogoje za uvedbo stečajnega postopka. Proces prestrukturiranja podjetij je sicer kompleksen proces že v dobro razvitih tržnih gospodarstvih, kaj šele v tistih, ki stopajo na pot tržnega gospodarstva. Prav tako je treba prestrukturiranje razumeti v okviru še dveh ključnih procesov in sicer privatizacije ter makroekonomske stabilizacije. Po konceptu lahko govorimo o defenzivnem (odpuščanje ipd.) in strateškem prestrukturiranju (vlaganje v nove trge, raziskave, razvoj, človeški kapital ...).¹⁶ Vloga in pomen malih ter srednje velikih podjetij sta se med tranzicijo izrazito povečevala. Gospodarska kriza in uvajanje tržnega gospodarstva je sicer najbolj prizadela velika podjetja, ki so močno zmanjšala število zaposlenih, zmanjšal se je tudi delež njihovega prihodka in izvoza, ustvarila pa so skupaj manj akumulacije kot majhna podjetja. Iz pregleda po dejavnostih je razvidno, da je bila polovica velikih podjetij v začetku 90. let v industriji, petina pa v trgovini. Med njimi so bila podjetja z visokimi izgubami, predvsem v elektrogospodarstvu, premogovništvu, črni metalurgiji, pa tudi v izvozno usmerjenih panogah – v elektroindustriji, strojni, papirni, kovinskopredelovalni, lesni, tekstilni in proizvodnji prometnih sredstev, ki so ugotovile skupno polovico celotne izgube.¹⁷ Tam, kjer je gospodarstvo slonelo na velikih industrijskih giganti, so imeli velike težave, naj izpostavimo le primer Maribora, kjer je industrija slonela na gigantskih podjetjih, ki so pa v času tranzicije v večji meri propadla, kar je sprožilo plaz negativnih

---

16 Podrobneje o prestrukturiranju gospodarstva v Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 283-292.

17 UMAR, Delovni zvezek, letnik 1, št. 2, Ljubljana 1992, 26.

učinkov – padec proizvodnje, veliko brezposelnost in s tem seveda veliko socialno ogroženost.¹⁸

Slika 3: Izložba Modne hiše z izdelki tovarne MURA iz leta 1985

Vir: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, fototeka, EPc7550/2, foto Vili Židar

V Sloveniji so se sicer 'vrata podjetništvu odprla leta 1988', ko je bilo zakonsko omogočeno ustanavljanje zasebnih podjetij in ko se je začela privatizacija obstoječih podjetij.¹⁹ Leta 1988 sprejeti Zakon o podjetjih je med drugim omogočil začetek vključevanja zasebnega kapitala v podjetniški sektor. Zakon je dovoljeval tudi udeležbo tujega kapitala v družbenih podjetjih ter odpravil družbeno lastnino kot edino obliko lastnine. Poleg družbenih je predvidel tudi zasebna, pogodbeni in mešana podjetja v obliki delniških družb, družb z omejeno odgovornostjo, komanditnih družb in družb z neomejeno solidarno odgovornostjo članov. Zakon o podjetjih je povzročil

18 Lorber, Lučka. »Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991.« V: *Revija za geografijo*, 1/1 (2006): 63–78.

19 Vahčič, Aleš. »Stanje podjetništva v Sloveniji.« V: *Slovensko podjetje v devetdesetih*, ur. Neven Borak, 49–59. Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije, 2000. Dalje: Vahčič, Stanje podjetništva.

različno sestavo podjetij. Najštevilčnejša so bila podjetja, katerih lastnik je bila še vedno »družba«, glavni organ pa je ostal delavski svet. Drugo obliko podjetja so predstavljala podjetja z značilnostmi plansko-tržnega sistema z napako. To so bila podjetja, v katerih so odpravili prepoved, da bi nekdo imel trajno udeležbo v premoženju. Tretja oblika pa so bila novoustanovljena podjetja, ki so imela značilnosti kapitalističnega podjetja. Uprave posameznih podjetij so si prizadevale prilagoditi se novim razmeram. V Iskri, največjem slovenskem SOZD-u, so konec leta 1989 ugotovili, da bo treba za izboljšanje razmer in preživetje izpeljati decentralizacijo potegniti črto med korporacijsko in podjetniško strategijo. V podjetjih so se začeli zavedati, da je treba začeti gospodariti in misliti podjetniško in tržno.²⁰ Spremembe je prinesel tudi avgusta 1990 sprejeti Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o podjetjih. Ta je med drugim določal tudi ukinitve delavskih svetov. Pristojnosti, ki jih je imel delavski svet, so se tako prenesle na skupščino podjetja, upravni odbor in na direktorja. Spremenjeni zakon iz leta 1990 je odpravil tudi ločitev med pravico do lastnine in pravico do upravljanja lastnine. Po novem je pravica do upravljanja izvirala zgolj iz lastninske pravice. Leta 1988 je bil sprejet tudi Obrtni zakon, ki je odpravil omejitve zaposlovanja v obrtniškem sektorju. S kasnejšo liberalizacijo mednarodne trgovine in ureditvijo deviznega trga je bila omogočena hitra rast privatnega sektorja, predvsem v trgovini.²¹ Pomembno je na razvoj in dogajanje vplival še Zakon o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom oziroma tako imenovani Markovičev zakon. S to zakonodajo sta bila sprožena dva procesa, ki sta začela spreminjati strukturo gospodarstva iz tipične socialistične strukture v strukturo, značilno za tržna gospodarstva. Šlo je za polnjenje vrzeli v tistem delu strukture gospodarstva, ki jo v tržnih gospodarstvih zavzemajo majhna in srednja podjetja. Prvi proces je bilo množično nastajanje majhnih podjetij, drugi proces pa je bilo drobljenje velikih podjetij oziroma ogromno velikih državnih podjetij je po letu 1990 razpadlo. Oba ta procesa sta v naslednjih desetih letih povzročila obsežen premik zaposlenih iz velikih podjetij v mikro in majhna podjetja. To pomeni,

---

20 Fikfak, Prinčič, Turk, *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*, 43–44.

21 Žakelj, »Razvoj malih in srednje velikih podjetij v Sloveniji in Evropski uniji,« 7–12.

da je veliko število ljudi našlo poslovne priložnosti izven obstoječih podjetij, kjer so bili zaposleni. Nastalo je veliko število novih podjetnikov, kar je povzročilo veliko spremembo v videnju ljudi o možnih poteh svoje delovne kariere. Psihološko je postalo popolnoma sprejemljivo kroženje ljudi iz ene organizacije v drugo in iz ene ekonomske aktivnosti v drugo. Nekdo, ki je začel kot direktor v starem podjetju, je ustanovil svoje podjetje, nato je šel v državno službo, se nato pridružil mednarodni svetovalni skupini, nato spet ustanovil podjetje in podobno. Postalo je tudi popolnoma sprejemljivo biti začasno nezaposlen. Fleksibilnost zaposlovanja se je močno povečala in če je šlo za dobre poslovne priložnosti, so bili ljudje pripravljeni delati tudi na drugem koncu Slovenije in tudi drugod po svetu. Vse več ljudi je bilo zaposlenih v majhnih in srednjih podjetjih, vse več je bilo samostojnih podjetnikov. Rast dodane vrednosti je izvirala skoraj izključno iz sektorja majhnih in srednjih podjetij, ki so iz majhnih preraščala v srednja in velika.²² Število gospodarskih subjektov v obdobju 1990–1994 pa se je povečalo za dobrih 64 odstotkov, in sicer od 67598 v letu 1990 na kar 111167 v letu 1994.²³

Kot omenjeno, med tranzicijo in do danes so mnoga podjetja, tudi giganti jugoslovanske industrije, propadla in z njimi številne prestižne slovenske blagovne znamke. Prevent, Rog, Tam, Metalna, TVT Boris Kidrič, Mura, Toper, Iskra Delta, Iskra, Tobačna Ljubljana, Litostroj holding in Industrija usnja Vrhnika (IUUV) so le del seznama. Prav tako je dolg spisek podjetij in blagovnih znamk, kjer lastništvo ni več slovensko: Laško, Union, Mercator, Argeta, Perutnina Ptuj, Alpsko mleko, Fructal, Cockta, Čokolešnik, Barcaffe, Radenska itd. Podjetja so s svojimi blagovnimi znamkami vplivala na fizično in socialno strukturo mest ter krajev, bila so gradniki naše identitete, predstavljajo našo bogato tehnično in kulturno dediščino. Podjetja so spreminjala podobo mest in krajev, življenja in socialni ustroj družbe, čez čas je spreminjal tudi odnos med kapitalom in delom. Zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni lahko govorimo o industrijskem podjetju kot univerzalnem prostoru. Podjetja so organizirala in skrbela tako rekoč za vsa področja zaposlenih, od izobraževanja, športa, zdravstva, kulture in počitnic. Primer

---

22 Vahčič. »Stanje podjetništva,« 49 – 59.

23 Podrobneje o podjetništvu med tranzicijo glej Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*, 235–258..

začrtane gradnje vzorčnega socialističnega naselja z vso infrastrukturo je tudi Kidričevo, kjer je sicer leta 1942 nemški trust Vereinigte Aluminium Werke začel v Strnišču graditi tovarno glinice. Po končani vojni so na ministrstvu za industrijo in rudarstvo v Ljubljani tehtali možnosti za nadaljevanje gradnje. Leta 1946 sta iz Nemčije pripotovala glavna konstruktorja tovarne, dr. Wilhelm Fulda in inž. Gustav Vogel, ki sta prinesla tudi načrte. 20. januarja 1947 je zvezno ministrstvo za gospodarstvo z odlokom ustanovilo Tovarno glinice in aluminija Strnišče in ji dodelilo status državnega podjetja zveznega pomena. Maja istega leta je sledila še uredba o gradnji tovarne in 5. septembra 1947 je Kidričevo prvič obiskal Josip Broz – Tito, kar je bilo z gradnjo Tovarne glinice in aluminija. Vsi načrtovano glede naselja ni bilo realizirano, k sreči pa podjetje Talum še danes uspešno posluje.²⁴

Propad podjetja je pomenil jasno veliko več kot le izguba delovnega mesta, tudi velike socialne posledice. Primere poznamo domala na področju vse države, od mariborske industrije (Hidromontaža, Tam, Metalna...), novogoriškega MIP-a in pomurske Pomurke in Mure. Na Koroškem je ugasnilo več industrijskih, lesnopredelovalnih in tekstilnih obratov (Lesna, Prevent ...), na Gorenjskem sta preživela le dela nekdanj velikanov Elana in Merkur, ki sta sicer danes pod tujimi lastniki. Propadle so tudi nekatere papirnice iz Posavja, nekatere so po stečaju prevzeli tujci. V Savinjski regiji je v zadnjih desetletjih propadlo kar nekaj regijsko pomembnih podjetij (Elkroj, Toper, Polzela, gradbinec Vegrad, celjska tovarna posode EMO, Aero ...). Tudi na Dolenjskem so propadla številna podjetja (Novoteks, Labodom, Beti, Novoles ...). Pravzaprav je v večji meri vsa industrija (pijačarska, živilska, kovinska ...), kot smo jo poznali in ki nam je s svojimi blagovnimi znamkami bila v ponos, propadla, ali je danes v tujih rokah.²⁵

S podobnimi usodami podjetij se soočamo tako rekoč stalno, kar potrjujejo tudi najaktualnejše usode določenih podjetij (stečaj Mariborske

---

24 Lorenčič, Aleksander. »Kidričevo – prvo industrijsko mesto v Sloveniji.« V: *Zbornik Andreja Studna*, ur. Žarko Lazarevič et. al., 613–624.. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024, 615–616..

25 Podrobni opisi in usode industrijskih panog in številnih podjetij so predstavljeni v delu Lorenčič, Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*.

livarne, prodaja trgovske verige Kea hrvaški verigi, pripojitve Istrabenza k SDH ...). Na primeru tekstilnih delavk, zaposlenih v tovarni Mura, je usode in doživetje propada podjetja v svoji knjigi zelo nazorno osvetlila Nina Vodopivec. Pričevanja delavk se bralca dotaknejo, sploh so pa dokaz, da se za informacijami o propadu tovarn, skrivajo številne zgodbe in usode. Toliko jih je, kot je število tistih, ki izgubijo delo. O tem priča in sama po sebi pove naslednja izjava, ki je sicer ena od mnogih v delu, gre pa za izjavo delavke ob izgubi službe: *»To je bila zame ene vrste izguba dostojanstva. Največji šok v življenju, še mogoče to, da nimam otrok ni bilo tako hudo. Pol leta je bilo tako grozno. Izgubiš dostojanstvo in si nič. Negativna nula. Počutila sem se kot zadnja smet brez vsega«.*²⁶ Skozi delo se eksplicitno pokaže in dokaže, da za delavce in delavke Mura ni bila le tovarna, kljub vsem pritiskom in pogosto nerazumljivim predpisanim normam, ni bila zgolj služba, temveč je predstavljala način življenja in bila za večino totalna družbena institucija. To dokazujejo navedene izjave ob izgubi dela, kot so *»Imam težave s stresom,«,* ali *»Pri nekaterih je bilo hujše, so morali v psihiatrično bolnico. Nekateri so se zaprli, napravili tudi samomor.«*²⁷

Kot beremo in poslušamo, je razlogov za različne klavrne usode podjetij več, od posledic privatizacije, neustreznega prestrukturiranja, prilagajanja globalizaciji itd. Prav tako moramo poudariti, da so v samostojni Sloveniji nastale številne nove uspešne zgodbe podjetij in industrije na podlagi tehnološkega znanja in inovativnosti. A bistveno vprašanje, glede na vsebino prispevka, ki se postavlja, je, ali oziroma kako pomembna je lastna kapitalska substanca za trajnostno ekonomsko suverenost naroda. Te so se skozi zgodovino zavedali, od Milka Brezigarja, ki je leta 1918 v delu *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva* predstavil vizijo začetka razvoja naroda na gospodarskem, ekonomske in agrarnem področju, Andreja Gosarja, ki je pred drugo svetovno vojno objavil nekaj del, kjer se

---

26 Vodopivec, Nina. *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021, 61.

27 Prav tam, 64.

je ukvarjal z narodnogospodarskim in socialnimi vprašanji Slovenji,²⁸ zlasti Staneta Kavčiča s sodelavci v drugi Jugoslaviji, prav tako se je v začetni fazi tranzicije po osamosvojitvi Slovenije politika odločila za gradualistični pristop, se pravi vodenje politike postopnosti in pragmatičnosti, in se tako izogibala dodatnim političnim pretresom in morebitnim krizam, obenem pa ni slepo sledila nasvetom tujih strokovnjakov in načelom tako imenovanega (neoliberalnega) Washingtonskega konsenza.²⁹ Sčasoma se je to spremenilo, prav tako se je po osamosvojitvi koncept narodnega in družbenega planiranja opustil,³⁰ strategija upravljanja državnih naložb se z vsakokratno vlado spreminja in lahko upamo, da ne bomo prišli do stanja, ko ne bo več ničesar za spreminjati, ne za prodati.

---

28 Brezigar, Miko. *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: Omladina, 1918.; Gosar, Andrej. »Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije.« V: *Bohinjski teden : zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939*, 89–102. Ljubljana: Zarja, 1940.

Brezigar je enotno 'slovensko' deželo videl kot narodnogospodarsko celoto in zagovarjal nacionalizacijo ključnih panog (zemlje, gozdov, industrije, obrti in trgovine), industrializacijo, državni intervencionizem, pa tudi ustrezno socialno politiko, ki jo je razumel kot bistven element uravnoteženega gospodarskega razvoja. Po Brezigarjevem mnenju je odvisnost od Nemcev onemogočala razvoj slovenskega plemstva in meščanstva, ki bi lahko bila nosilec industrializacije, nadzor z Dunaja pa je onemogočal razvoj narodne industrije. Slovenci bi morali po njegovem videnju razviti velepodjetja na področjih, kjer so naravne danosti in razviti zunanjo trgovino. Gosar, v virih najdemo tudi poimenovanje oče socialne politike, si je prizadeval za večji vpliv delavcev pri upravljanju podjetij, kar je predvidel ob nacionalizaciji (podružbljanju) pomembnejših gospodarskih panog, prav tako je zagovarjal državni intervencionizem ter ustrezno socialno politiko in pomoč, ki omogočata preživetje. Po Gosarju le narod, ki ima ekonomsko suverenost, lahko preživi.

29 Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*, 23–37.

30 Ker se je slednje povezovalo z nekdanjim sistemom, socializmom, a žal, ker vse v času socializma vendarle ni bilo zgrešeno.

VIRI IN LITERATURA

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

SI_ZAC/0511 Zbirka raznih dokumentov industrijskih, obrtnih in trgovskih podjetij

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije

Fotografski fond

Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Gospodarske krize in Slovenci*, Inštitut za novejšjo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999.

Borak, Neven in Žarko Lazarevič (ur.). *Prevrati in slovensko gospodarstvo v 20. stoletju; 1918–1945–1991*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1996.

Borak, Neven. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, Zbirka Spekter, 2002.

Borak, Neven (ur.). *Slovensko podjetje v devetdesetih*, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 2000.

Brezigar, Miko. *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: Omladina, 1918.

Gosar, Andrej. »Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije.« V: *Bohinjski teden : zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939*, 89–102. Ljubljana: Zarja, 1940.

Kresal, France. *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1976.

Kresal, France. *Zgodovina Predilnice Litija 1886–1986*. Litija: Predilnica Litija, 1986.

Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa. Iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 2009.

Lorber, Lučka. »Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991.« V: *Revija za geografijo*, 1/1 (2006): 63–78.

Lorenčič, Aleksander. »Od razvojnega skoka in posodobitve strukture do deindustrializacije : slovenska industrija po letu 1945 in energetska panoga.« V: *Od Istra benza do Istrabenza : 1948–1996*, ur. Vodopivec, et al.. 74–93. Koper: Pokrajinski arhiv, 2021.

Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega : tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 2012.

Lorenčič, Aleksander, Prinčič, Jože. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Lorenčič, Aleksander. »Kidričevo – prvo industrijsko mesto v Sloveniji.« V: *Zbornik Andreja Studna*, ur. Žarko Lazarevič et al., 613–624.. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024.

Lorenčič, Aleksander. *From dreams of «a second Switzerland» to capitalism without a human face : the path of economic independence and Slovenian economic transition*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.

Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.

Sicherl, Pavle. »Kje je Slovenija?« V: *Aleksander Bajt 1921–2000: Zbornik razprav s simpozija SAZU ob 10-letnici smrti*, ur. Jože Mencinger, 131–158. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2011.

Sunčič, Mitja. *Zgodovina podjetništva na Slovenskem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne*: doktorska disertacija. Ljubljana: 2011.

Šorn, Jože. »Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama.« *Kronika*, 7/1 (1959): 10–21, Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih (1919–1924)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.

Šorn, Jože. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984.

Vahčič, Aleš. »Stanje podjetništva v Sloveniji.« V: *Slovensko podjetje v devetdesetih*, ur. Neven Borak, 49–59. Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije, 2000.

Vodopivec, Nina. *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*, Modrijan, 2006.

Vrišer, Igor. Slovenska industrija po osamosvojitvi. V: *IB revija : za strokovna in metodološka vprašanja gospodarskega, prostorskega in socialnega razvoja Slovenije*, letn. 42, št. 2, 2008, str. 65–86).

Žakelj, Luka. *Razvoj malih in srednje velikih podjetij v Sloveniji in Evropski uniji*. V: *Delovni zvezki*, 13/6 (2004): 48–51. Ljubljana : Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.

POVZETEK

Ustanavljanje industrijskih obratov se je začelo v 30. letih 19. stoletja in se nato s širjenjem železniškega omrežja stopnjevalo. Večji del 19. stoletja so bile slovenske dežele na obrobju gospodarskega dogajanja in napredka, zato se niso mogle enakovredno vključiti v proces industrializacije. Leta 1835 so v ljubljanski Cukrarni postavili prvi parni stroj na območju današnje Slovenije. Po podatkih sta bili leta 1856 na Kranjskem le 102 »tovarniški podjetji«, do prve svetovne vojne pa se je število industrijskih podjetij v slovenskih deželah potrojilo. Po popisu, ki ga je izdelala Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, je na tem prostoru pred prvo svetovno vojno delovalo 327 podjetij. Največ je bilo podjetij, ki so izdelovala gradbeni material, tovarn usnja in parnih mlinov. Omeniti gre rodbine Samassa, Woschnagg in Majdič, ki veljajo za utemeljiteljice razvoja zvonarske, usnjarske in mlinске industrije. Po spremembi državnega okolja leta 1918, ko je slovensko ozemlje postalo najbolj razvito znotraj tedanje Jugoslavije, se je povečalo število podjetij. Ne gre pozabiti, da je bil to tudi čas izgube Primorske in Trsta (izguba pristanišča, poslovnega središča, rudnika v Idriji itd.). V tem času so se uveljavili podjetniki Fran Bonač, Dragutin Hribar, Milko Bremec, Franjo Sirc, Peter Majdič mlajši, Herbert Woschnagg in Ivan Zabret. Med industrijskimi panogami je pred drugo svetovno vojno največji razmah doživljala tekstilna proizvodnja, saj so slovenske tovarne proizvedle 37 odstotkov vseh jugoslovanskih tekstilnih izdelkov. Sicer so med vojnima prevladovala majhna in srednja podjetja, le nekaj jih je bilo z več kot tisoč zaposlenimi. Čeprav se je število industrijskih podjetij med vojnima povečevalo, pa je bilo to obdobje, ko še vedno govorimo o izrazito prevladujoči agrarni družbi. Leta pa 1945 pa je prišlo do korenitega obrata, saj so novi voditelji po sovjetskem zgledu podržavili vsa pomembna podjetja, spremenili gospodarsko ureditev, uveljavili nove pogoje gospodarjenja, industrializacija pa je postala cilj in prioriteta gospodarske politike. V prvih letih je bil velik poudarek na obnovi, poškodovanih ali uničenih je bila tudi večina pristanišč, strojev, industrijskih in obrtnih objektov, prav tako ni delovalo šest velikih elektrarn. Zaradi pomanjkanja strojev je obnova železnic, cest, hiš in tovarniških obratov v večji meri potekalo z ročnim fizičnim delom in z zelo

skromnimi orodji. Zahvaljujoč obsežni pomoči UNRRE, tudi v obliki strojev in pogonskih sredstev, pa je bila omogočena tudi pospešena izvedba elektrifikacije in industrializacije. A jugoslovansko gospodarstvo je resnično zaživelo šele v prvi polovici 50. let, ko je Jugoslavija po eni strani zaradi spora s Sovjetsko zvezo začela prejemati obsežno pomoč z Zahoda, po drugi strani pa je z uvedbo samoupravljanja prilagodila rigiden gospodarski model iz časa takoj po vojni. Takrat se je precej povečala tudi rast družbenega produkta, od leta 1953 do 1981 je dosegla skoraj sedem odstotkov, kar je veliko tudi na svetovni ravni. Tudi rast industrijske proizvodnje se je v tem obdobju povečala za trikrat. V drugi Jugoslaviji se je sicer več kot dvajset slovenskih industrijskih podjetij uveljavilo s svojimi blagovnimi znamkami na svetovnem trgu, več kot trideset pa jih je monopolno nastopalo na jugoslovanskem trgu. Med novimi izdelki, s katerimi so slovenska podjetja pod svojo ali licenčno blagovno znamko osvojila jugoslovanski trg, jih je bilo veliko, ki so zaznamovala vsakdanje življenje. Po osamosvojitvi je bilo zaznati večje strukturne spremembe, in sicer premik iz industrijske k storitveni ekonomiji, preusmeritev od trga nekdanje Jugoslavije ter prehod v ekonomijo povpraševanja. Med tranzicijo in do danes so mnoga podjetja, tudi giganti jugoslovanske industrije, propadla in z njimi številne prestižne slovenske blagovne znamke. Prav tako je dolg spisek podjetij in blagovnih znamk, kjer lastništvo ni več slovensko. Podjetja so s svojimi blagovnimi znamkami vplivala na fizično in socialno strukturo mest ter krajev, bila so gradniki naše identitete, predstavljajo našo bogato tehnično in kulturno dediščino. Zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni lahko govorimo o industrijskem podjetju kot univerzalnem prostoru, zato je bil propad posameznega podjetja veliko več kot le izguba delovnega mesta. Kot beremo in poslušamo, je razlogov za različne klavrne usode podjetij več, od posledic privatizacije, neustreznega prestrukturiranja, prilagajanja globalizaciji itd. Prav tako moramo poudariti, da so v samostojni Sloveniji nastale številne nove uspešne zgodbe podjetij in industrije na podlagi tehnološkega znanja in inovativnosti. A bistveno vprašanje, glede na vsebino prispevka, ki se postavlja, je, ali oziroma kako pomembna je lastna kapitalska substanca za trajnostno ekonomsko suverenost naroda. Te so se zgodovino zavedali, od Milka Brezigarja, ki je leta 1918 v delu *Osnutek slovenskega narodnega*

gospodarstva predstavil vizijo začetka razvoja naroda na gospodarskem, ekonomskem in agrarnem področju, Andreja Gosarja, ki je pred drugo svetovno vojno objavil nekaj del, kjer se je ukvarjal z narodnogospodarskim in socialnimi vprašanji Slovenije, zlasti Staneta Kavčiča s sodelavci v drugi Jugoslaviji, prav tako se je v začetni fazi tranzicije po osamosvojitvi Slovenije politika odločila za gradualistični pristop, se pravi vodenje politike postopnosti in pragmatičnosti, in se je tako izogibala političnim pretresom in morebitnim krizam, obenem pa ni slepo sledila nasvetom tujih strokovnjakov in načelom ako imenovanega (neoliberalnega) Washingtonskega konsenza. Sčasoma se je to spremenilo, prav tako se je po osamosvojitvi koncept narodnega in družbenega planiranja opustil, strategija upravljanja državnih naložb se z vsakokratno vlado spreminja in lahko upamo, da ne bomo prišli do stanja, ko ne bo več ničesar za spreminjati, ne za prodati.

Analiza vpliva okupacije na osnovno šolstvo v Mariboru in okolici v času druge svetovne vojne na podlagi šolskih poročil

---

Lana Onič

93

IZVLEČEK

Članek obravnava položaj 20. osnovnih šol v Mariboru in okolici v času nemške okupacije 1941–1945. Zraven okupacijskega obdobja članek deloma zajema tudi obdobje pred prihodom okupatorja in po njegovem odhodu. Na temelju analize šolskih poročil 20. osnovnih šol so v članku obravnavana šolska poslopja, šolski okoliši, šolski arhivi, šolske knjižnice, učitelji in učenci. Poleg tega so obravnavane tudi tehnične značilnosti šolskih poročil: dolžina, struktura in čas nastanka poročil, papir, pisava, žigi in dopisi. Namen članka je predstaviti tehnične značilnosti poročil in vpliv okupacije na osnovno šolstvo v Mariboru in njegovi okolici, ki zajema šolske okoliše, šolska poslopja, knjižnice, arhive, učitelje in učence v času nemške okupacije Maribora 1941–1945.

Ključne besede

šolstvo v Mariboru, okupacija Maribora, okupatorjevo šolstvo, ponemčenje, šolska poročila, učitelji, učenci, šola

ABSTRACT

The article examines the situation of 20 primary schools in Maribor and its surroundings during the German occupation from 1941 to 1945. In addition to the occupation period, the article also partially covers the period before the arrival of the occupiers and after their departure. Based on an analysis of the school reports from these 20 primary schools, the article discusses school buildings, school districts, school archives, school libraries, teachers, and students. Furthermore, it also addresses the technical characteristics of the school reports: their length, structure, time of creation, paper, handwriting, stamps, and correspondence. The purpose of the article is to present the technical characteristics of the reports and the impact of the occupation on primary education in Maribor and its surroundings, focusing on school districts, buildings, libraries, archives, teachers, and students during the German occupation of Maribor from 1941 to 1945.

Keywords

education in Maribor, occupation of Maribor, occupier's education system, germanisation, school reports, teachers, students, school

UVOD

Druga svetovna vojna se je na slovensko ozemlje razširila 6. aprila 1941, ko so sile osi napadle Jugoslavijo. Sledila je kratka vojna, v kateri so slednje uničile jugoslovansko vojsko in si njeno ozemlje razdelile kot vojni plen.¹ Slovensko ozemlje so si razdelili štirje okupatorji, in sicer nemški, italijanski, madžarski in hrvaški.² Slovensko Štajersko, ki je obravnavana v članku, si je prisvojila Nemčija.³ Članek proučuje mesto Maribor in njegovo bližnjo okolico. Metodološko temelji članek na pregledu relevantnih virov, ki obsegajo monografije, šolska poročila ter znanstvene članke, na temelju katerih je narejena natančna analiza in prikaz tehničnih značilnosti poročil, podatkov o dogajanju na šolah med okupacijo, o stanju učiteljskega kadra, učencev, dogajanja s poslopji in dogajanja v posameznih šolskih okoliših. Temeljni viri so šolske kronike iz obdobja okupacije 1941–1945 na Slovenskem. Članek temelji na analizi 20. šolskih poročil, izmed katerih deset poročil zajema središče mesta Maribor in deset, ki zajemajo okolico.

NEMŠKO OKUPACIJSKO ŠOLSTVO NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

K popolnemu ponemčenju okupirane slovenske Štajerske, kot so si ga zamišljali nacisti že v svojih načrtih pred zasedbo dežele, naj bi poleg prisilnega izгона večine slovenskega prebivalstva v največji meri pripomogla nemška šola.⁴ Nemški okupator je na slovenskem Štajerskem z namenom, da bi jo popolnoma ponemčil, ukinil vse slovenske šole in otroške vrtce.⁵

---

1 Dolinar, France M., et al. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011, 163.

2 Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006, 15–16.

3 Čepič, Zdenko, Borak, Neven in Jasna Fischer. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, 575.

4 Zakonjšek, Rado. *Štajerska 1941*. Ljubljana: Borec, 1980, 127.

5 Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1968, 789.

»Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze je spomladi 1941 postavilo štiri osnovna načela za šolstvo na slovenskem Štajerskem:

1. v deželi bodo same nemške šole, v katerih bodo poučevali samo v nemščini,
2. ne bo niti dvojezičnega pouka niti manjšinskih šol,
3. delo šole in organizacije "Deutsche Jugend" bosta povezana in postavljena na skupne temelje,
4. šola bo pomenila središče vsega ponemčevalnega dela.«⁶

Okupator je za otroke uvedel samo nemško šolstvo, čeprav je nemško razumelo samo 0,6 % otrok.⁷ Prvi učenci na nemški šoli v Mariboru so pouk začeli obiskovati 5. maja v prostorih nekdanje II. meščanske šole na današnji Žolgarjevi ulici na Taboru. Kakšen pomen je imel začetek pouka v nemškem jeziku za naciste, kaže dejstvo, da so se otvoritve šole udeležili skoraj vsi vidnejši nacistični funkcionarji v Mariboru.

ANALIZA TEHNIČNIH ZNAČILNOSTI ŠOLSKIH POROČIL

Za analizo tehničnih značilnosti šolskih poročil so bile obravnavane zunanje značilnosti poročil. Za potrebe raziskovanja in proučevanja so bili najprej oblikovani kriteriji in kategorije. Za tehnično analizo poročil so bile uporabljene naslednje kategorije: dolžina, naslovi in čas nastanka poročil ter prejema poročil v šolski muzej, pisava, žigi, struktura poročil, podpisi, dopisi.

---

⁶ Ferenc, *Nacistična*, 790.

⁷ Prav tam, 795–796.

Dolžina šolskih poročil

Dolžine poročil se zelo razlikujejo med seboj, saj obsegajo od dve do 16 strani.⁸ Na dolžino poročil je vplivala količina podatkov, ki jih posamezna kronika zajema. Na dolžino poročil pa je vplivala tudi gostobesednost avtorjev besedil in količina dogajanja v posameznem šolskem okolju in na šoli, prav tako so daljša poročila razdeljena na več dokumentov.⁹ Poročila so v večini napisana v telegrafskem slogu, vendar kljub temu prinašajo potrebne podatke, le redka so napisana v pripovednem slogu.

št. strani	2	3	4	5	6	7	13	16
št. šol	1	7	4	1	3	2	1	1

Preglednica 1: Prikaz obsega šolskih poročil

V preglednici so ponazorjeni podatki o obsegu poročil posameznih šol. V skupno dolžino poročil so vključeni tudi dopisi in dopolnila. Največ poročil obsega tri strani, kot je razvidno iz tabele. Večina poročil obsega manj kot deset strani, saj v skupino pod deset stranmi spada kar 18 poročil od 20, kar je skupaj 90 % poročil.

Papir

Podlaga, na katero so zapisane vse kronike, je papir. V kategoriji papir sem se osredotočila na strukturo papirja, torej ali gre za črtast, karirast ali brezčrtni papir, barvo papirja v posameznih poročilih in kakovost papirja. Papir v vseh kronikah je brezčrten. Med poročili prevladujeta bež in bela barva papirja, le poročilo Državne ljudske šole v Kamnici je natisnjeno na roza papir.¹⁰ Razlike v papirju so opazne tudi v njegovi kakovosti, v nekat-

8 Slovenski šolski muzej (SŠM), Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. Dekliška ljudska šola v Mariboru.

9 SŠM, Dokumentacijska zbirka Mapa šole Državna III. deklška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola.

10 SŠM, Dokumentacijska zbirka Mapa šole Državna ljudska šola v Kamnici.

rih primerih je namreč papir tako tanek, da se skozenj vidi besedilo z druge strani.

Pisava

Pri kategoriji pisave sem obravnavala naslednji dve podkategoriji: vrsta pisave in barva črnila. Glede na vrsto pisave sem razločila med tipkopisi in rokopisi. 15 poročil je natipkanih, tri so napisana ročno in tri so napisana mešano, kar pomeni, da je določen del napisan ročno in določen del natipkan.¹¹ Berljivost ročno napisanih poročil je dobra. Pri tipkopisih ponekod manjkajo strešice na šumnikih, ponekod so jih zato dopisali ročno ali pa so jih izpustili.¹² Vsa poročila so natipkana v črni barvi oz. v njenih odtenkih, saj je bilo črnilo v večini primerov že načeto. Vsa poročila, ki so ročno napisana, so zapisana s črnim črnilom.¹³ Pri več poročilih se pojavlja ročno podčrtovanje določenih podatkov, vendar ne moremo vedeti, če je podčrtovanje kasnejšega nastanka.¹⁴

Žigi

Pri analizi žigov v poročilih sem uporabila naslednje kategorije: število žigov v poročilih, vrste žigov glede na ustanovo, ki ji pripadajo, in prav tako barvo, obliko in lokacijo žigov v samem poročilu.

št. žigov	2	3	4	5	6	8	13
št. šol	9	5	2	1	1	1	1

Preglednica 2: Število žigov v poročilih

-
- 11 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola, Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.
  - 12 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Kamnici.
  - 13 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mape šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom.
  - 14 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. deška ljudska šola; IV. deška osnovna šola.

V preglednici je prikazano število žigov v poročilih. V skupno število žigov so vključeni tudi žigi, ki so na dopisih in dopolnilih. Največje število žigov, ki ga vsebuje poročilo, je kar 13 žigov.¹⁵ Največ poročil ima po dva žiga, saj ima kar devet poročil od 20. dva žiga. V poročilih je mogoče zaslediti naslednje žige: žige posameznih šol, žig šolskega muzeja in žig okrajnega ljudskega odbora Maribor – mesto – oddelek za prosveto. Glede na barvo žigov so bili v poročilih zastopani zeleni, vijolični in črni žigi. Zelene barve je v poročilih žig šolskega muzeja, v večini poročil je šolski okrogel žig vijolične barve, šolski okrogel žig je le v primeru štirih šol črne barve.¹⁶ V dveh poročilih šol pa je črni šolski žig pravokotne oblike.¹⁷

Slika 1:
Pravokotni žig šolskega muzeja

Slika 2:
Pravokotni žig šole

Slika 3:
Okrogli žig šole¹⁸

Žige sem na temelju oblik razdelila v dve skupini, in sicer v žige, ki so okrogle oblike, in žige, ki so pravokotne oblike. V vseh poročilih je žig šolskega muzeja pravokotne oblike. Žigi šole se pojavljajo v dveh oblikah, in sicer v okrogli in pravokotni obliki, v večini poročil se pojavljata oba hkrati, pri desetih šolah pa se pojavi samo okrogel žig.¹⁹ Žig okrajnega ljudskega

15 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru.

16 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna I. dekleška šola; Državna IV. dekleška ljudska šola; Državna II. dekleška ljudska šola.

17 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna I. dekleška šola.

18 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadbena državne učiteljske šole.

19 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna III. dekleška ljudska šola; Državna II. dekleška šola; IV. državna dekleška osnovna šola; Državna II. dekleška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Kamnici; Zasebna dekleška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna ljudska šola Maribor-Pobrežje; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

odbora Maribor – mesto – oddelek za prosveto je okrogle oblike in se pojavi v zgolj dveh poročilih.²⁰

OBLIKOVNA STRUKTURA POROČIL

Poročila se najpogosteje začnejo z nazivom šole, velikokrat je v naziv vključena tudi identifikacijska številka šole. Na levi strani je navedena zadeva »Podatki o šoli za časa domovinske vojne«,²¹ zadeva pri Moški vadnici državnega učiteljišča se glasi »Podatki o šolah za časa vojne 1941–1945«.²² Zadevi poročila sledi pripis »Za Slovenski šolski muzej«²³, le pri OŠ Krčevina je naslovljeno »Za ministrstvo za prosveto«,²⁴ pri OŠ Tone Tomšič pa je naslovljeno na Okrajni ljudski odbor.²⁵

Jedro poročil je strukturno v veliki meri oblikovano zelo podobno, saj so avtorji pri pisanju poročil sledili smernicam, ki jih je oblikovalo ministrstvo za prosveto. Jedra pogosto vsebujejo podatke o šoli tik pred vojno.²⁶ Sledi poglavje o dogajanju s šolo pod okupacijo in se zaključi s podatki o dogajanju s šolo po vojni. Poročila se najpogosteje končajo s pozdravom »Smrt

---

20 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. deklška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola.

21 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna deklška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. deklška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. deklška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

22 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadnica državnega učiteljišča.

23 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna deklška ljudska šola v Mariboru; Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

24 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini.

25 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. deklška ljudska šola v Mariboru.

26 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Zasebna deklška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik.

fašizmu – svoboda narodu!» ali z njegovo različico, pri nekaterih poročilih se ta pozdrav pojavi celo večkrat,²⁷ nekatera pa se zaključijo tudi brez pozdrava.²⁸

Pozdravu po navadi sledita žig šole in lastnoročni podpis avtorja. Največkrat je avtor besedila šolski upravnik ali upravnica,²⁹ le v primerih OŠ Tone Tomšič in OŠ II. je avtor besedila okrajni šolski nadzornik.³⁰ Na začetkih poročil so ročno zapisane s črno ali rdečo barvo številke, ki so označevale zaporedno številko dokumenta, dodeljeno na temelju tematike in prejetja.³¹ Popravki besedil so pogosto popravljeni ročno, zato v poročilih

-
- 27 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Zasebna dekleška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.
- 28 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadbica državnega učiteljskega; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna II. deška ljudska šola; Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru, Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru.
- 29 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekleška ljudska šola v Mariboru; Moška vadbica državnega učiteljskega; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekleška šola; V. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekleška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Zasebna dekleška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.
- 30 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola.
- 31 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekleška ljudska šola v Mariboru; Moška vadbica državnega učiteljskega; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekleška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekleška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Zasebna dekleška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju; Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola.

najdemo prečrtano besedilo, vstavljene popravke, podčrtovanje besedila in dopisovanje strešic na šumnike.³²

Spremni dopisi

Osem poročil ne vključuje posebnega spremnega dopisa, temveč vsebujejo elemente dopisa na začetku poročila;³³ pri sedmih poročilih se pojavi poseben dopis;³⁴ pet poročil pa ne vključuje nobenega dopisa.³⁵ Dopisi, ki so integrirani v poročila, zajemajo podatke pošiljatelja – najpogosteje je žig šole v levem zgornjem kotu na prvi strani poročila, skupaj z identifikacijsko številko šole. Zadeva pisanja je »Podatki o dogodkih na šolah za časa domovinske vojne za Slovenski šolski muzej«. Kot prejemnik je naveden Slovenski šolski muzej.³⁶

Poročila s posebnim dopisom v levem zgornjem kotu vsebujejo podatke pošiljatelja – najpogosteje je žig šole v levem zgornjem kotu na prvi strani poročila skupaj z identifikacijsko številko šole. Za tem sledi zadeva pisanja, na desni strani oz. na sredini je naveden prejemnik Slovenski šolski muzej – oddelek za osnovne šole. Štirje posebni dopisi vsebujejo pozdrav

---

32 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Moška vadnica državnega učiteljsišča; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deška ljudska šola; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna ljudska šola v Kamnici; Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik.

33 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; IV. državna deška osnovna šola; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

34 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna osnovna ljudska šola Maribor-Pekre; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna III. deška ljudska šola; Državna IV. dekliška ljudska šola.

35 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna IV. dekliška ljudska šola; Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekliška šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

36 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deška ljudska šola; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

»Smrt fašizmu – svoboda narodu!« dva dopisa pa sta brez pozdrava. Sledi navedba prilog oz. vsebin, ki jo pošiljatelj pošilja. Na koncu dopisa sta žig in lastnoročen podpis pošiljatelja.³⁷

ČAS NASTANKA POROČIL IN PREJEMA V ŠOLSKI MUZEJ

Poročila, ki so označena z datumom nastanka, so nastala v obdobju od 14. februarja 1946³⁸ do 2. julija 1947.³⁹ Datum nastanka ne vsebuje štirih poročil.⁴⁰ Prvo poročilo iz tega okoliša je Slovenski šolski muzej prejel 30. julija 1946,⁴¹ zadnje poročilo, pa je prejel 28. julija 1947.⁴²

VSEBINSKA ANALIZA ŠOLSKIH POROČIL

Analiza je nastala na temelju analize 20. šolskih poročil.

Šolski okoliši 1941–1945

Večina poročil za obdobje pred okupacijo ne vključuje podatkov o dogajanju v šolskem okolišu.

Dogajanje v šolskih okoliših med vojno je bilo različno, saj je bilo odvisno predvsem od njihove lokacije, sestave prebivalstva pred vojno, odnosa prebivalcev do OF in do Nemcev. Nekateri okoliši so bili naklonjeni Nemcem, drugi OF. Okoliši v centru mesta so bili pogosteje bombardirani

---

37 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

38 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik.

39 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadbica državnega učiteljišča.

40 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

41 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

42 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

in uničeni zaradi svoje lege. Posledično je prebivalstvo v teh okoliših zelo trpelo. Mnogo ljudi iz teh okolišev je bilo preseljenih ali poslanih na prisilno delo, njihovo imetje je bilo zaplenjeno.⁴³ V večino šolskih okolišev so bile med vojno od okupatorja naseljene nemške družine. Okupator pa je vršil nadzor nad slovenskim prebivalstvom.⁴⁴

V okoliših se je že pred okupacijo in kasneje, tudi med okupacijo, pospešilo delovanje Kulturbunda tako, da so iz Maribora začeli odstranjevati slovenske napise in prepovedali slovenski jezik.⁴⁵ Prebivalci so v nekaterih okoliših živeli v slogi z Nemci in z njimi tudi »*kšeftarili*«. ⁴⁶ V takšnih okoliših so člani KB z navdušenjem sprejeli prihod nemške vojske.⁴⁷ V šolskem okolišu v Razvanju so bili Nemcem naklonjeni, saj so tam živele stare nemške družine. »*Člani teh družin so med vojno postali Hitlerjanci in ozki sodelavci Gestapa ter postavili steber nemškutarstva v tem kraju.*«⁴⁸ Okupator je skušal prebivalstvo ponemčiti s kino predstavami, predavanji in mladinskimi ter drugimi organizacijami in knjižnicami.⁴⁹ Za prebivalstvo so organizirali nemške jezikovne tečaje. Delili so letake za pristop k Heimatbundu, Hitlerjugendu, »*Bund Deutscher Maedel(BDM)*«⁵⁰, Nationalsozialistische

---

43 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekliška šola; Državna I. deška šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola.

44 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre.

45 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna II. dekliška šola.

46 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Brezju.

47 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna IV. dekliška ljudska šola.

48 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

49 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru.

50 V originalnem zapisu gre za napako zapisa **Bund Deutscher Mädels (BDM)** v originalu. Narobe je napisana tudi slovnično, saj bi tudi Deutscher moralo biti zapisano z veliko začetnico. Vir: SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadnica državnega učiteljišča.

volkswohlfahrt (NSV), Mutter und Kind, Pinf in Kraft durch Freunde.⁵¹ Otroke zavednih Slovencev so predali borzi dela, nadaljnje šolanje pa so jim prepovedali.⁵² V nekaterih okoliših so potekala streljanja talcev, kasneje pa so bili prebivalci teh okolišev prisiljeni kopati protitankovske jarke in graditi bunkerje.⁵³ V šolskih okoliših izven centra mesta so otroci med okupacijo morali pobirati krompir in sadje. Domači izdajalci so tožarili Slovence.⁵⁴

Slovensko prebivalstvo je v mnogih okoliših simpatiziralo ali celo sodelovalo z OF.⁵⁵ Pogosto so prebivalci okolišev izven centra mesta šli v partizane. Prebivalci okolišev so se pogosto udeleževali v OF, v pregnanstvu in doma pa so delovali kot »terenci« in simpatizerji.⁵⁶ V nekaterih okoliših so Nemci in Nemškutarji proti koncu vojne spremenili svoje razmišljanje in podprli slovenski narod, predvsem potem, ko je bilo že znano, da bo nemški narod poražen in potem, ko so bili soočeni z zločini nemškega naroda nad Slovenci.⁵⁷ V okoliših, kjer so bili dolgo naklonjeni Nemcem in kjer so

---

51 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekliška šola; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

52 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru.

53 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

54 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje.

55 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna IV. dekliška ljudska šola.

56 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

57 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; IV. državna deška osnovna šola.

se med vojno znašle druge vojaške skupine – četniki v metavskih gozdovih pri Sv. Petru, se je partizansko gibanje začelo oblikovati komaj leta 1944.⁵⁸

Za večino šol za dogajanje po vojni v njihovih okoliših nimamo podatkov. Nemci in njihovi podporniki so pred osvoboditvijo zbežali v rajh in s seboj odnesli in odpeljali vse, kar je bilo mogoče. V tem času so potekali zadnji boji z oddelki SS v Tomšičevem drevoredu. 9. maja 1945 je v Maribor prispela bolgarska vojska in prvi partizani, slovenski prebivalci pa so jih pričakali na Glavnem trgu.⁵⁹

Fizično in materialno stanje šolskih zgradb

Pouk je pred začetkom vojne potekal v šolskih stavbah ali pa je bil organiziran v drugih objektih. Pred vojno so bile šolske stavbe večinoma v najboljšem stanju – vzdrževane in čiste. Nekatere šole so imele v šolskih poslopijih stanovanje za šolskega upravitelja in stanovanja za učitelje.⁶⁰ Šole v okolici Maribora so pogosto imele poleg šolskega poslopja tudi hlev, šolski vrt, sadovnjak in vinograd.⁶¹

V večini primerov so med okupacijo šolska poslopja še vedno uporabljali v izobraževalne namene. Nekaj jih je okupator uporabil v različne namene, npr. za poslovne prostore preskrbovalnega urada,⁶² okupacijski vojski za nastanitev,⁶³ kot protiletalska opazovalnica,⁶⁴ za nemško osnovno šolo in pomožno šolo za nemške tečaje, internat za nemška dekleta,⁶⁵ za prostore

---

58 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola v Razvanju, Zasebna dekleška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik.

59 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini.

60 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna II. dekleška šola; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

61 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Brezju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

62 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekleška ljudska šola v Mariboru.

63 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini.

64 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru.

65 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. deška ljudska šola.

nemške policije,⁶⁶ služila je SS,⁶⁷ bolnišnica za nalezljive bolezni⁶⁸ in za nemški Rdeči križ.⁶⁹

Šolska poslopja so bila deloma poškodovana ob bombardiranju Maribora med letoma 1944 in 1945, tako da so bili deli šol popolnoma uničeni in neuporabni za pouk.⁷⁰ Nekaj šolskih stavb je med vojno ostalo celih z manjšimi poškodbami.⁷¹ Poslopje OŠ Sv. Križ nad Mariborom so avgusta 1944 partizani požgali, ker se je v stavbo nameravala naseliti nemška vojska.⁷² Okupator je nekatere šole popravljal, jim zagotovil električno napeljavo in vodovod, ter jih preurejal za lastne potrebe.⁷³ Določena poslopja je tudi uničeval, na primer OŠ Sv. Miklavža na Dravskem polju, kjer so oddelki SS februarja 1945 zanetili požar in uničili nekaj prostorov.⁷⁴ Notranji inventar je bil na nekaterih šolah popolnoma uničen ali odpeljan drugam, npr. na Koroško ali na druge šole v Mariboru.⁷⁵ Zaradi potreb po prostoru je okupator med vojno veliko šol preselil v druga poslopja ali pa jih je združil z drugimi šolami. Več šol je bilo tako premaknjenih v poslopja Osnovne šole Krčevina.⁷⁶

---

66 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna I. deška šola; Državna II. deška ljudska šola.

67 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Limbušu; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

68 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Kamnici.

69 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

70 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. deška ljudska šola.

71 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Brezju; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

72 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom.

73 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Limbušu.

74 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

75 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna II. deška ljudska šola, Državna I. deška šola; I. državna deklinška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deklinška ljudska

76 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini.

Nekaj šolskih poslopij je bilo deloma porušenih ali poškodovanih in se jih je leta 1945 po koncu vojne začelo obnavljati.⁷⁷ Zaradi potreb po prostoru so po vojni združevali več šol v skupne šole.⁷⁸ Šole, v katerih je prebivala okupatorjeva vojska, so ostale izropane in umazane, v njih so ostali ostanki streliva.⁷⁹ Po vojni je na šolah pogosto primanjkovalo učilnic, saj ni bilo dovolj notranje opreme za opremljanje večjega števila učilnic ali pa so bili določeni prostori po vojni še neuporabni.⁸⁰

Fizično in materialno stanje šolskih knjižnic

Večina šol je pred okupacijo imela zelo dobro založeni knjižnici – tako za učitelje kot tudi za učence.⁸¹ Najbolje založena knjižnica za učitelje pred vojno je štela 879 knjig, za učence pa 734.⁸² Najslabše založena knjižnica za učitelje je imela samo 78 knjig.⁸³ Najslabše založena knjižnica za učence pa 76 knjig.⁸⁴

Okupator je med vojno v večini primerov knjižnice za učence in učitelje uničil. Slovenske knjige je v večini primerov zažgal, le redko jih je porazdelil po drugih šolah.⁸⁵ Slovenske knjige so v času okupacije zamenjale nemške

---

77 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje.

78 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru.

79 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna I. deška šola.

80 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru.

81 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Kamnici.

82 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna II. dekliška šola.

83 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

84 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre.

85 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru.

nacistične čitanke in knjige, na voljo jih je bilo dovolj za vse učence.⁸⁶ Na desetih šolah je okupator ustanovil svoje knjižnice za učence in učitelje.⁸⁷

Po vojni na šolah ni ostalo veliko knjig. Zaradi pomanjkanja knjig, brošur, učil in čitank so jih nadomeščali z naročanjem mladinskih listov, kot sta *Ciciban* in *Pionir*.⁸⁸ Okupatorjeve knjižnice so bile namreč po vojni uničene.⁸⁹ Le v enem primeru se je del nemške učiteljske in šolarske knjižnice ohranil, in sicer na OŠ Pobrežje.⁹⁰

Fizično in materialno stanje šolskih arhivov

Več kot polovica šolskih poročil ne vsebuje informacij o stanju in dogajanju z arhivom.⁹¹ Večina poročil, ki zajemajo podatke o arhivu, poroča, da je večino arhivov okupator med vojno uničil ali sežgal, tako da so se izjemoma ohranile nekatere kronike, tednice in razrednice.⁹² V primeru II. državne dekliške šole se je ohranil največji del arhiva, in sicer celotna šolska kronika, matični listi, razglednice in katalogi.⁹³ Na osnovnih šolah Brezje in Razvanje se je v arhivu ohranil material iz obdobja okupacije, in sicer pro-

---

86 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekliška šola.

87 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole IV. državna deška osnovna šola; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju, Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Limbušu; Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor-Pekre; Državna osnovna ljudska šola Maribor-Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

88 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola; Državna II. deška ljudska šola.

89 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Limbušu.

90 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole , Državna ljudska šola Maribor-Pobrežje.

91 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadnica državnega učiteljišča; IV. državna deška osnovna šola; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor-Pekre; Državna ljudska šola Maribor-Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju, Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

92 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Krčevini.

93 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna II. dekliška šola.

pagandni material in seznam nemških knjig, ki so se uporabljale pri pouku v času okupacije.⁹⁴

Učiteljski kader 1941–1945

Šolska poročila zajemajo razmeroma veliko podatkov o položaju učiteljskega kadra pred, med in po okupaciji. Podatki zajemajo številčnost učiteljskega kadra, sestavo po imenih in priimkih ter spolu.

Največ šol pred okupacijo je imelo pet, šest ali sedem učiteljev in učiteljic.⁹⁵ Na nobeni izmed obravnavanih šol pred vojno ni bilo manj od treh in več kot 13 učiteljev. Med učiteljskim kadrom na šolah pred okupacijo po spolu prevladujejo ženske, ki so bolje zastopane na kar 11 šolah.⁹⁶ V 12 poročilih učitelji pred okupacijo niso poimenovani z imenom in priimkom, poimenovani so v osmih poročilih. Nekaj poročil zajema podatke o zakonskem stanu, s katerih lahko ugotovimo, da so na nekaterih šolah poučevali zakonski pari.⁹⁷ Zaradi pomanjkanja učiteljskega kadra so pred okupacijo na šolah pogosto učili tudi šolski upravitelji.⁹⁸

S prihodom okupatorja noben izmed jugoslovanskih učiteljev ni ostal na svojem delovnem mestu. Nekateri izmed njih so se odločili za pobeg v Ljubljano, ker so menili, da so tam ukrepi italijanskega okupatorja milejši

---

94 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Brezju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

95 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

96 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadnica državnega učiteljišča; IV. državna deška osnovna šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

97 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

98 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom.

kot v Mariboru, ki je bil pod nemško oblastjo.⁹⁹ V Ljubljani so ustanovili odbor učiteljev beguncev s Štajerske, Gorenjske in Prekmurja, pomagali so skrbeti za materialno pomoč učiteljem in jih povezati z Osvobodilno fronto, mnogi so postali člani Komunistične partije.¹⁰⁰

Največ učiteljev je bilo izgnanih v Srbijo in tudi v Bosno, NDH in Nemčijo, pri čemer jim je okupator odvzel vse imetje.¹⁰¹ Nekaj jugoslovanskih učiteljev je med vojno ostalo v Mariboru, kjer so za okupatorja opravljali različna uradniška dela ali pa so zgolj ostali in niso nikjer službovali.¹⁰² Nekateri so bili zaprti, poslani v taborišča, prestavljeni na druge šole ali poslani na delo v Avstrijo.¹⁰³ Nekateri učitelji so se odločili za kolaboracijo in so posledično vstopili v službo okupatorja, drugi okupatorja niso dočakali, ker so bili mobilizirani v jugoslovansko vojsko.¹⁰⁴

Na mesta jugoslovanskih učiteljev je okupator zaposlil svoje učitelje, saj je v šolstvu videl temelj za ponemčevanje.¹⁰⁵ Točnega podatka o številu nemških učiteljev na posameznih šolah nimamo, saj so učitelji na združenih

---

99 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekliška šola; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre.

100 Ostrovška, *Kljub vsemu odpor* 1, 39.

101 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekliška šola; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

102 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini.

103 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole OŠ I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru, Državna ljudska šola v Krčevini.

104 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna I. deška šola, Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

105 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Kamnici; Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik.

šolah poučevali učence z različnih osnovnih šol in ker so se okupatorjevi učitelji pogosto menjavali, kar pomeni, da vsi navedeni okupatorjevi učitelji v poročilih niso poučevali hkrati. Med učiteljskim kadrom na šolah med okupacijo po spolu prevladujejo ženske, ki so bolj zastopane na kar 12 šolah.¹⁰⁶ V nekaj poročilih je navedeno, da so prvi učitelji, ki jih je okupator nastavil, znali slovensko ali vsaj razumeli jezik, včasih pa so celo pojasnjevali besede in dovolili šepetanje v slovenščini med poukom, zato so jih pogosto hitro prestavili.¹⁰⁷

Tako kot učitelji so se med vojno pogosto menjavali tudi upravitelji. Za vse šole upravitelji med vojno niso znani, znano pa je, da nekatere šole med okupacijo niso imele posebnega vodstva ali pa so upravno spadale pod uprave druge šole.¹⁰⁸

Učitelji so v šole vpeljali pouk v nemščini, ki je bila obvezna za rabo pri pouku. Učence so poučevali o politični tematiki, poveličevali so germansko in poniževali slovansko raso. Zaničevali so vse, kar je bilo povezano z osvobodilno fronto. Pripadnike OF in partizanov so označevali za bandite.¹⁰⁹ Pri pouku pa so predvsem poudarjali petje, telovadbo in zgodovino, ki je bila osredotočena na nemški narod.¹¹⁰ Do slovenskih učencev so imeli grob in surov odnos tako, da so bili učenci kregani, psovani, tepeni, brcani ali oklofutani kadarkoli so uporabili slovenske besede. Otroke so med alarmi zaklepali v učilnice ali v klet, da niso mogli pobegniti ali pa so tam bili zaprti za celo noč. Otroke so spodbujali k ovajanju in izdajanju sošolcev glede

---

106 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna III. deklinška ljudska šola v Mariboru; IV. državna deška osnovna šola.

107 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna deklinška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Kamnici; Zasebna deklinška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

108 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna I. deška šola; Državna II. deška ljudska šola.

109 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna II. deklinška šola; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna I. deška šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

110 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

uporabe slovenščine, saj so jim grozili, da če tega ne bodo počeli, jim bodo odvzeli legitimacijo iz Heimatbunda z vsemi posledicami.¹¹¹ Nekateri učitelji so bili podkupljivi in so imeli boljši odnos do učencev, ki so jim prinašali živila.¹¹² Slovenske otroke so pogosto zapostavljali, sploh v šolah, ki so jih obiskovali tudi nemški otroci.¹¹³ Vsi okupatorjevi učitelji se niso strinjali s surovim delom z otroki, kar je vidno na OŠ Malečnik, kjer se je »šolski upravitelj spremenil iz oblastnega v vestnega in pravičnega, ni mu bilo prav, da je moral siliti Slovence, da naj se počutijo Nemce, saj je razumel, da Nemcem prav tako kot Slovencem ne bi bilo prav, če bi Nemce Slovenci silili, da naj se počutijo Slovence.« Na tej šoli so učitelji tudi dovolili učencem šepetanje v slovenščini in uporabo slovenščine med odmori. Na isti šoli sta bila dva tabora učiteljev, in sicer tisti, ki so dovolili uporabo slovenščine in del učiteljev, ki so popolnoma podpirali ponemčevanje in so se zavzemali za čim hitrejšo germanizacijo otrok. »Slednji so morali večkrat popustiti in uporabiti slovenski jezik, kljub svoji nejevolji do uporabe slovenščine, saj jih otroci niso razumeli.«¹¹⁴

Med učiteljstvom, ki je učilo pred prihodom okupatorja, je imela OF veliko podporo. Mnogi so sodelovali v OF tako neposredno kot tudi posredno, nekateri so se pridružili oboroženemu odporu kot »terenci« tako doma

---

111 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

112 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna I. deška šola.

113 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekliška šola; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje.

114 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik.

kot tudi v pregnanstvu. Številni učitelji so delovali tudi v propagandnem odseku OF, zaradi česar so bili kasneje zaprti v taboriščih ali ubiti.¹¹⁵

Nekaj okupatorjevih učiteljev je bilo vpoklicanih v nemško vojsko in niso dočakali osvoboditve. Po osvoboditvi je večina okupatorjevih učiteljev zapustila svoja delovna mesta in Maribor, nekateri že pred tem.¹¹⁶ Večina je preživela vojno in ob umiku v Avstrijo in Nemčijo odnesla vse, kar so lahko.¹¹⁷ Redki so ostali, saj so menili, da niso storili ničesar narobe, ti so bili po vojni aretirani in odgnani s strani jugoslovanskih oblasti.¹¹⁸

Jugoslovanski učitelji, ki so med okupacijo sodelovali z okupatorjem, so bili po osvoboditvi zaprti in nato izgnani v Avstrijo.¹¹⁹ V poročilih se prav tako pojavi poseben primer, kjer se učiteljica, ki je med vojno sodelovala z okupatorjem, po vojni spreobrne in se poroči s partizanom in posledično po vojni ni bila izgnana, ampak je ostala v Mariboru in še naprej delala kot učiteljica na eni izmed osnovnih šol.¹²⁰

Večina jugoslovanskih učiteljev je preživela vojno in se po njej vrnila v Maribor. Večinoma so bili premeščeni na nove šole, le redki so ostali na

---

115 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadnica državnega učiteljskega; Državna III. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Limbušu; Zasebna dekleška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor-Pekre; Državna ljudska šola Maribor-Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju

116 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekleška šola; IV. državna deška osnovna šola.

117 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola Maribor-Pekre.

118 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

119 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna IV. dekleška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola.

120 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Brezju.

starih delovnih mestih, nekateri pa so se upokojili.¹²¹ Tisti, ki so med okupacijo ostali v Mariboru, so po osvoboditvi takoj začeli urejati šole in poučevati. Njihova naloga je bila ponovno povezati učence in jih naučiti pravilne rabe slovenščine ter odpraviti posledice okupatorjeve vzgoje na etničnem, moralnem, učnem in vzgojnem področju.¹²² Največ šol po vojni je imelo pet učiteljev in učiteljic.¹²³ Najmanj učiteljev, in sicer samo eden je bil v OŠ Gaj nad Mariborom.¹²⁴ Največ učiteljev je v tem obdobju bilo na OŠ Pobrežje, in to kar 12.¹²⁵ Po vojni so bile med učiteljskim kadrom bolj zastopane ženske, ki so prevladovala na 12. šolah.

Učenci 1941–1945

Pred okupacijo je vse obravnavane šole obiskovalo več kot 100 učencev. Najmanj 113 učencev je obiskovalo OŠ Razvanje, največ 659 učencev pa je obiskovalo OŠ Pobrežje.

Podatkov o številu učencev med okupacijo v poročilih skoraj ni. Mogoče je sklepati, da poročila podatkov o številu razredov in številu učencev ne vključujejo, saj so bili ti pogosto premeščeni na druge šole in je bilo težko voditi evidenco za število učencev, saj se je to število stalno spreminjalo.

Družine so iz strahu pred izselitvijo že prej pobegnile v Ljubljano.¹²⁶ Okupator je v mnogih šolskih okoliših izseljeval učence skupaj z njihovimi

---

121 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deška ljudska šola; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju.

122 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna II. deška ljudska šola; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

123 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre.

124 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom.

125 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje.

126 SŠM, Dokumentacijska zbirka Moška vadnica državnega učiteljišča.

družinami, predvsem na Hrvaško in v Srbijo.¹²⁷ Večina izseljenih otrok je preživela vojno, le redki so umrli, nekaj pa jih je bilo ubitih med bombardiranjem. Nekatere otroke zavednih Slovencev je okupator predal borzi dela in jim prepovedal nadaljnje šolanje.¹²⁸ Učence je okupator označeval tudi kot manj vredne in debilne, zato jih je poslal v šole primerne za take otroke. Prav tako so prešolali otroke, ki se niso dovolj hitro naučili nemško.¹²⁹

V nekaterih šolskih okoliših so ob domačih otrocih šole obiskovali tudi nemški otroci, ki so se tja preselili z družinami, saj so njihovi starši dobili službe kot uradniki, železničarji, trgovci, poljedelci in nameščenci. Najmnožičnejše preseljevanje je bilo leta 1942, ko se je v Maribor priselila večina nemških in avstrijskih družin.¹³⁰ Največji dotok nemških otrok pa je bil leta 1943 zaradi zavezniških bombardiranj nemških mest.¹³¹ Odnos nemških otrok do slovenskih v šolah je bil zaničevalen. *»Nemški učenci so bili silno naduti, slovenske učence so zaničevali in do njih so se vedli gospodovalno. Imeli so se za superiorne v vlogi Hitlerjunge Fuhrerjev ali klas Enfuhrerjev in zaupnikov.«*¹³² Izvajali so pritisk na slovenske dečke, da morajo sodelovati pri Hitlerjugend.¹³³ Imeli so več pravic kot slovenski učenci. Delovali so tudi

---

127 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Kamnici.

128 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru.

129 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna III. deška ljudska šola.

130 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekliška šola; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje.

131 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru, Državna I. deška šola, Državna IV. dekliška ljudska šola; IV. državna deška osnovna šola.

132 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Moška vadnica državnega učiteljišča; IV. državna deška osnovna šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju.

133 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola.

kot ovaduhi, če so se slovenski otroci pogovarjali slovensko.¹³⁴ S slovenskimi otroki se prav tako niso družili, ker se med seboj niso niti razumeli.¹³⁵

Učenci so se morali naučiti nemško med okupacijo, ker je bil nemški jezik poučevalni v vseh šolah. Najpomembnejše tematike so bile zgodovina germanske rase in nemškega naroda, telovadba in petje.¹³⁶ Pri pouku so uporabljali nemške čitanke in nacistične knjige.¹³⁷ Okupator je v šole uvedel raznarodovalne ukrepe. Učence je skušal ponemčiti s kino predstavami, predavanji, jezikovnimi tečaji, gledališkimi predstavami, knjižnicami, pri pouku so brali poročila iz vojne in poslušali propagando po radiu. Čim več otrok je želel v organizacijah Hitlerjugend, Bund Deutscher Mädel, Natzionalsozialistische volkswohlfahrt, Mutter und Kind, Kraft durch Freunde, Pinf. V sklopu organizacij so bili organizirani izleti in taborjenja, ki so v otrocih spodbudili željo po sodelovanju v takšnih organizacijah. Dečkom so dali uniforme, trobente in bobne in jih s tem pridobili na svojo stran. Tako so imeli večji vpliv na vzgojo dečkov kot deklic. Dečke so tako »posorujeneli«, da se med seboj niso znali več prijazno pogovarjati. Mlada dekleta so morala biti na družabnih večerih na voljo vojakom.¹³⁸ Redki slovenski otroci so šli naprej v srednje šole, saj je bil njihov sprejem odvisen od politične ocene.

---

134 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. deška ljudska šola; Državna II. deklška šola.

135 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Kamnici.

136 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Brezju; Zasebna deklška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje.

137 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna ljudska šola v Krčevini; Državna II. deklška šola; Državna I. deška šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

138 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna deklška ljudska šola v Mariboru; Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. deklška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. deklška šola; Državna I. deška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. deklška ljudska šola; Državna II. deška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Križu nad Mariborom; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Zasebna deklška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

Obisk pouka je bil na več šolah slab in podpovprečen, saj so učenci ostajali doma, brez pravega razloga.¹³⁹ To je bil izraz odpora, ker v šoli niso smeli govoriti slovensko. Narodnozavedni starši so z zdravniškimi opravičili zavlačevali vstop otrok v šolo in tako otroke oprostil tudi od vstopa v Hitlerjugend.¹⁴⁰ Po letu 1942 se je obisk pouka še dodatno zmanjšal, saj je okupator pospešil izseljevanje, prav tako pa se je veliko otrok zaradi bombardiranja preselilo na podeželje.¹⁴¹ Le na treh šolah je bil obisk dober, ker so učitelji grozili učencem s preselitvijo, če ne bi obiskovali pouka.¹⁴² Posledica slabega obiska pouka je bil slab in nezadovoljiv učni uspeh, saj so učenci pokazali minimalno znanje, mnogi so zaostali. Učni uspeh je bil slab, ker učenci niso razumeli nemškega jezika in posledično snovi. Slabo so brali in pisali, dobri so bili le v računstvu. K slabemu uspehu je pripomoglo tudi hitro menjavanje okupatorjevih učiteljev.¹⁴³

Večina nemških in avstrijskih družin se je odselila leta 1944, ko so se začela bombardiranja Maribora in partizanske akcije, ob tem pa so se izselili tudi nemški učenci.¹⁴⁴ Večina med vojno izseljenih učencev se je po vojni vrnila. Nekaj se jih ni vrnilo, saj so v izgnanstvu in v taboriščih umrli, nekaj pa jih je bilo ubitih med bombardiranjem mesta. Učenci so bili po vojni živčno oslabei in imeli težave s koncentracijo. Bili so nedisciplinirani, neubogljivi, podivjani in "moralno pokvarjeni" in hkrati so imeli še težave z

---

139 SŠM, Dokumentacijska zbirka I. državna dekleška ljudska šola v Mariboru; Moška vadnica državnega učiteljskega.

140 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna I. dekleška šola.

141 SŠM, Dokumentacijska zbirka Državna III. dekleška ljudska šola; Državna II. dekleška šola; Državna IV. dekleška ljudska šola.

142 SŠM, Dokumentacijska zbirka Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna osnovna ljudska šola v Razvarju.

143 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Krčevini; IV. državna dekleška osnovna šola; Državna II. dekleška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Kamnici; Zasebna dekleška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor-Pekre; Državna I. dekleška šola.

144 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna III. dekleška ljudska šola v Mariboru; Državna I. dekleška šola; IV. državna dekleška osnovna šola.

uporabo slovenskega jezika. Znanje je bilo pomanjkljivo na vseh področjih, ne samo pri slovenščini.¹⁴⁵

Po vojni je vse obravnavane šole obiskovalo več kot 100 učencev. Najmanj 100 učencev je obiskovalo Moško vadnico državnega učiteljišča, največ, 508 učencev pa OŠ Pobrežje.¹⁴⁶ Po vojni so šole poleg slovenskih otrok v nekaterih primerih obiskovali še Hrvati, Srbi, Nemci in bosanske sirote. Učenci so se po vojni udeleževali v pionirski organizaciji in kot podmladek Rdečega križa.¹⁴⁷

SKLEP

S pomočjo šolskih poročil je mogoče rekonstruirati dogajanje v šolskih okoliših v času od 1941–1945 v Mariboru in njegovi okolici. S pomočjo analize poročil so bile predstavljene posledice nemške okupacije na šolstvo, učence in učitelje v Mariboru in njegovi okolici. Nemški okupator je skladno s svojo raznarodovalno politiko ukinil vse slovenske šole in uvedel izključno nemške, kar je imelo velik vpliv na slovensko kulturno identiteto in izobraževanje. Analiza šolskih poročil razkriva podrobnosti o organizaciji šolstva med okupacijo. Poročila služijo kot pomemben vir za razumevanje šolstva v času pred, med in po okupaciji, ter vpliva okupacije na šolstvo.

---

145 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna ljudska šola v Krčevini; Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna III. deška ljudska šola; Državna II. dekliška šola; IV. državna deška osnovna šola; Državna IV. dekliška ljudska šola; Državna ljudska šola v Brezju; Državna ljudska šola v Kamnici; Državna ljudska šola v Limbušu; Zasebna dekliška ljudska šola pri Sv. Petru Malečnik; Državna osnovna ljudska šola Maribor–Pekre; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje; Državna osnovna ljudska šola v Radvanju; Državna osnovna ljudska šola v Razvanju; Državna ljudska šola v Sv. Miklavžu na Dravskem polju.

146 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadnica državnega učiteljišča; Državna ljudska šola Maribor–Pobrežje.

147 SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Državna III. dekliška ljudska šola v Mariboru; Državna I. deška šola; Državna II. deška ljudska šola.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Slovenski šolski muzej (SŠM), Dokumentacijska zbirka, Poročila o stanju šol v času okupacije 1941–1945 na Slovenskem.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole I. državna dekleška ljudska šola v Mariboru, Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Moška vadbica državnega učiteljišča, Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Krčevina, Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Tone Tomšič, Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Ruška šola, Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole OŠ VII., Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole OŠ II. Melje, Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole OŠ III., Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole OŠ V., Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Splošna ljudska in meščanska šola., Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Brezje, Pobrežje.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Gaj nad Mariborom, Gaj nad Mariborom.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Kamnica, Kamnica

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Limbuš, Limbuš.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Malečnik, Malečnik.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Maribor– Pekre, Pekre.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Pobrežje, Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Radvanje, Radvanje.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Razvanje, Maribor.

SŠM, Dokumentacijska zbirka, Mapa šole Sv. Miklavž na Dravskem polju, Sv. Miklavž na Dravskem polju.

Literatura

Čepič, Zdenko, Borak, Neven in Jasna Fischer. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. 1. izd. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

Dolinar, France M., Gabrič, Aleš, Golec, Boris, Kosi, Miha, Nabergoj, Tomaž, Rihtaršič, Mateja. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.

Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1968.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.

Ostrovška, Milica. *Kljub vsemu odpor 1*. Maribor: Založba obzorja, 1981.

Zakonjšek, Rado. *Štajerska 1941*. Ljubljana: Borec, 1980.

POVZETEK

V članku je podrobneje obravnavan položaj 20 osnovnih šol v Mariboru in njegovi okolici v obdobju nemške okupacije med letoma 1941 in 1945, pri čemer vključuje tudi obdobji pred in po okupaciji. Na podlagi šolskih poročil teh šol članek obravnava šolska poslopja, okoliše, arhive, knjižnice, ter položaj učiteljev in učencev. Poleg vsebinske analize se članek osredotoča tudi na tehnične značilnosti šolskih poročil, kot so njihova dolžina, struktura, čas nastanka, uporabljen papir, pisava, žigi in dopisi.

Avtoričina analiza šolskih poročil nam omogoča natančno rekonstrukcijo dogajanja v šolskih okoliših med okupacijo in vpliva nemške okupacije na vse vidike šolstva v Mariboru in njegovi okolici. Skozi analizo poročil so predstavljene konkretne posledice, ki jih je imela okupacija na šolski sistem, vključno s spremembami v izobraževalnem procesu, stanjem šolskih stavb, dostopnostjo učnega gradiva ter položajem učencev in učiteljev. Poročila tako služijo kot pomemben vir, ki nam omogoča vpogled v način delovanja šolstva v času pred, med in po okupaciji, ter vpliv, ki ga je imela okupacija na izobraževanje in slovensko prebivalstvo v šolskih okoliših.

Razbit bron, obtolčen marmor: kaj je ostalo od spomenikov Karađorđevićem v Sloveniji?

Ivan Smiljanić

125

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljena skupina spomenikov pripadnikom srbske in jugoslovanske kraljeve dinastije Karađorđević, ki so bili postavljeni na slovenskem prostoru v času med obema vojnoma in so se kljub političnim spremembam ohranili vse do danes. V Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, poznejši Kraljevini Jugoslaviji, so v okviru projekta utrjevanja skupne jugoslovanske identitete in lojalnosti monarhiji postavili na stotine spominskih obeležij kraljema Petru I. in Aleksandru I. Med okupacijo v drugi svetovni vojni in nastopom socialistične vlade po vojni so večino teh spomenikov, ki so postali relikv minule dobe, odstranili in uničili. Kljub temu je v zadnjih desetletjih z raziskavami postalo jasno, da so se številni dinastični spomeniki v celoti ali deloma ohranili, tudi na Slovenskem. Članek katalogizira spomenike v Sloveniji, ki so še vedno ohranjeni deloma ali v celoti ter na prvotnem mestu ali v muzejskih in zasebnih zbirkah.

Ključne besede

spomeniki, Karađorđevići, Kraljevina Jugoslavija, javni spomin.

ABSTRACT

The paper presents a group of monuments to members of the Serbian and Yugoslav Karađorđević royal dynasty, which were put up in Slovenia between the two wars and have been preserved to this day. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, later the Kingdom of Yugoslavia, as part of a project to strengthen the common Yugoslav identity and loyalty to the monarchy, hundreds of memorials were unveiled to Kings Peter I and Alexander I. During the occupation in World War II and the establishment of the socialist government after the war, most of these monuments, which became a relic of a bygone era, were removed and destroyed. Nevertheless, in recent decades, research has made it clear that many dynastic monuments have been fully or partially preserved, even in Slovenia. The article catalogs monuments in Slovenia that are partially or fully preserved in their original location or in museum and private collections.

Keywords

monuments, Karađorđević, Kingdom of Yugoslavia, public memory.

UVOD

Glavnina današnjega slovenskega ozemlja je obdobje med obema svetovnjima vojnama preživela kot del Kraljestva oz. Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS), od leta 1929 imenovane Kraljevina Jugoslavija. Monarhija južnih Slovanov je formalno obstajala med svečano razglasitvijo »zedinjenja« Kraljevine Srbije z Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov 1. decembra 1918 in napadom sil osi 6. aprila 1941, ki mu je sledilo razkosanje njenega ozemlja med okupatorje (četudi je bila monarhija formalno ukinjena šele 29. novembra 1945). Če ta datuma vzamemo kot dneva nastanka in propada države, je monarhija vsega skupaj obstajala 8163 dni, kar znese 22 let in dobre štiri mesece. V primerjavi z državami, v okviru katerih so bile slovenske pokrajine pred letom 1918 in po letu 1945, je bila monarhična Jugoslavija, če ne upoštevamo provizoričnih držav in okupacijskih režimov, najkrajša, saj zaostaja tako za več kot 45-letno socialistično Jugoslavijo kot tudi za samostojno Republiko Slovenijo, da večstoletne habsburške vladavine niti ne omenjamo.

V 20. stoletju je slovenski prostor torej prešel skozi vrsto držav in političnih ureditev, ki so bile negativno nastrojene do svojih predhodnic. Novi državni sistemi so se distancirali od nekdanjih načinov politične ureditve, njihovih voditeljev in politične ideologije. Del tega odnosa je bilo tudi brisanje spomina na predhodnice. Morebitna navezanost državljanov na pretekle režime je bila nezaželena. Zaradi tega je bila problematična vsaka javna ostalina, ki je spominjala na nekdanjo ureditev: ulično ime, naziv ustanove, spomenik. Ne preseneča, da je ob političnih prelomih tovrstne pomnike doletel *damnatio memoriae*. S preimenovanjem ali fizično odstranitvijo so bili umaknjeni iz javnega prostora in nadomeščeni z novimi poimenovanji in simboli, ki so bolje ustrezali trenutnim voditeljem. Zdi se, da je bilo vsakokratno »čiščenje« javnega prostora ob prelomih v letih 1918, 1941 in 1945 temeljito. Pregledovanje literature, posvečene javnim spomenikom na Slovenskem, zbujajo podoben vtis, saj se zdi, da so bili vsi najpomembnejši monarhični spomeniki iz druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja umaknjeni z javnih površin v muzeje in skladišča, neredko pa tudi fizično uničeni. Čeprav vsekakor drži, da so bili največji in najopaznejši spomeniki,

postavljeni v urbanih središčih, odstranjeni ali uničeni, pa to ne pomeni, da je mogoče ugotovitev posplošiti na prav vsa tovrstna spominska obeležja. To velja tudi za spomeniško dediščino medvojne Jugoslavije.

Kraljevini SHS/Jugoslaviji je vladala kraljeva dinastija Karađorđević, ki je pred tem bila srbska kraljeva družina.¹ Utemeljitelj dinastije, Đorđe Petrović, imenovan Karađorđe (kar se občasno sloveni v Črni Jurij), je bil srbski kmet in trgovec skromnega porekla, ki je zahvaljujoč vojaškim sposobnostim leta 1804 postal vodja srbske protiosmanske vstaje. Čeprav je vstaja čez slabo desetletje propadla in je Karađorđa dal ubiti njegov konkurent in vodja druge vstaje Miloš Obrenović, so njegovi nasledniki ostali prisotni v srbskem političnem življenju. Večino 19. stoletja so Srbiji kot knezi in nato kralji sicer vladali Obrenovići, vendar z vladarskim *intermezzom* Karađorđevega sina, kneza Aleksandra, v sredini stoletja. Leta 1903 sta bila zadnji Obrenović, kralj Aleksander, in njegova soproga, ki potomcev nista imela, ubita v vojaškem prevratu, kar je pot na prestol odprlo Karađorđevemu vnuku Petru, ki je bil izšolan na elitnih zahodnoevropskih šolah, sodeloval je v več vojaških spopadih in gojil liberalna prepričanja. Njegova vladavina pred prvo svetovno vojno je odražala liberalna načela, saj je bil to čas razvoja srbskega parlamentarizma, vendar je kralj kazal tudi svojo vojaško preteklost, saj je Srbijo uspešno vodil skozi dve balkanski vojni. Najtežji preizkus je sledil med prvo svetovno vojno, ko je Avstro-Ogrska obtožila Srbijo prikritega sodelovanja pri sarajevskem atentatu, ji napovedala vojno in jo napadla. Kljub uvodnim srbskim zmagam je Avstro-Ogrska prisilila srbsko vojsko v beg, prečkanje albanskih gora in umik na grški otok Krf. Leta 1918 je vojska po okrevanju vstopila v solunsko fronto in do novembra osvobodila Beograd. Le malo pozneje je bil v mestu svečano razglašen nastanek južnoslovan-

---

1 Za pregled zgodovine dinastije gl. tudi Mikša, Peter. »Karađorđevići – nekoč tudi slovenski kralji.« V: *Dekle iz ozadja zgodovine: Ljudmila Belcijan in njena pot v Afriko z družino kneza Pavla Karađorđevića*, ur. Alenka Pipan in Marko Frelih, 54–75. Kranj: Gorenjski muzej, 2020.

ske kraljevine.² Kralj Peter, formalno prvi jugoslovanski kralj, je umrl leta 1921, čeprav je vladarske obveznosti zaradi starosti že leta 1914 predal sinu Aleksandru.³ Ta se je po prevzemu prestola poročil z romunsko princeso Marijo in z njo imel tri sinove: prestolonaslednika Petra, Tomislava in Andreja. Z imeni otrok se je Aleksander poklonil vsem trem nacionalnim skupnostim, ki so sestavljala ime države, kljub temu pa je v politično-ideološkem smislu promoviral jugoslovanski unitarizem, torej jugoslovansko nadnacionalno identiteto, s katero naj bi državljani posameznih »plemen« pozabili na razlike, ki jih razdvajajo (čeprav so mnogi v unitarizmu videli zgolj krinko za srbsko hegemonijo), sčasoma pa se je integralni pogled na jugoslovanstvo razgradil v bolj federativni pristop. Državo so pestile številne politične, gospodarske in kulturne težave. Osrednji spor je potekal na relaciji med Beogradom in Zagrebom, ki se nikakor nista mogla zediniti glede prihodnosti države in centralistične oz. avtonomistične državne ureditve, medtem ko so se Bošnjaki, Črnogorci in Makedonci čutili zaposlavljeni in politično zatrti. Situacija je eskalirala leta 1928, ko je srbski poslanec v skupščini ustrelil več hrvaških poslancev, med njimi hrvaškega vodjo Stjepana Radića. Kralj Aleksander je na začetku naslednjega leta uvedel šestojanuarsko diktaturo, s katero je skupščino in politične stranke razpustil, ukinil ustavo ter oblast prevzel v svoje roke. Nakopičene težave so dosegle vrhunec jeseni 1934, ko je Aleksandra v Marseillu, kamor je prišel na državniški obisk, ustrelil Vlado Černozemski, makedonski član organizacije VMRO, v akciji, ki so jo makedonski protijugoslovanski aktivisti organizirali skupaj s hrvaškimi ustaši ter s tiho podporo Madžarske in Italije.

-
- 2 Za koncizne splošne preglede zgodovine Kraljevine SHS/Jugoslavije v slovenskem zgodovinopisju gl. Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965; Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadžorđevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995, 11–109; Nećak, Dušan in Božo Repe. *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008, 113–240.
  - 3 Aleksander je bil sicer Petrov drugorojeni sin, vendar se je najstarejši sin Đorđe moral leta 1909 odpovedati prestolu zaradi problematičnega značaja in nehotenega uboja služabnika. Brat Aleksander ga je dal v času svoje vladavine prisilno zadrževati v sanatorijih kot duševnega bolnika. Za Đorđevo interpretacijo vsega, kar se mu je zgodilo, gl. njegove spomine, dostopne tudi v slovenščini: Karadžorđević, Djordje. *Resnica o mojem življenju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970. Prim. tudi Nećak, Dušan. »Prestolonaslednik Djordje Karadžorđević – posebneži ali bolnik.« V: *Stiplovškov zbornik*, ur. Dušan Nećak, 119–127. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.

Ker je bil prestolonaslednik Peter, zdaj kralj Peter II., tedaj star šele 11 let, je oblast prevzelo tričlansko namestništvo, v katerem je osrednjo vlogo imel Aleksandrov bratranec, knez namestnik Pavle. Ta ni bil nikoli predviden za oblastno funkcijo in čeprav je bil anglofil, ga je politična situacija v Evropi potiskala v smer popuščanja in pogajanja z nacistično Nemčijo. Ko je 25. marca 1941 podpisal pristop Jugoslavije k trojnemu paktu, so čez dva dni v Beogradu izbruhnile demonstracije, vojaški puč pa ga je odnesel z regentskega mesta. Za kralja je bil razglašen še vedno nepolnoletni Peter II. Jugoslovanska reakcija je razbesnela Hitlerja, ki je brez vojne napovedi ukazal 6. aprila napasti Jugoslavijo. Kraljeva družina je pobegnila iz države in se raztepla po svetu. Čeprav so Peter II. in preostali družinski člani računali na povratek in ponovno vzpostavitev kraljevine po vojni, pa ji dogajanje med vojno ni šlo v prid, posebej ko je bila kraljeva (četniška) vojska v domovini med zahodnimi zavezniki razglašena za kolaborantsko in so začeli podporo nuditi komunističnemu partizanskemu gibanju. Tudi diplomatski poskusi delitve oblasti niso bili uspešni in 29. novembra 1945 je nova oblast dokončno razglasila, da Jugoslavija ni več kraljevina in da je Karađorđevićem vstop v državo prepovedan, njihovo premoženje pa je bilo zaplenjeno.

Medtem ko so Karađorđevići s prekinitvami vladali srbskim pokrajinam že od začetka 19. stoletja, pa se je njihova oblast z letom 1918 prvič razširila še na prostore današnjih Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Vojvodine in Črne gore. Na vseh teh področjih so morali vzpostaviti vladarsko zakonitost in doseči, da jih prebivalstvo sprejme kot »svoje«. Še najbolj je bil zapleten položaj v Črni gori, ki je imela svojo kraljevo družino, Petroviće-Njegoše. Ti so bili Karađorđevićem naklonjeni in z njimi družinsko povezani, saj je bila žena Petra I. in mati Aleksandra I. črnogorska prin-

cesa Zorka, Aleksander pa se je tudi rodil na Cetinju.⁴ Kljub temu pa je še ena kraljeva družina leta 1918 predstavljala neljubo konkurenco, zato so jo Karađorđevići odrinili stran, Črna gora pa je izgubila lastno državnost. Še dobro desetletje so v črnogorskih gorah potekali spopadi med lojalisti »zelenaši« in podporniki srbske dinastije »bjelaši«. Na drugi strani je bilo precej manj težav s teritoriji nekdanje Avstro-Ogrske. Čeprav so ti imeli dolgo tradicijo habsburške vladavine, je bila Avstro-Ogrska v zadnjih vojnih mesecih leta 1918 že popolnoma negativno vrednotena, tako da je ob političnem prelomu prišlo do skoraj spontanega čiščenja habsburške preteklosti. Imena ulic in trgov, povezana z nekdanjo dvojno monarhijo, so bila preimenovana, spomeniki so bili odstranjeni z javnih mest, vseprisotne slike Franca Jožefa I. pa so bile zavržene. Prazen prostor, ki je s tem nastal, so lahko zapolnili Karađorđevići, čeprav so bili za južnoslovanske državljane Avstro-Ogrske še nedavno vodje sovražne države.

Legitimacija in utrjevanje oblasti praviloma poteka po več propagandističnih kanalih, ki so jih s koristjo izkoriščali tudi Karađorđevići. Eden izmed glavnih načinov je bil rekrutiranje šolskega sistema, kjer je bila organizirana sistematična podpora jugoslovanski monarhiji in njenim kraljem, zgodbe o vladarjevi dobroti, modrosti in junaštvu pa so se prepletale z zgodbami o slavnih prednikih in zgodovinskih epizodah jugoslovanskih »plemen«. Poleg tega so nalogo promocije in heroizacije kraljeve družine

---

4 Aleksandrova rojstna hiša je bila leta 1931 obeležena s spominsko ploščo, ki so jo odstranili leta 1941. Na Cetinju je bil leta 1940 postavljen tudi njegov konjeniški spomenik – edini tovrstni spomenik v Jugoslaviji, ki ga je izdelal mednarodno priznani jugoslovanski kipar Ivan Meštrović. Spomenik so uničili italijanski vojaki ponoči med 20. in 21. julijem 1941. Granitni podstavek je ostal na svojem mestu do konca vojne, nato je bil odstranjen, kamni pa so ležali na dvorišču sosednje Biljarde, dvora Petra II. Petrovića-Njegoša. Gl. Đurić, Novica. »Gde je spomenik kralju Aleksandru na Cetinju.« Dosegljivo na: <https://www.politika.rs/sccl/clanak/202946/Gde-je-spomenik-kralju-Aleksandru-na-Cetinju> (dostop: avgust 2024).

opravljali tudi slavlilni članki v časopisju, knjige,⁵ portreti, javne manifestacije in ceremonije, poimenovanja ulic ter ustanov in seveda spomeniki, ki so markirali javno pokrajino s simboli državne oblasti. Domet vseh teh taktik je bil precejšen – tudi med Slovenci, ki so izkazali dokajšnjo stopnjo zvestobe Karađorđevićem –, toda omejen, saj si kraljevina ni uspela zagotoviti lojalnosti številnih državljanov.

Prve spomeniške akcije za obeleževanje pripadnikov Karađorđevićev so se začele na začetku 20. let 20. stoletja. V letih po smrti kralja Petra I. so začeli po državi vznikat projekti in natečaji za postavljanje njegovih pomnikov. Kljub temu pa ni bilo mogoče spregledati, da je Petrova kratkotrajna vladavina v vlogi jugoslovanskega kralja, ki jo je *de facto* tako ali tako že prevzel regent Aleksander, pustila razmeroma skromen pečat v jugoslovanski spomeniški dediščini. Čeprav so Petru postavili tudi nekaj večjih spomenikov, vključno s konjeniškimi, pa kvantitativni obseg njegovih pomnikov ni dosegel velikih dimenzij. Razumljivo je, da so pokojnega kralja še najbolj slavili v Srbiji, kjer je predstavljal simbol osvobodilnih vojn med letoma 1912 in 1918, zato je dobil tudi epiteton Osvoboditelj. Njegovo slavljenje je bilo celo uzakonjeno: 30. junija 1925 so poslanci Narodne skupščine slavnostno izglasovali sprejetje Zakona o narodnem priznanju kralju Petru Velikemu Osvoboditelju, čeprav je bil zakonski predlog obravnavan

---

5 Zajetna količina knjig iz žanra propagandne karađorđevićvske literature, ki predstavljajo zgodovino celotne dinastije ali pa se osredotočajo zgolj na kralja Aleksandra I., še čaka na strokovno obravnavo. Žanr je precej raznolik, saj so pisci (ki so pogosto bili vojaki) k slavljenju monarhov pristopali na različne načine. Nekatere od teh knjig ponujajo dokaj objektivni, čeprav seveda slavljen pregled dinastije, kamor je mogoče uvrstiti tudi najpomembnejšo tovrstno knjigo v slovenski izdaji, ki jo je napisal Janko Orožen; gl. Orožen, J. *Karađorđevići: k dvajsetletnici Jugoslavije (1918–1938)*. Ljubljana: Vodnikova družba, 1938. Nekatera druga dela se cedijo od poetskih in epskih opisov, nabuhlih z dramatičnimi čustvi, ki panegirično slavijo Karađorđeviće kot božanstva na zemlji; za primer gl. Vukojević, Stjepan. *Za Kralja i Jugoslaviju*. Beograd: samozaložba, 1935. Najbolj klasičen pristop je lepljenka avtorjevih slavlilnih misli in dolgih citatov iz uradnih razglasov, govorov, pesmi in drugih besedil; za primer gl. Dimitrijević, Aleksandar R. *Naš veliki kralj*. Beograd: samozaložba, 1936.

že oktobra 1923.⁶ Kratek, zgolj tričlenski, zakon je določal, da se kralju Petru zaradi njegovih zaslug postavi dostojen spomenik v Beogradu, za izvršitev načrta pa naj bi poskrbel poseben odbor.⁷ Kljub zakonski določbi pa zaobljuba ni bila nikoli izpolnjena; ne Peter I. in ne Aleksander I. v Beogradu nista dobila monumentalnega spomenika, zgolj nekaj doprskih kipov in plošč na pročeljih, dvoriščih in v avlah javnih ustanov.

Še največ so Petra I., razen v Srbiji, s spomeniki slavili na področju Bosne in Hercegovine. Razlog za to je bila monarhova povezanost s temi kraji, saj je v Bosni pod imenom Petar Mrkonjić deloval in se boril za časa hercegovskega upora proti Turkom med letoma 1875 in 1878. Sedež njegovega tabora, gozd Ćorkovača v severozahodni Bosni na meji z današnjo Hrvaško, je postal eden osrednjih krajev spomina na kralja; od Petrovega spomenika, ki so ga tam postavili leta 1925, je danes ostal samo zarašččen podstavek. Poleg zgodovinskih vezi bosanskega prostora s Petrom je k večjemu številu spomenikov svoje prispeval tudi angažma tako bosanskosrbskih skupnosti kot tudi posameznih podjetnih kiparjev, ki so svoje izdelke, običajno obrtniške kakovosti, v nakup ponujali številnim občinam. Največji mojster takšne samopromocije je bil Ivan Eckert iz Travnika, ki je Petrove kipe uspel postaviti v menda enajstih bosanskih mestih,⁸ občasno ob spremljavi raznih afer.⁹ Kljub temu pa se je zalomilo ravno tam, kjer bi morale stvari steči najbolj gladko: v Sarajevu, kjer je mestna elita, sumni-

---

6 Do zamika pri sprejetju zakona je verjetno prišlo zaradi politično zapletenega položaja v državi, ki je manj pomembne zakone potisnil v ozadje. Omeniti velja še, da je v skupščinski komisiji, ki je bila zadolžena za obravnavanje zakonskega osnutka, kot sekretar sodeloval tudi slovenski liberalni politik in poslanec Ljudevit Pivko; nekoliko nepričakovano je mesto predsednika komisije zasedal Pavle Radić, nečak hrvaškega političnega vodje Stjepana Radića in pomembni član njegove Hrvaške kmečke stranke, ki do Karađorđevićem ni gojila najbolj naklonjenih odnosov. Gl. Bogdanović, Branko. *Veliki rat: zapisano u kamenu*. Beograd: Medijski centar 'Odbrana', 2018, 147.

7 »Slava velikemu kralju Osvoboditelju!« *Jutro*, 1. julij 1925, 1; »Zakon o narodnem priznanju kralju Petru Velikemu Osvoboditelju.« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 7. september 1925, 581.

8 Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoga štampa, 2014, 265–266.

9 Za zaplete z Eckertovim spomenikom kralju Petru I. za Travnik gl. Dautović, Dženan. »Vajar Ivan Eckert (1891/99–1953) i kontroverze oko gradnje spomenika kralju Petru I. Karađorđeviću u Travniku.« *Novi Divan*, 3 (2024), 19–38.

čava do majave jugoslovanske državne ureditve, zavirala postavitve Petrovega konjeniškega spomenika. Tega so sčasoma sicer postavili na današnjem trgu Alije Izetbegovića, zaradi izbruha vojne pa nikoli uradno odkrili (dokler ni bil maja 1941 odstranjen).¹⁰

Bolj kot Peter I. je bil v osrčju jugoslovanske spomeniške produkcije njegov sin Aleksander I., ki je poosebljal uradno politiko integralnega jugoslovanstva, kar je odražal tudi njegov epiteton Zedinitelj. Čeprav so mu posamezne kipe in plošče postavljali že pred smrtjo (tudi v Sloveniji – kamnito doprsje so mu zagreti rojalisti že leta 1924 odkrili v Domžalah), pa je prava eksplozija spomenikov sledila po 9. oktobru 1934, ko je bil kralj ustreljen v Marseillu. Čeprav je zaradi nasilne smrti in šoka nad njo med pogrebom¹¹ in v obdobju žalovanja, ki je formalno trajalo vse do aprila 1935, prišlo do pojava številnih spomeniških pobud, predlogov in natečajev, so težave pri organizaciji in zbiranju prispevkov zredčile število spomenikov, ki so bili dejansko postavljeni. Kljub temu pa je bilo to število še vedno nezanemarljivo. Ni sicer še seznama vseh konjeniških spomenikov, celopostavnih kipov, doprsnih kipov, spominskih plošč, reliefov, obeliskov, stebrov, piramid, spominskih kapel, spominskih vodnjakov in drugih tipov spomenikov, postavljenih v Aleksandrov spomin med letoma 1934 in 1941,¹² vendar lahko nedvomno govorimo o stotinah večjih in manjših obeležij po

---

10 Dujmović, Sonja. »Urbana kultura i kolektivno pamćenje – spomenik kralju Petru Oslobodiocu u Sarajevu.« *Tokovi istorije*, 1 (2020), 107–133.

11 O simbolnih komponentah pogreba in poskusu oblikovanja pogreba v manifestacijo zvestobe jugoslovanske kraljevini gl. Borić, Tijana in Igor Borozan. »Political Economy of Death and the Concept of the King's Two Bodies: The Funeral of King Aleksandar Karađorđević in 1934.« *Istorijski časopis*, 69 (2020), 517–538.

12 Verjetno najbolj nenavaden »spomenik« kralju Aleksandru I. v Sloveniji je bil njegov doprsni kip, ki ga je februarja 1935 izdelal brivec in umetnik-samouk Lajze Perko iz Starega trga pri Rakeku – iz snega. Minljivo umetnino je tisk pohvalil kot dokaz umetniškega talenta mladega ustvarjalca in jo je ohranil tudi na fotografskem posnetku, gl. »Kip kralja Uedinitelja iz snega.« *Jutro*, 22. februar 1935, 4; »Kip blagopokojnega viteškega kralja Aleksandra I. Zedinitelja.« *Slovenec*, 8. marec 1935, 3. V jugoslovanskem merilu je med najbolj inovativne sodila postavitve 7,5-metrskega Aleksandrovega spominskega svetilnika v Splitu 8. decembra 1935, kjer je po atentatu pristal rušilec Dubrovnik z Aleksandrovimi posmrtnimi ostanki. Odkritja naj bi se udeležilo 300.000 ljudi. Gl. »Spominski svetilnik kralja-Uedinitelja.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 9. december 1935, 1.

celotni kraljevini.¹³ Število še dodatno naraste, če upoštevamo tudi spominske objekte utilitarne narave, predvsem šolske in zdravstvene ustanove, poimenovane po kralju, in še posebej, če vključimo tudi najcenejši tip spominskih obeležij: sajenje spominskih dreves. Na Slovenskem je bilo namreč sredi tridesetih let zelo priljubljeno obeleževanje Aleksandrovega spomina s sajenjem spominskih lip, ki so jih posadili v številnih slovenskih mestih in vaseh, pod njimi pa zakopali spominske listine, ki so pojasnjevale okoliščine zasaditve.¹⁴ V preostalih delih države, predvsem v njenih južnih pokrajinah, so bili pri »ekološki« memorializaciji pokojnega kralja bolj pragmatični in so med drugim sadili oljčne nasade in sadovnjake,¹⁵ včasih tudi cele gozdove.¹⁶ Aleksandrov spominski hrast so 26. marca 1935 posadili tudi v Parizu.¹⁷ O teh oblikah pomnikov je raziskav in podatkov še manj, zato tukaj ne bodo obravnavane, čeprav nekatera drevesa še vedno rastejo tudi na Slovenskem.

Iniciative za postavljanje Aleksandrovih spomenikov so proniknile iz lokalnih okolij, predvsem iz patriotskih, vojaških, športnih, kulturnih in drugih združenj. Pobudniki so morali voditi akcijo zbiranja denarnih prispevkov od javnosti in premožnejših donatorjev. Naslednji korak je bil razpis natečaja za izdelavo spomenika, kjer so izmed prispelih osnutkov izbrali najprimernejšega. Na natečaje za spomenike v večjih mestih so se prijavljali tudi najpomembnejši jugoslovanski kiparji, kot so bili Ivan Meštrović, Frano Kršinić in Antun Augustinčić, med Slovenci pa je prednjačil Lojze

---

13 Do zdaj najambicioznejši poskus popisa dinastičnih spomenikov po nekdanji Jugoslaviji je sestavil srbski umetnostni zgodovinar Uglješa Rajčević v dveh zvezkih dela *Zatirano i zatrto*, ki, čeprav vsebujeta tudi napake in pomanjkljivosti, do danes ostajata nepresežena kataloga – po Rajčeviću – »srbskih« spomenikov, ki so bili porušeni pred letom 1950.

14 Za več o tem pojavu gl. Smiljanić, Ivan. »Spominske lipe za kralja Aleksandra.« *SLO: kraji, časi, ljudje: Slovenski zgodovinski magazin*, 23 (2019), 48–53.

15 Rajčević, Uglješa. *Zatirano i zatrto: o uništenim srpskim spomenicima: druga knjiga*. Novi Sad: Prometej, 2007, 99–101, 105–106.

16 »Gozd v spomin kralja Aleksandra.« *Slovenec*, 9. november 1934, 4.

17 »Hrast kralja Aleksandra.« *Slovenski narod*, 27. marec 1935, 2; »Hrast kralja Aleksandra v Parizu.« *Tedenske slike*, 4. april 1935, 2.

Dolinar.¹⁸ Da bi bili spomeniki likovno dovolj kakovostni in s tem dostojen spomina na monarha, so bili organizatorji dolžni poslati načrte v vpogled pristojnemu umetniškemu oddelku na ministrstvu za izobraževanje, svojo sodbo pa je morala podati tudi pisarna kraljevega dvora. Ocene osnutkov so bile marsikdaj kritične, celo uničevalne, tudi če ni šlo za delo diletantov, tako da so morali umetniki svoja dela popravljati in spreminjati. Dogajalo se je celo, da so nekatere manjše spomenike, ki so jih lokalne skupnosti samovoljno postavile brez pečata odobritve dvora in ministrstva, odstranili z javnega mesta.¹⁹ Posebno pozornost so iniciatorji namenjali lokaciji spomenikov. Tudi te so morale biti dovolj prestižne, zato so spomeniki najpogosteje stali v središčih naselij, na glavnih trgih, v parkih in na podobnih reprezentativnih lokacijah (včasih kar na krajih, kjer je prej stal kakšen kip Franca Jožefa). Pogosto je bila lokacija izbrana tudi zaradi svojega širšega simbolnega pomena. Priljubljeno je bilo denimo odkrivanje spomenikov tik ob državni meji, kjer so imeli funkcijo markiranja jugoslovanskega ozemlja. Na Slovenskem so takšni spomeniki stali na meji z Italijo (npr. Rakek) in Avstrijo oz. Nemčijo (npr. Jesenice), še posebej pa je bil na ta način obeležen Sušak, predel takrat italijanske Reke, ki je ostal pod Jugoslavijo in sta ga kot jugoslovansko ozemlje označevala velika spomenika Petru I. in Aleksandru I.

Preostali pripadniki kraljeve družine so bili deležni zgolj skromnega števila javnih obeležij. Kralj Peter II. je bil premlad, da bi se lahko njegov kult začel razvijati, njegova mlajša brata Tomislav in Andrej pa premalo izpostavljena. Kljub temu je bil Andrej kot »slovenski princ«, rojen na Bledu, slovenski ljubljenec in so po njem poimenovali nekaj ustanov in lokacij, med njimi galerije v Pokljuški luknji.

---

18 Dolinar ni izdelal zgolj znanih konjeniških spomenikov Petru I. in Aleksandru I. v Ljubljani, temveč tudi nekaj Aleksandrovih spomenikov drugod po Jugoslaviji, med njimi spomenik za bosansko mesto Visoko (1937) in doprsje za otroški dom v Skopju (1935). Kiparjevo doprsje Aleksandra I. v admiralski uniformi je odkupila Jadranska plovdba za svoje prostore v Sušaku, gl. »V delih svojih On bo živel večno!« *Tedenske slike*, 24. januar 1935, 1. Dolinar je Aleksandra upodobil še večkrat, npr. na profilnem medaljonu, kjer pokojni kralj nosi lovorov venec kot simbol nesmrtnosti; gl. Đorđević, Vojin M. *Čuvajte Jugoslavijo: spomen-album slika iz života blaženopočivšeg viteškog kralja Aleksandra Prvog Ujedinitelja*. Beograd: Grafopublik, s.d. [ponatis izdaje iz 1935], brez pag.

19 Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 289–291.

Z letom 1941 in razkosanjem kraljevine med okupatorje in kolaborant-ske režime je sledilo množično odstranjevanje in uničevanje spomenikov Karađorđevićem. Ne glede na to pa so nekateri med njimi vojno in tudi povojni čas preživeli deloma ali v celoti ohranjeni. Prispevek želi ponuditi pregled do zdaj identificiranih ostankov spominskih obeležij pripadnikom dinastije Karađorđević na Slovenskem, ob tem pa v osnovnih potezih osvetliti še nekatere značilnosti starojugoslovanske politike spomina in njenih državotvornih narativov.

USODE SPOMENIKOV KARAĐORĐEVIĆEM MED DRUGO SVETOVNO VOJNO IN PO NJEJ

Večino dinastičnih spomenikov je med drugo svetovno vojno doletel *damnatio memoriae*. Številni so bili uničeni, največji del že v prvih mesecih okupacije. Množično so denimo padali spomeniki na področjih, ki so jih okupirali Madžari in Bolgari, tako da za temi pomniki ni ostalo skoraj nič.²⁰ Izjema je bil veliki konjeniški kip kralja Aleksandra, postavljen v Somborju leta 1940, ki je čas madžarske okupacije preživel spravljen na hodniku mestne hiše, po vojni pa ga je občina, ki ni cenila umetniške kakovosti plastike kiparja Antuna Augustinčiča, dala pretopiti, dobiček pa namenila vzdrževanju lokalnega nogometnega kluba.²¹ Tudi na ozemlju novoustanovljene Neodvisne države Hrvaške so bili dinastični spomeniki nemudoma tarča ustaške oblasti, katere predstavniki so ne nazadnje tudi sodelovali pri izvedbi marsejskega atentata in poskušali že leta 1932 razstreliti spomenik

---

20 Med večjimi izgubami sta konjeniška spomenika Petra I. in Aleksandra I., delo Antuna Augustinčiča, odkrita leta 1937 v Skopju, ki ju je odstranila in verjetno uničila bolgarska okupacijska oblast. Karađorđevići so v bolgarskem zgodovinskem spominu slabo zapisani zaradi trganja Makedonije od »prave« domovine, Bolgarije in nasilja nad Bolgari med balkanskima vojnoma. Bolgarski književnik Ivan Vazov je leta 1913 napisal znano pesem *Kaj si ti?* (*Па ща си ти?*), v kateri regent Aleksander ob zasedbi Skopja med prvo balkansko vojno vpraša mimoidočo deklico po njeni identiteti. Ko mu dekle odgovori, da je Bolgarka, ji Aleksander prisoli klofuto. Pesem menda temelji na resničnem dogodku, ki se je zgodil sedemletni Vaski Zojčevi.

21 Rajčević, Uglješa. *Zatirano i zatrto: oskrnavljeni i uništeni srpski spomenici na tlu prethodne Jugoslavije: prva knjiga*. Novi Sad: Prometej, 2001, 141.

Petra I. v hrvaškem kraju Otočac.²² Spomeniki so bili temeljito prečiščeni, čeprav je nova oblast pri miru pustila številne pomnike prvemu hrvaškemu kralju Tomislavu, katerega domnevno tisočletnico vladavine so množično praznovali leta 1925.²³ Še najboljše je dokumentirano rušenje Aleksandrovega celopostavnega bronastega kipa na marmornatem podstavku v središču Varaždina, dela Antuna Augustinčića iz leta 1935.²⁴ Ohranjene fotografije prikazujejo množico, zbrano okoli kipa, ki mu je okoli vratu zavezala verigo in ga potegnila s podstavka, da je zgrmel po tleh. Zadnja iz serije fotografij prikazuje na hrbtu ležeč obtolčen kip. Zrušitev se je zgodila že 11. aprila 1941, zgolj en dan po razglasitvi nove države.²⁵ Obredno izživiljanje ustašev in Nemcev nad porušeni podobami nekdanjih jugoslovanskih kraljev se je pojavljalo v več mestih, tudi pri spomeniku Aleksandru I. v Vukovarju, odkritem leta 1936 in porušenem aprila 1941: »Ustaši in volksdeutscherji [...] so zrušili figuro na zemljo. Nekaj dni je vsak večer tja prihajal neki Švab in s prižgano svečo izvajal zafrkljivo zadušnico na splošno veselje zbranih. Kmalu je spomenik izginil, verjetno je bil odveden v kakšno livnico in preto-pljen.«²⁶ Do dodatnega poniževanja je prišlo v Bijeljini, kjer je od 1937 stal

---

22 A. A. »Pronađena paklena mašina u Otočcu.« *Pravda*, 7. julij 1932, 4.

23 Množične Tomislavove proslave po Hrvaškem in odkrivanje njegovih spomenikov ter plošč okoli leta 1925 so imeli na prvi pogled videz kljubovanja beograjskemu režimu in Karađorđevićem, vendar je v resnici šlo za potrjevanje zakonitosti kraljeve dinastije. Zahvaljujoč nedavnemu vstopu Hrvaške kmečke stranke v jugoslovansko vladno so proslave izzvenele v duhu slavljenja Tomislava kot enega od prednikov jugoslovanske ideje, ki jo nadaljuje Aleksander I., ter ob izpostavljanju hrvaške zvestobe Kraljevini SHS. Za več o tem gl. Jareb, Mario. *Kralj Tomislav kroz tisuć godina: kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*. Zagreb: Despot infinitus, 2017.

24 Augustinčić je položaj Aleksandrovega kipa za varaždinski spomenik – v podobi korakajočega poveljnika, ogrnjenege v vojaški plašč – ponovno uporabil več kot desetletje kasneje v popolnoma drugačem političnem in ideološkem kontekstu, namreč pri znameniti skulpturi Josipa Broza – Tita, ki je bila leta 1948 postavljena v Kumrovcu, nato pa so ji sledili številni odlitki. Kontinuiteta med spomeniškim rešitvami monarhične in socialistične Jugoslavije, ki so jih ustvarjali eni in isti kiparji, je med (umetnostnimi) zgodovinarji dobro dokumentiran pojav. Prim. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 268–269; Manojlović Pintar, Olga. »Tito je stena': (dis)kontinuitet vladarskih predstavljanja u Jugoslaviji i Srbiji XX veka.« *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2–3 (2004), 85–100.

25 Huzjan, Vladimir. »O primjerima projugoslavenski orijentirane varaždinske gradske uprave prema kralju Aleksandru I. Karađorđeviću.« *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 21 (2010), 219–236; Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 160–162.

26 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 168.

konjeniški spomenik Petru I. Nemci so 15. aprila 1941 pred spomenikom dali sklicati najpomembnejše Srbe iz mesta in okolice, ki so bili prisiljeni z vrvmi lastnoročno podreti spomenik.²⁷

Tudi v slovenskem prostoru se je dogajalo podobno. Čeprav še vedno niso znana podrobnejša pričevanja o rušenju večine slovenskih spomenikov Karađorđevićem, je razvidno, da je bila večina spomenikov uničena že v prvih tednih in mesecih okupacije. To velja tako za kranjski spomenik kralju Petru I. kot tudi za ljubljanska konjeniška spomenika Petru I. in Aleksandru I., o katerih bo govora kasneje. Za celopostavni Aleksandrov spomenik v Trbovljah je znano, da ga je že v prvih dneh nemške okupacije s podstavka vrgel neki domačin,²⁸ medtem ko so podobno skulpturo iz Rakeka pretopili v neki livarni, kamnit podstavek pa uporabili kot gradbeni material.²⁹

Situacija je bila nekoliko drugačna na ozemlju t. i. Nedićeve Srbije – nemške marionetne države, ki pa je ohranila dokaj pozitiven odnos do izročila Karađorđevićev, zato so med vojno njihovi spomeniki v dobršni meri ostali nedotaknjeni. Toda tudi v tem primeru je šlo le za odlaganje neizogibnega. Kmalu po osvoboditvi srbskih pokrajin, od leta 1944 dalje, je nova socialistična oblast dala odstraniti preostale dinastične spomenike in spominske plošče. Marsikje ni bilo treba izdati nikakršne uradne direktive, temveč so delo, običajno ponoči in skrivoma, opravili lokalni partizani in aktivisti. Ohranjeno je npr. pričevanje o uničenju Aleksandrovega spomenika v srbski vasi Jovac: konec leta 1944 ali 1945 so rušitelji odvlekli bronast kip do potoka, ga razbili z macolami in koščke odvrgli v potok.³⁰ Drugo pričevanje o rušenju Aleksandrovega spomenika v vasi Konjuša omenja, da so ga zrušili »trije vaški skojevci«.³¹ Takšno ravnanje se ni dogajalo samo v oddaljenih vaseh, temveč tudi v urbanem okolju. V Beogradu je

---

27 Lazić, Tanja. »Spomenik kralju Petru I Karađorđeviću u Bijeljini 1937–1993.« *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, 26 (2006), 28.

28 Forte, Aleksandra. *Spomeniki Zasavja: Zagorje, Trbovlje, Hrastnik*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2002, 80.

29 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 185.

30 Prav tam, 107.

31 Prav tam, 123.

bil, denimo, odstranjen doprski kip Petra I., postavljen pred domom slepih in slabovidnih v Zemunu,³² iz osrednjega mestnega parka Kalemegdan pa je menda takoj po osvoboditvi oktobra 1944 izginilo doprsje kneginje Zorke, soproge Petra I.³³ Tudi v Kragujevcu je bil spomladi 1946 odstranjen (in bodisi uničen bodisi zakopan v bližini) Aleksandrov celopostavni, šest metrov visok bronasti spomenik, ki je stal pred enim od prihodnjih simbolov jugoslovanskega socialističnega gospodarstva – tovarno Crvena zastava. Na njegovem mestu je bila leta 1977 postavljena skulptura delavca-ulivalca topov.³⁴ Spomladi 1945 je bil z direktivo odstranjen tudi 4,5-metrski bronasti konjeniški kip kralja Aleksandra, odkrit 1939 v Nišu; kaj točno je pomenilo povelje, da je bil »poslan na tekočo predelavo«, je bilo nejasno, in usoda skulpture ostaja neznanka.³⁵

Za slovenski prostor je trenutno znan samo en dinastični spomenik, ki je bil uničen po drugi svetovni vojni. Šlo je za dopasni Aleksandrov kip, v svojem času vsesplošno hvaljeno delo kiparja in ilustratorja Nikolaja Pirnata iz leta 1934, katerega bronasti odlitek so leta 1939 odkrili v Sevnici. Kip so seveda odstranili že nemški vojaki in na prazen podstavek namestili plastiko nemškega orla (ki ga je po koncu vojne nadomestila lesena rdeča zvezda, dokler ni bil podstavek odstranjen). Kip je bil deponiran v ropotarnici na dvorišču nekdanjega občinskega poslopja in nato na podstrehi iste zgradbe. Tam je ostal vsaj do sredine 50. let, nato pa so ga zaradi pomanjkanja plemenitih kovin odnesli in ga pretopili.³⁶

V povojnem času je izginilo tudi več muzejskih eksponatov, povezanih s kraljema Petrom I. in Aleksandrom I. Najdragocenejša zbirka je bila

---

32 Prav tam, 54.

33 Prav tam, 58–59.

34 Prav tam, 97–98; InfoKG, »Misterija Kragujevca: Ni posle 74 godine niko ne zna gde je spomenik kralju Aleksandru Karađorđeviću.« Dosegljivo na: <https://www.infokg.rs/info/misterija-kragujevca-ni-posle-74-godine-niko-ne-zna-gde-je-spomenik-kralju-5871c7fde2cbb6ec31bdf99a9.html> (dostop: avgust 2024).

35 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 131.

36 Smiljanić, Ivan, Peter Mikša in Nani Poljanec. *Čuvajte mi Jugoslavijo: figuralni spomeniki Karađorđevićem v Sloveniji*. Rogaška Slatina: Ljudski muzej, 2023, 72–73.

spravljena v vojaškem muzeju v Beogradu, ki je od leta 1937 deloval v stavbi v parku Kalemegdan. V muzeju so odprli spominsko sobo, v kateri so bili razstavljeni Aleksandrovi osebni predmeti, kot so uniforme, sablje in odlikovanja in tudi delovne mize, sprehajalna palica, črnilnik, pribor za kajenje, planinsko cvetje, ki ga je nabral, in celo deli manjšega letala, s katerim je letel. Največjo vrednost so imeli artefakti iz atentata: okrvavljena admiralska uniforma, avtomobil znamke Delage, v katerem je bil monarh ubit, ter revolver, s katerim je streljal atentator.³⁷ Osrednji eksponat je bila Aleksandrova posmrtna maska, ki jo je takoj po smrti, skupaj z masko sočasno ubitega francoskega zunanjega ministra Louisa Barthouja in odlitkom Aleksandrove desne roke, izdelal kipar François Carli. Po drugi svetovni vojni je bila soba, ki je v drugi polovici 30. let pritegovala množice obiskovalcev, zaprta in preurejena, približno 150 eksponatov pa je izginilo, vključno z izvirno mavčno posmrtno masko, odlitkom roke,³⁸ revolverjem in avtomobilom.³⁹ Tudi bronasta posmrtna maska kralja Petra I., ki jo je izdelal srbski kipar Đorđe Jovanović, je bila v Vojaškem muzeju, vendar je bila avgusta 1953 umaknjena in je izginila neznano kam.⁴⁰

Raziskave, ki se posvečajo jugoslovanskim dinastičnim spomenikom, na podlagi navedenih primerov pogosto navajajo, da se ni iz tega spomeniškega korpusa ohranilo nič, češ da so okupatorski in kolaborantski režimi iz časa druge svetovne vojne in jugoslovanska socialistična oblast po letu 1945

---

37 Kostić, Grgur. »Vojni muzej.« *Veliki vojni almanah*, 1937, 77; Radović, Anđelija. *Atentat na kralja Aleksandra I Karađorđevića: Marsej*, 9. oktober 1934. Topola: Zadružbina kralja Petra I, Gornji Milanovac: Grafoprint, 2009, 37–39.

38 »Kapela Viteškog Kralja Aleksandra u Vojnom muzeju«, *Pravda*, 29. april 1936, 3; Jovanović Češka, Tijana. *Skulptura: katalog zbirke Istorijiskog muzeja Srbije*. Beograd: Istorijski muzej Srbije, 2009, 35–38, 259.

39 Zlasti vprašanja o usodi izginulega avtomobila so od konca 80. let zbujala pozornost javnosti. Ščasoma se je razjasnilo, da je bil po drugi svetovni vojni predelan v majhen kamion za dovažanje hrane v vojaško menzo sredi Beograda. Na začetku 50. let je avtomobil pristal v srbskem kraju Loznica, kjer so ga uporabljali v vojaškem podjetju Drina, nato pa pri nekem društvu, kjer je služil za učenje vožnje. Leta 1962 je končal na odpadu. Ohranile so se samo luči, ki so bile v hrambi – do nedavnega razformiranja – Muzeja avtomobilov v Beogradu. Za več o tem in ostalih avtomobilih Karađorđevićev gl. Milutinović, Miroslav. *Automobili i dinastija Karađorđevića = Automobiles and the Karageorgevich Dynasty: 1908–1941*. Beograd: Službeni glasnik, 2014.

40 Bogdanović, *Veliki rat*, 149, 151.

tako rekoč sistematično poskrbeli za uničenje celotne spomeniške produkcije, povezane s Karađorđevići. Kot splošna konstatacija stanja so tovrstne ugotovitve sicer pravilne, ni pa točna njihova kategorična prepričanost, da ni za spomeniki ostalo čisto nič. Najprej je treba opozoriti, da na kraljevo družino spominjajo že različne reprezentativne stavbe, ki so jih zgradili za potrebe utrjevanja lastnega vladarskega prestiža. V prvi vrsti mislimo na dvorski kompleks na južnih obronkih Beograda, urejen v 20. in 30. letih 20. stoletja, ki ga sestavljajo Beli dvor, Kraljevi dvor, druge manjše stavbe in 134 hektarov velik park,⁴¹ in na Oplenac, posestvo v bližini šumadijskega kraja Topola, kjer je deloval ustanovitelj dinastije Karađorđe in kjer je dal Peter I. zgraditi pravoslavno cerkev sv. Jurija, opremljeno z razkošnimi mozaiki, v kateri so pokopani skoraj vsi pripadniki Karađorđevićev.⁴² Tudi slovenski prostor – zlasti gorenjski konci na čelu z Bledom, Bohinjem, Kamniško Bistrico, Brdom pri Kranju in Mežaklo – je bil s Karađorđevići osebno povezan kot njihov priljubljen kraj počitnikovanja, kar je veljalo tako za kralja Aleksandra I. z družino⁴³ kot tudi kneza Pavla, vendar je stavbna dediščina,

---

41 Crvenković, Biljana et al. *Dvorski kompleks na Dedinju*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012.

42 Jovanović, Miodrag. *Oplenac: Hram Svetog Đorđa i mauzolej Karađorđevića*. Topola: Zadužbina kralja Petra I, 1990.

43 O njihovem bivanju v Sloveniji prim. Marušič, Drago. »Slovenija, ugodno bivališče kraljeve rodbine.« V: *Dinastija Karađorđevića*, ur. Branko Crnković, 59–74. Zagreb: Uprava djela Dinastije Karađorđevića, 1934; Benedik, Božo in Božo Repe. »Bled kot prizorišče politične in diplomatske dejavnosti v obdobjih Karađorđevićev in Josipa Broza – Tita.« V: *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, 265–268. Radovljica: Didakta, 2004.

ki je ostala za njimi, skromnejša, v ohranjenih stavbah pa je spomin nanje le šibko prisoten.⁴⁴

Natančnejši pogled pokaže, da so se razen nekaterih reprezentativnih stavb ohranili tudi marsikateri fragmenti, včasih pa celotni spomeniki in spominske plošče. Dokumentiranje tovrstnih ostalin je zapleteno početje, saj je bilo rušenje in odstranjevanje, še manj pa skrivanje spomenikov ali njihovih delov pač početje, o katerem periodični tisk ni poročal. Najpogostejše pričevanja, ki bi osvetlila, kako se je kakšen pomnik ohranil, niso znana ali ohranjena, vendar je mogoče sklepati, da je v vseh primerih ohranitve obstajal vsaj en posameznik, ki je želel za zanamstvo ohraniti obeležje, pri čemer je izkazal tudi nemajhno stopnjo poguma ter kljubovanja vojnim režimom. Mnoga obeležja so zatem poniknila v pozabo, skrita na podstrehah in v kletih, kjer so jih po naključju odkrivala naslednje generacije.

Poglejmo nekaj primerov. V Narodnem muzeju v Zrenjaninu se je na planem prikazala glava kralja Petra I., del leta 1926 postavljenega konjeniškega spomenika kiparja Rudolfa Valdca, ki so ga leta 1941 promptno zrušili

---

44 Vila Suvobor ob Blejskem jezeru, kjer je kraljeva družina pogosto preživljala poletne dni, je bila porušena že leta 1939 na pobudo nekdanje kraljice Marije, ker ga je načela vlaga. Čeprav so kmalu začeli gradnjo novega poslopja, je izbruh vojne nadaljnje delo preprečil, tako da je bila stavba dokončana po vojni kot Vila Bled; gl. Mohar, Katarina. *Vila Bled*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, 16–29. Prav tako je zelo malo ostalo za t. i. Andrejevo vasjo oz. Andrejevim selom, kompleksom počitniških hišk na Mežakli v bližini Radovne, dograjenim leta 1940, kjer so svoje mladostne dni preživljali principi Peter, Tomislav in Andrej. Danes na kompleks spominjajo samo še zaraščeni kamniti temelji, ker je bil menda leta 1943 požgan; gl. »Namesto Suvobora Andrejevo selo.« *Jutro*, 23. januar 1940, 4; »Spomladi bodo začeli na Bledu graditi novo zgradbo.« *Slovenski dom*, 28. januar 1940, 3; Benedik, Božo. »Premoženje Karadorđevićev na Bledu.« V: *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, 276. Radovljica: Didakta, 2004. Prav tako je s Karadorđevići povezana lovsko koč v Kamniški Bistrici, zgrajena po načrtih Jožeta Plečnika in predvidena za oddih in lovsko izlete kralja Aleksandra, ker pa so jo dogradili šele leta 1933, je kralj ni imel priložnosti veliko uporabljati; gl. Avguštin, Maja in Saša Lavrinc. *Plečnik na Domžalskem in Kamniškem*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2010, 70–72. Knez Pavle je leta 1935 kupil in večkrat bival na posestvu Brdo pri Kranju, vendar razen peščice kiparskih in slikarskih umetnin iz predvojnega časa danes tam ni skoraj ničesar, kar bi spominjalo na to obdobje. Bolj malo je znanega tudi o brunarici ob Bohinjskem jezeru, kjer je Pavle prav tako rad preživil čas in v kateri je bil pozneje hotel Kompas; gl. Benedik, Božo. *Bled nekoč in danes*. Bled: Višja strokovna šola za gostinstvo in turizem, 2003, 53.

in uničili madžarski vojaki.⁴⁵ Podobno se je v 90. letih primerilo Slovacom, eni od nacionalnih manjšin v etnično živopisni Vojvodini. V kleti svojega kulturnega doma v Stari Pazovi so v kupu oglja našli zakopano ploščo z reliefno upodobitvijo kralja Aleksandra I. in njegovega političnega zaveznika, češkoslovaškega predsednika Tomáša G. Masaryka, odkrito leta 1931 v avli doma.⁴⁶ V Nišu so spominsko ploščo v čast Aleksandru, postavljeno leta 1935 v cerkvi sv. Pantelejmona, skrili in ohranili duhovniki cerkve.⁴⁷ V Banatskem Arandelovu je nek krajan med okupacijo skril kose razbitega Aleksandrovega doprsnega kipa, delo Frana Menegella Dinčiča iz leta 1936, in jih je pred smrtjo predal lokalni oblasti.⁴⁸ V Zemunu, predelu Beograda, se je ohranil del plošče, posvečene Petru I. in odkrite leta 1928 v avli otroške bolnice.⁴⁹ Tovrstne najdbe se v različnih lokalnih skupnostih pojavljajo vse do danes.⁵⁰

Ohranili so se tudi nekateri spomeniki Karađorđevićem iz preostalih delov nekdanje Jugoslavije, med katerimi presenečajo predvsem hrvaški primerki. Največja sreča za umetnostno zgodovino je dejstvo, da je vojne in povojne viharje preživel relief kralja Petra I. na konju, ki ga je izdelal Ivan Meštrović za Dubrovnik leta 1924. Relief je bil svečano odkrit na mestnem obzidju nad zahodnimi mestnimi vrati; po splošnem konsenzu je šlo za enega najkakovostnejših in najbolj umeščenih dinastičnih spomenikov v državi. Relief je bil ob nastanku NDH nemudoma odstranjen, ne pa tudi uničen. Vrsto let naj bi ležal s hrbtno stranjo navzgor, ob nekem zidu v

---

45 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 50–52; Boroš, Nada in Vesna Majstorović. Spomenik kralju Petru Prvom Karađorđeviću u Zrenjaninu. Zrenjanin: Istorijski arhiv, 2005. Glava je danes na ogled na muzejski razstavi.

46 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 74.

47 Prav tam, 91–92.

48 Prav tam, 107–108.

49 Rajčević, *Zatirano i zatrto: druga knjiga*, 31–32.

50 V vojvodinski vasi Vojvoda Stepa so npr. leta 2019 na podstrešju krajevne skupnosti naleteli na Aleksandrovo spominsko ploščo, ki so jo njihovi predniki odkrili 9. oktobra 1936 in skrili med vojno. Vaščani so ploščo obnovili ter jo ponovno vzdicali na pročelje stavbe. Gl. »Zaboravljena spomen ploča u Vojvoda Stepi vraćena na mesto posle 77 godina.« Dosegljivo na: <https://ilovezrenjanin.com/vesti-zrenjanin/zaboravljena-spomen-ploca-u-vojvoda-stepi-vracena-na-mesto-posle-77-godina-video/> (dostop: avgust 2024).

dubrovniški umetnostni galeriji (zdaj muzej sodobne umetnosti MOMAD). Leta 1975 je bil relief zazidan med stenama pritličja, kjer zaradi mlačnosti lokalne politike vse do danes čaka na razkritje.⁵¹ Tudi v Banjaluki je vse do 90. let preživel doprsje Petra I. kiparja Rudolfa Valda, odkrito leta 1927 v gledališkem preddverju. Podobno kot v Stari Pazovi so tudi ta kip skrili v kup oglja, po ponovnem odkritju pa so ga vrnili v avlo in ga svečano odkrili v prisotnosti več pripadnikov družine Karađorđević.⁵² Ohranil se je tudi bronasti profilni relief kralja Aleksandra, ki je bil nameščen na ploščo pri pravoslavnem samostanu Savina pri Herceg Novem, kjer je obeleževal kraljev zadnji obisk in molitev v samostanu 6. oktobra 1934, preden se je v bližnjem pristanišču Zelenika odpravil na zadnjo pot v Marseille. Ploščo, postavljeno s privolitvijo črnogorskega metropolita, so svečano odkrili 10. junija 1935.⁵³ Bronasto plaketo je med vojno spravila družina Vlaović, ki jo je leta 2014 vrnila samostanu,⁵⁴ tam pa so jo ponovno vzdali.

Poleg posameznih spomenikov ali njihovih delov na jugoslovanskem področju je treba opozoriti še na nekaj obeležij, ki so se ohranila izven jugoslovanskih meja. Francija je kot močna politična zaveznica medvojne Jugoslavije ter kot kraj nasilne smrti kralja Aleksandra I. poskrbela za

---

51 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 150–151; Salvia, Vedran. »Intelektualno sljepilo i politički oportunistam: relief kralja Karađorđevića i dalje zazidan u vježbaonici Linda.« Dosegljivo na: <https://www.dubrovackidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/intelektualno-sljepilo-i-politicki-oportunizam-relief-kralja-karadordevica-i-dalje-zazidan-u-vjezbaonici-linda> (dostop: avgust 2024).

52 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 217.

53 A. B. »Osvečenje spomen-ploče Kralju Aleksandru u manastiru Savina kod HercegNovog.« *Pravda*, 12. junij 1935, 6.

54 Šakotić, Zdravko. »Herceg-Novi – Spomenik u čast kralju Aleksandru ujedinitelju.« Dosegljivo na: <https://trebinjelive.info/2014/09/11/herceg-novi-spomenik-u-cast-kralju-aleksandru-ujedinitelju/> (dostop: avgust 2024). Samostan Savina je s svojo funkcijo pomembnega kraja spomina v Aleksandrovem kultu lokacija še več pomnikov in »relikvij«, ki ohranjajo spomin na njegov zadnji obisk. V samostanski cerkvi je označen sedež, na katerem je sedel monarh med obredom (dve leseni letvi preprečujeta, da bi se kdorkoli še lahko usedel nanj), nad njim pa je lesena plošča z napisom: NA OVOJ STOLICI / ZADNJI PUT JE SJEDAO / NJ. V. BLAŽENOPOČIVŠI / VITEŠKI KRALJ ALEKSANDAR I. / KARAĐORĐEVIĆ UJEDINITELJ / NEPOSREDNO PRED SVOJ / KOBNI PUT U FRANCUSKU / 6 oktobra 1934. god. Tik ob sedežu so v leseni šatulji s steklenim pokrovom spravljene še štiri sveče, ki so, kot pojasnjuje napis na medeninasti ploščici, prav tiste, ki so jih prižgali člani kraljeve družine: 6. X. 1934 GOD / NJ. V. KRALJ MUČENIK ALEKSANDAR / KARAĐORĐEVIĆ, KRALJICA MARIJA, / NJ. V. PRINC PAVLE I PRINCEZA / OLGA, ZAPALIŠE OVE SVEČE / NEPOSREDNO PRE ODLASKA/ KRALJA MUČENIKA ZA FRANCUSKU.

komemoriranje jugoslovanske kraljeve družine. Leta 1938 so ob prefekturi v Marseillu, kjer sta po atentatu ležali trupli Aleksandra I. in Louisa Barthouja, postavili kamnit spomenik s simboličnimi figurami, ki držijo reliefa obeh pokojnikov, nad njimi pa je v ščitu izpisana beseda PAX.⁵⁵ Med kompleksno simboliko in reliefi na zadnji strani spomenika je mogoče najti več vklesanih pojmov in lokacij, med njimi je tudi napis LJUBLJANA. Še ena plošča, pritrjena na ulično svetilko pred borzno palačo, označuje točen kraj atentata. Razen v Marseillu je dala Francija večji spomenik postaviti še v Parizu. Ob robu Bulonjskega gozda je bil odkrit konjeniški spomenik, na katerem so upodobljeni Aleksander I. kot jezdec, ob njem pa še Peter I. in francoski maršal Louis Franchet d'Esperey, zavezniški poveljnik na solunski fronti. Avtor spomenika je francoski kipar Maxime Real del Sarte, sicer tudi avtor številnih kipov Ivane Orleanske in prepričan nacionalist, katolik, monarhist ter antisemit.⁵⁶ Spomenik so svečano odkrili 9. oktobra 1936, ob drugi obletnici marsejskega atentata, ob prisotnosti visokih gostov, vključno s francoskim predsednikom Albertom Lebrunom in samim d'Espereyjem.⁵⁷ Vsi navedeni spomeniki so preživeli nemško okupacijo Francije in Vichyjsko republiko, vendar še ni bilo natančno pojasnjeno v kakšnih okoliščinah. Manjši pomniki Karađorđevićem so bili razpostavljeni tudi po drugih evropskih državah, ki so bile jugoslovanske politične zaveznice. Na Češkoslovaškem je bil najpomembnejši spomenik kralju Aleksandru pravoslavna cerkev sv. Cirila in Metoda v manjšem kraju Chudobín blizu Olomuca. Cerkev, odprta leta 1936, je posvečena Aleksandrovemu spominu, nekoč pa je v njej stal tudi kraljev doprsni kip,⁵⁸ domnevno uničen med drugo svetovno vojno.

Tudi na ulicah slovenskih mest je mogoče še danes najti sledi jugoslovanske kraljevine. V Ljubljani, denimo, je med konservatorskim posegom na fasadi Ekonomske srednje šole, zgrajene v letih 1933 in 1934 po načr-

---

55 Izbira besede PAX je bila najverjetneje referenca na manjšo bronasto ploščo s tem napisom, ki so jo odkrili že marca 1935 na kraju atentata, gl. »V spomin žrtev lanskega 9. oktobra.« *Tedenske slike*, 28. marec 1935, 2.

56 Manojlović Pintar, *Arheologija sečanja*, 270.

57 »Odkritje spomenika kraljema Petru in Aleksandru v Parizu.« *Jutro*, 13. oktober 1936, 6.

58 »Doprsni kip kralja Aleksandra I. v češki cerkvi.« *Slovenski narod*, 26. februar 1936, 3.

tih Vladimirja Šubica in s kiparskim okrasjem Borisa Kalina, šele nedavno prišlo do zanimivega odkritja, da je v medaljonu na stranskem portalu pod ometom skrit odlično ohranjen reliefni grb Kraljevine Jugoslavije z dvoglavim orlom,⁵⁹ kar je razmeroma redek primer ohranjenega državnega grba s fasade javne ustanove.⁶⁰ Ostajajo tudi nekatere sledi za jugoslovansko kraljevo družino, recimo na stavbi stare šole v ljubljanskem Polju na Zadobrovske cesti 1, odprti leta 1930. Na fasadi so še vedno vidni obrisi že davno odstranjenih črk: *NARODNA / ŠOLA / PRESTOLO- / NASLEDNIKA / KRALJEVIČA / PETRA*.⁶¹ Poseben spomin na Aleksandrovo vladavino je leta 1936 odprta osnovna šola na Žolgarjevi ulici 2 v Mariboru, katere tloris spominja na črko A.⁶² Ostajajo pa tudi fragmenti za najmanj štirinajstimi spomeniki, ki so tako ali drugače povezani s Karađorđevići.

Tabela 1: Dokumentirani ohranjeni spomeniki, povezani s Karađorđevići, in njihovi fragmenti, postavljeni na Slovenskem.

-
- 59 Sterle, Matevž. »Novoodkriti grb in konservatorsko-restavratorski posegi na elementih iz umetnega kamna na palači Ekonomske srednje šole v Ljubljani.« V: *Konservator-restavrator: povzetki mednarodnega strokovnega srečanja 2018*, ur. Nataša Nemeček, 116. Ljubljana: Društvo restavratorjev Slovenije, Skupnost muzejev Slovenije, 2018. Fotoreporter Miran Pavlin je sicer zapisal, da je 6. maja 1941 s fotoaparatom zabeležil snetje kipa jugoslovanskega dvoglavega orla s pročelja šole, gl. Pavlin, Miran. *Ljubljana 1941: pričevanje fotoreporterja*. Ljubljana: Modrijan, 2004, 165.
- 60 Še en atraktiven ohranjen primerek jugoslovanskega grba je iz Črne gore. Leta 1936 je bil na urni stolp nad mestnimi vrati, simbol Herceg Novega, nameščen kamnit grb, ki ga uokvirja dvoglavi orel, s katerega padajo pretrgane verige. Relief je preživel vojni in povojni čas in je danes spravljen na dvorišču Krajevnega muzeja Mirka Komnenovića; gl. Rajčević, *Zatirano i zatrito: druga knjiga*, 105. Po drugi strani se nista ohranili deli Nikolaja Pirnata za jadransko obalo iz leta 1934: relief kamnitega dvoglavega orla z državnim grbom za obzidje ob mestnih vratih v Trogirju, kjer je nadomestil beneškega leva, ter bronasta skulptura dvoglavega orla z grbom za Frankopanski stolp v mestu Krk; gl. »Beli orel namestu beneškega leva.« *Jutro*, 4. julij 1934, 3; »Z Jadranaši na Krku.« *Jutro*, 16. september 1934, 3.
- 61 »Med najlepšimi šolami v ljubljanski okolici.« *Jugoslovan*, 30. november 1930, 13.
- 62 Na idejo stavb v obliki vladarjevih inicialk sicer niso prvi prišli v Kraljevini Jugoslaviji; takratna Umetno-obrtna strokovna šola na Aškerčevi cesti 1 v Ljubljani je bila dograjena leta 1911 v obliki dveh stavb, katerih tloris je sestavljal črki FI – kratko za latinizirano različico cesarjevega imena *Francisco Iosephinum*.

Spomenik	Lokacija	Čas odkritja	Današnje stanje
Obelisk ob grobnici družine Tavčar z napisom v čast Petra I.	Dvorec Visoko v Poljanski dolini	med 1923 in 1927	Ohranjeno na prvotni lokaciji
Spomenik Petru I.	Slovenski trg v Kranju	1. avgust 1926	Ohranjen kip orla s spomenika v zasebni lasti
Konjeniški spomenik Petru I.	Stopnišče magistra v Ljubljani	6. september 1931	Ohranjena glava v MNZS
Spominsko obeležje Aleksandru I. na Žagani peči	Žagana peč v Kamniški Bistrici	10. november 1934	Ohranjena v kamen vklešana lina za relief, predelana v versko znamenje
Spominsko obeležje ustreljenim na Suhem bajerju z napisom »Čuvali bomo Jugoslavijo«	Suhi bajer na Golovcu v Ljubljani	25. november 1934	Ohranjeno na prvotni lokaciji
Zidan slavolok Aleksandra I.	Ob Gimnaziji Vič v Ljubljani	26. maj 1935	Ohranjeno in predelano v spomenik NOB
Spominska plošča Aleksandru I.	Osnovna šola v Stranjah	25. junij 1935	Ohranjeno v zasebni lasti v gostišču Pri Jurju v Kamniški Bistrici
Zidano obeležje Aleksandra I.	Aleksandrov vrh nad železniško postajo Zidani Most	11. oktober 1936	Ohranjeno na prvotni lokaciji

Spomenik	Lokacija	Čas odkritja	Današnje stanje
Spominska plošča Ivanu Gosarju z napisom »Čuvajte Jugoslavijo«	Cesta talcev 5, Škofja Loka	3. oktober 1937	Ohranjeno na prvotni lokaciji
Konjeniški spomenik Aleksandru I.	Park Zvezda v Ljubljani	6. september 1940	Ohranjena bronasta fragmenta v Ljudskem muzeju Rogaška Slatina in v zasebni lasti
Doprsni kip Aleksandra I.	Sokolski dom v Zagorju ob Savi	8. september 1940	Ohranjeno v Ljudskem muzeju Rogaška Slatina
Skala z napisom v čast Aleksandra I.	Gozd pri gradu Jablje	Med 1934 in 1941	Ohranjeno na prvotni lokaciji
Spominska plošča Aleksandru I.	Zadružni dom v Podlehniku	Med 1934 in 1941	Ohranjeno, ponovno uporabljeno za ploščo padlim v NOB in prestavljeno v bližino
Nepostavljeni konjeniški spomenik Aleksandru I.	Trg svobode v Mariboru (predvidena lokacija); promenada v Slovenskih Konjicah	Nepostavljeno; 5. oktober 2022	Osnutek konja za spomenik, darovan Občini Slovenske Konjice, odlit v bron in postavljen ob promenadi

SPOMENIKI IN FRAGMENTI, OHRANJENI NA PRVOTNIH LOKACIJAH

Da bi dinastični spomenik lahko na svojem mestu preživel drugo svetovno vojno in povojno socialistično oblast, je moral izpolnjevati enega od dveh pogojev: lahko je bil predelan in ponovno uporabljen za nove politične in ideološke namene ali pa je stal na odročni in težko dostopni lokaciji, s čimer mislimo predvsem na gozdnate in hribovite predele, tako da se je izmaknil pozornosti voditeljev ali pa bi bilo odstranjevanje prenaporno. V teh primerih je obstajala možnost, da se pomnik, ali vsaj kakšen njegov del, ohrani, in trenutno je na Slovenskem dokumentiranih sedem takšnih primerov, ki so vsi povezani s kraljem Aleksandrom I.

Začeti velja z morda najbolj presenetljivim *in situ* ohranjenim dinastičnim spomenikom v Sloveniji: spominskim obeležjem Aleksandru I. na vzpetini nad železniško postajo v Zidanem Mostu, v neposredni bližini ruševin srednjeveške utrdbe – točneje stražnega stolpa – Klausenstein.⁶³ Gre za primerek spomenika, ki se je ohranil zaradi svoje nedostopnosti. Stoji namreč na vrhu slabih 300 metrov visokega hriba, katerega skalnata stena se dviguje nad kolodvorom. Dostop do spomenika ni bil preprost ne v času med obema vojnoma ne danes, ker pa stoji na strateško važni lokaciji, saj se s kote razpira lep razgled nad železniškim vozliščem in izlivom Savinje v Savo, je bilo tam med drugo svetovno vojno postavljeno mitralješko gnezdo, katerega ostanki so vidni nedaleč od spomenika.⁶⁴

Spominsko obeležje je dalo postaviti Sokolsko društvo iz Zidanega Mosta. Telovadno društvo Sokol je bilo v medvojnem času eno najmočnejših podpornic kraljeve rodbine in jugoslovanskega unitarizma, zato so po Aleksandrovi smrti organizirali številne akcije za odkrivanje spomenikov in spominskih plošč. Pred drugo obletnico marsejskega atentata so se podviga lotili tudi v Zidanem Mostu. Želeli so postaviti tri metre visok

---

63 Za več o zgodovini utrdbe in njegove lokacije gl. Gaspari, Andrej. »Rimski in srednjeveški stolp čez Savo ter stolp Klauzenštajn v Zidanem Mostu.« *Varstvo spomenikov*, 45 (2010), 7–37.

64 Prav tam, 16.

spomenik in za lokacijo izbrali Klausenstein. Člani so na hrib lastnoročno znesli potreben material in kamne, čeprav jim je spolzkost strme poti oteževala delo. Ko so na vrh hriba prinesli približno polovico materiala, sta jim dež in sneg onemogočila nadaljevanje del. Zaradi tega so morali prvotne načrte oklestiti in so odkrili zgolj v betonski nosilec vzdano spominsko ploščo, ki jo je izdelal član Sokola Marjan Strniša. Svečano odkritje je bilo 11. oktobra 1936, čeprav so zaključna dela pri spomeniku menda opravili šele v naslednjih dneh. Dogodek se je zjutraj začel s tremi štafetami, ki so na kraj prireditve prinesle gorečo baklo in dve jugoslovanski trobojnici. Glasbeni program je priskrbelo železničarsko godbeno društvo, kot osrednji govorec pa je nastopil sokolski starešina, ki je v čustvenem govoru predstavil Aleksandrovo življenje s poudarkom na odnosu med pokojnim kraljem in Sokoli. Ob igranju državne himne je starešina odkril ploščo in svečano razglasil, da se Klausenstein od zdaj naprej imenuje Aleksandrov vrh. *»Priporočil je vsem, naj odslej ne pride prek ust Zidanomoščana več beseda Klausenstein, ki nas spominja na nemško suženjstvo. Aleksandrov vrh naj straži nad zavednostjo Zidanomoščanov; po vsej dolini viden, naj nas opominja na sveto oporoko: Čuvajte Jugoslavijo!«*⁶⁵

Aleksandrovo spominsko obeležje, ki v višino meri približno 1,75 metra, ima obliko betonskega kvadra, na katerem je pritrjena spominska plošča. Podstavek nepravilne, robustne oblike je sezidan iz kamnov. Na spominski plošči je vrezan zabrisan napis: IX-X-1934 / MARSEILLE / ALEKSANDER I / ZEDINITE LJ. Na podlagi dostopnih virov ni popolnoma jasno, ali je spomenik v današnji obliki ohranjen v celoti ali pa je vmes vendarle izginil kak njegov del, tudi zato, ker ga Sokoli očitno niso realizirali v skladu s prvotnimi načrti. Ne glede na to je obeležje na Klausensteinu oz. Aleksandrovem vrhu največje in v izvirni obliki najpopolneje ohranjeno dinastično obeležje na Slovenskem, ki še vedno stoji na prvotnem mestu.

---

65 »Lepa slovesnost na Zidanem mostu.« *Slovenski narod*, 16. oktober 1936, 2. – Še en hrib z imenom Aleksandrov vrh (606 metrov) je tudi v bližini Dobrne in po ljudskem pripovedovanju je ime dobil, ker se je kralj Aleksander nekoč na njem izgubil; gl. Hudales, Jože. »Ljudsko izročilo o gradovih v okoličici Dobrne.« *Kronika*, 62/3 (2014), 563. Tudi eden najvišjih jugoslovanskih vrhov, Golem Turčin na Šar planini v današnji Makedoniji, je bil kmalu po kraljevi smrti preimenovan v Aleksandrov vrh; po drugi svetovni vojni je seveda dobil ime Titov vrh.

Slika 1:
Aleksandrov spomenik
nad Zidanim Mostom.

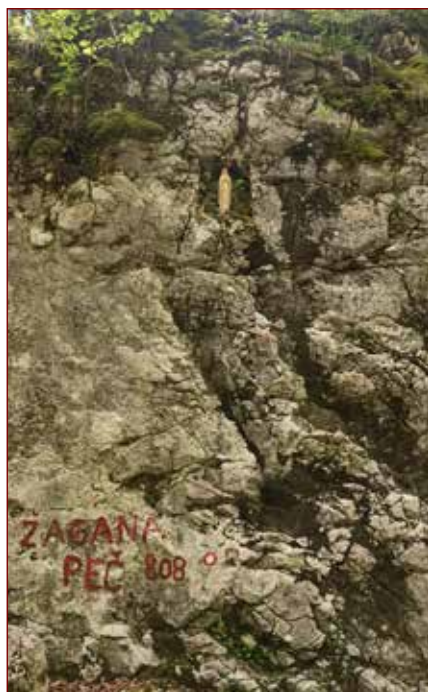
Foto: avtor.

Nekatere spomeniške akcije so bile izvedene bliskovito hitro, že nekaj dni po atentatu. Med najagilnejšimi so bili slovenski planinci, ki so po številnih gorskih vrhovih, vključno s Triglavom, namestili črne zastave, kmalu potem pa so nekatere gorske vrhove, kot je Brana, obeležili tudi s spominskimi obeležji pokojnemu kralju. Še posebej so se planinci želeli oddolžiti Aleksandrovcu spominu v dolini Kamniške Bistrice, kamor je pokojni kralj rad zahajal na oddih in lov. Kot najprimernejša lokacija je bila izbrana Žagana peč, orjaški skalni osamelec ob planinski poti nad rečno dolino, poimenovan po pravilni razpoki, ki je skalo razklala na dva dela. Prvo nedeljo po atentatu je planinec, znan samo z inicialkama M. S., s prijatelji šel mimo skale ter s pomočjo izposojene lestve na skalo s čopičem napisal sporočilo, izpisano z okoli 25-centimetrskimi črkami: *SLAVA TI, VITEZ ALEKSANDER, / PLANINCI TI BOMO ČUVALI JUGOSLAVIJO!*. Doma se je nato s prijatelji dogovoril, da bodo spomenik še razširili. Sam je prispeval mavčni Aleksandrov profilni relief in lesen okvir, dva kolega sta prinesla 30-krat 40 centimetrov velik kos stekla, v katero sta vrezala križ in datum atentata, četrti pa cement in jugoslovansko zastavo s črnim žalnim robom. Dne, 10. novembra 1934, so ves material navsezgodaj prinesli do Žagane peči in se ob sedmih zjutraj lotili dela. Celo dopoldne so v skalo klesali vdolbino, v katero so popoldan vstavili in zacementirali mavčni profil, preden pa postavili in fiksirali okvir ter steklo. Nad kompozicijo so izobesili žalno

zastavo, pod njo pa namestili venec in svečo.⁶⁶ V tej obliki se spomenik ni ohranil; kraljev profilni relief in steklo sta izginila, prav tako napis. Zanimivo je, da je napis preživel drugo svetovno vojno, tako da je *Ljudska pravica* še leta 1947 objavila članek, ki je okrcal domnevno malomarnost planinskega društva, češ da še vedno ni poskrbelo za odstranitev oporečnih besed

»Kot da bi stopil v stari, strohnili svet! Tabla, ki poveljuje kralja-magnata, zaščitnika čaršije, spominja človeka na žalostno preteklost; na gospodarsko zaostalost, na socialno krivičnost, izkoriščanje in bedo, na politične kupčije, na Mitrovico, Glavnjačo ter na podobno, kar se je dogajalo pod diktaturo 'viteškega kralja'. Izletniki se začudeno sprašujejo: Ali se zdi funkcionarjem Planinskega društva, da je za domom v Bistrici konec Kamniških planin, ali pa ne čutijo, kako ta tabla skruni lepoto svoje okolice? Ali so morda funkcionarji Planinskega društva mnenja, da napis izraža mnenje naših planincev? Naj Planinsko društvo Slovenije s svojim ukrepom odgovori na ta vprašanja!«⁶⁷

Verjetno je planinsko društvo na kritiko kmalu odgovorilo z izbrisom napisa, saj danes za njim ni več nobenega sledu. Žagana peč pa še stoji in še vedno je ohranjena tudi pravokotna vdolbina, v kateri je bil kraljev relief. Danes je dobila novo – religiozno – vsebino: v njej je majhen kipec Marije, okrašen s cvetnim vencem.

Slika 2: Del Žagane peči z vdolbino, v kateri je bil Aleksandrov relief, danes pa je v njem versko znamenje.

Foto: avtor.

66 M. S. »Kako je nastal kraljev spomenik na Žagani peči.« *Jutro*, 16. november 1934, 2; I. Z. »Jesenski dan v kraljevem lovišču.« *Jutro*, 28. oktober 1934, 5; Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 14.

67 »Kaj o tem misli Planinsko društvo?« *Ljudska pravica*, 27. oktober 1947, 3.

Če bi morali izbrati najslavnejši citat kralja Aleksandra I., se ni mogoče izogniti znamenitemu geslu »Čuvajte Jugoslavijo« oziroma »Čuvajte mi Jugoslavijo«. Šlo naj bi za Aleksandrove zadnje besede, preden je umrl za posledicami streljanja v Marseillu.⁶⁸ Od umirajočega kralja naj bi jih slišal jugoslovanski minister za zunanje zadeve Bogoljub Jevtić, ko je takoj po streljanju prihitel do kraljevega avtomobila. Težko je preceniti vpliv teh dveh ali treh besed v jugoslovanski propagandi v času med letoma 1934 in 1941.⁶⁹ Pojavljale so se v časopisju, slavnostnih govorih, uradnih dokumentih, propagandnih knjigah, albumih, pesmih, šolskih učbenikih, na spomenikih, plakatih, transparentih, ilustracijah, značkah, razglednicah, poštnih kolekih, pročeljih stavb, lokomotivah in še marsikje; v Ljubljani so v dneh po atentatu iz žarnic sestavili celo svetleči napis in ga postavili na pobočje Grajskega griča. V tisku so se besede pojavile že v prvih poročilih po smrti. Beograjska *Politika* je denimo takole opisala okoliščine smrti: »G. Jevtić v nejeveri vzame Kraljevo desno roko in poskuša začutiti utrip. G. Spalajković, nagnjen nad kraljem, hoče videti, ali se prsi še dvigujejo. Njegove zadnje in edine besede so bile: 'Čuvajte mi Jugoslavijo'. Majhen trzljaj, še nekaj vdihov in kralj Aleksander je izdihnil.«⁷⁰ Stavek je postal Aleksandrova politična oporoka – poziv svojim podložnikom k slogi in sodelovanju v imenu skupnega boja proti zunanjim sovražnikom. Kljub vsesplošni razširjenosti gesla pa je zelo verjetno, da gre za fikcijo. Umirajoči monarh je bil premalo luciden, da bi lahko izrekel tako tehtno misel, najverjetneje pa je bila že možnost, da besede fizično izreče, zaradi hudih poškodb in hitre izgube zavesti nična. Po današnjem konsenzu kralj besed gotovo ni izrekel, temveč je svojo smrt pospremil bodisi s kakšnim drugim pozivom (npr. »Čuvajte

---

68 Za izčrpno kompilacijo časopisnih poročil jugoslovanskega in tujega tiska o atentatu in dogodkih, ki so mu sledili, gl. Sirovica, Dinko in Juraj Kalinić, ur. *Naša javnost o Kralju mučeniku*. Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1935.

69 Zanimivo je, da je list jugoslovanskih nacionalistov *Pohod* že v prvi številki iz leta 1932 uporabil isto geslo, postavljeno za udarni zaključek uvodnega programskega članka, torej točno tako, kot so po 9. oktobru 1934 delali v ducatih podobnih člankov: »To smo mi, ki ne poznamo zaprek, ki nismo plašljivi, marveč smo vedno pripravljeni žrtvovati vse za izvrševanje oporoke onih, ki so svoje življenje dali za ujedinjenje naše domovine, in ki nam iz grobov kličejo: 'Čuvajte Jugoslavijo!'« Gl. »Kdo smo?« *Pohod*, 10. september 1932, 1.

70 »Kralj Aleksandar I poginuo je juče po podne u Marselju kao žrtva zločinačkog atentata.« *Politika*, 10. oktober 1934, 3.

kraljico» ali celo, po navedbi francoske propagande, »Čuvajte francosko-jugoslovansko prijateljstvo«) bodisi s kakšno kletvico, ki ne bi najbolje sodila v državni panteon spomina, še najverjetneje pa preprosto s tišino. Poziv »Čuvajte (mi) Jugoslavijo« je potemtakem skoraj zanesljivo prišel od samega Jevtića, ki je hotel poudariti svojo vlogo naslednika Aleksandrovega izročila in okrepiti svoj politični položaj (kar mu je tudi uspelo, saj je čez dobra dva meseca postal jugoslovanski premier).

Domnevne Aleksandrove zadnje besede so svoje mesto našle na jugoslovanskih in s tem slovenskih spomenikih pokojnemu monarhu. Vkllesane so bile na podstavke spomenikov v Ljubljani (pred Tobačno tovarno), Rakeku, Svetem Juriju ob Ščavnici ter Sveti Trojici v Slovenskih goricah in tudi na številnih spominskih ploščah. Večina se ni ohranila, ohranil pa se je eden izmed Aleksandrovih spomenikov v Ljubljani – najstarejši izmed vseh, postavljenih v mestu. Gre za obeležje ob gimnaziji na Viču, na vogalu Tržaške ceste in Gregorinove ulice. Njegovo postavitve so organizirali pripadniki lokalnega Sokolskega društva, z veliko svečanostjo pa so ga odkrili 26. maja 1935. Spomenik ima obliko slavoloka, sestavljajo ga štirje granitni stebri, ki jih na vrhu povezuje vodoravna preklada iz umetnega kamna, prostor med stebri pa je bil naknadno zamrežen z dekorativnimi kovinskimi mrežami. Načrt za spomenik je izdelal domačin, stavbeni tehnik in član Sokola Ivan Marinčič. Na prekladi je bil izpisan napis *ČUVAJTE JUGOSLAVIJO! / Aleksander I.*, na skrajnem levem in desnem slopu pa so bili na dveh ploščah izpisani podatki o kraju in datumu rojstva ter smrti Aleksandra I. Pred spomenikom je bila zasajena spominska lipa.⁷¹ Med drugo svetovno vojno, ko je italijanska okupatorska oblast zahtevala odstranitev konjeniških spomenikov Petru I. in Aleksandru I. z ljubljanskega javnega prostora, je sočasno terjala tudi odstranitev spomenika na Viču.⁷² To se sicer ni zgodilo, vendar so bili s spomenika domnevno odstranjeni vsaj napisi. Po koncu vojne je bil spomenik hitro uporabljen za ideološke potrebe nove države. Na prekladi je bila nameščena bronasta peterokraka zvezda in vklesan nov

---

71 »Vičani spominu Viteškega kralja.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 27. maj 1936, 3; Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 15.

72 »Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani.« *Enakopravnost = Equality*, 23. april 1942, 1.

napis: *SLAVA ŽRTVAM ZA SVOBODO*. S tem je bil spomenik prekrščen v spomenik 280 padlim borcem in žrtvam fašizma s področja Viča. Predelani spomenik je bil svečano odkrit 1. novembra 1945,⁷³ tako da gre paradoksalno hkrati tako za najstarejši spomenik Aleksandru I. v Ljubljani kot tudi enega prvih spomenikov padlim v narodnoosvobodilnem boju v Ljubljani.⁷⁴

Slika 3: Današnji spomenik padlim žrtvam v NOB z ljubljanskega Viča, predelani Aleksandrov spomenik iz leta 1935.

Foto: avtor.

73 »Odkritje spomenika na Viču.« *Slovenski poročevalec*, 6. november 1945, 6.

74 Prepletanje monarhične spominske dediščine s socialistično je mogoče spremljati tudi pri zanimivi legendi, ki se je ustvarila okoli vodnjaka sredi Črne na Koroškem, ki je bil odkrit leta 1952 kot osrednji spomenik domačinom, padlim v obeh svetovnih vojnah. Zasnoval ga je Jože Plečnik ob sodelovanju asistenta Antona Bitenca. Vrh visokega zidanega spomenika–vodnjaka krasi marmornato moško doprsje, ki po ustaljeni interpretaciji prikazuje talca; gl. Horvat, Franci. *Sto vodnjakov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2005, 210–211. Avtorica skulpture je Plečnikova učenka Vladimira Bratuž Furlan. Vseeno se je med domačini razširila opazka, da kip »v profilu močno spominja na jugoslovanskega kralja Aleksandra«; gl. Bončina, Borut. »Plečnikovo leto, spomeniška arhitektura in Črna na Koroškem.« *Črjanske kajtnge*, december 2017, 7. Ponekod je mogoče slišati, da je kip v resnici znova uporabljen monarhov portret, predelan v anonimnega talca – morda kot namig na znano Plečnikovo tendenco po »recikliranju« gradbenih ostankov iz prejšnjih projektov. Kljub temu pa za trditev ni nobenih oprijemljivih dokazov.

Včasih se je Aleksandrova fiktivna prošnja spremenila v poziv ali zaoblubo: »Čuvajte (mi) Jugoslavijo« je na nekaterih pomnikih postala »Čuvajmo Jugoslavijo« ali »Čuvali bomo Jugoslavijo«. Takšen je primer spomenika na Suhem bajerju, kotlini na ljubljanskem hribu Golovec, ki se razprostira med hribovitimi strminami za današnjim streliščem ob Dolenjski cesti. Lokacija je postala razvpita med prvo svetovno vojno, ko je na njej avstrijska vojaška oblast izvrševala smrtno kazni. Usmrnitev je v vojnih letih doletela ne zgolj tiste, ki so zagrešili težji zločin v slogu dezerterstva ali vohunjenja, temveč tudi tiste, ki so kaj pripomnili čez Avstro-Ogrsko ali podprli njene vojaške nasprotnice, zaradi česar so bili pred naglim vojaškim sodiščem obsojeni na smrt. Domnevno je bilo na bajerju med letoma 1915 in 1917 usmrčenih 23 posameznikov. Po vojni so žrtve obveljale za mučenike avstrijskega despotskega režima ter heroje, ki so prelili kri za nastanek svobodne Jugoslavije. Spomin na ustreljene so ohranjali predvsem ljubljanski pripadniki jugoslovanskega nacionalističnega združenja Orjuna, ki so skrbeli za grobove ustreljenih in organizirali komemoracije. Dne, 25. novembra 1934, je bil v kotlini odkrit še preprost spomenik, izdelan po načrtu profesorja na trgovski šoli in zagretega nacionalista Franja Siča: zidan kvader z vstavljen osemkotno ploščo, na kateri je bil upodobljen relief avstrijskega orla z mečem v krempljih, ki grozeče visi nad ljubljanskim gradom in lipovo vejico. Pod ploščo je bila vzdignjena še ena, pravokotna plošča z vklesanim pozlačenim napisom *ČUVALI BOMO JUGOSLAVIJO*. Po naključju je odkritje spomenika sovpadlo z marsejskim atentatom, saj je bilo sprva predvideno, da bi ga odkrili na začetku novembra 1934, nekaj tednov po monarhovi smrti. Zaradi obdobja žalovanja je bilo odkritje prestavljeno, v tem času pa so pobudniki tudi dali izdelati in vzdigniti ploščo z napisom, ki se je skliceval na vseprisotne »zadnje besede«. Po drugi svetovni vojni je lokacija zapadla v pozabo in bila zanemarjena. Spomenik sicer še stoji na licu mesta, vendar je v slabem stanju, umazan in težko dostopen, tako zaradi terena kot dejstva, da leži znotraj ograjenega območja strelišča – čeprav ga je prav to, tako kot spomenik v Zidanem Mostu, najverjetneje rešilo uničenja.⁷⁵

---

75 Za več o Suhem bajerju in spomeniku gl. Smiljanić, Ivan. »Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Zgodovinski časopis*, 76/3–4 (2022), 430–463.

Slika 4:

Del spomenika na Suhem bajerju z osemkotno spominsko ploščo in zabrisanim napisom z Aleksandrovimi »zadnjimi besedami« pri tleh.

Foto: avtor.

Še en ohranjen primer »zadnjih besed« je skrit v gozdu jugozahodno od gradu Jablje oz. Jable med Mengšem in Trzinom. V z mahom obraslo skalo je vklesan napis, ki ga obdaja rob v obliki paralelograma: *ALEKSANDER I. / † 9. 10. 1934 / ČUVAJTE / JUGOSLAVIJO!*. Kot navajajo okoliški domačini, je napis dala vklesati takratna lastnica in upraviteljica jabeljske posesti, baronica Marija Hipolita von Lichtenberg-Janežič (1856–1942).⁷⁶ Kaže, da je šlo za primer zasebnega spominskega obeležja, o postavitvi katerega javni tisk ni poročal, zato čas nastanka ni znan.

Slika 5:

Napis v spomin Aleksandru I. v gozdu pri gradu Jablje/Jable.

Foto: avtor.

Nekoliko skrivnostna ostaja tudi spominska plošča v vasi Podlehnik nedaleč od Ptuja. Ko so leta 2015 porušili zadružni dom, so s pročelja odstranili spominsko ploščo šestim padlim partizanom, ki so jo odkrili 22. julija 1958. Tedaj se je izkazalo, da je tudi na hrbtni strani plošče dimenzij 40–krat 70 centimetrov vklesan napis: *„Čuvajte mi Jugoslavijo! – / Kar želel Si, večno*

⁷⁶ Za kratko biografijo gl. Slana, Lidija. »Lastniki dvorca Jablje skozi čas in portreti nekaterih lastnikov iz 18. in 19. stoletja.« *Kronika*, 64/2 (2016), 242.

bo nam sveto!. Še vedno ni znano, kdaj so krajani postavili prvotno ploščo, toda iz pričevanj domačinov izhaja, da so jo ob okupaciji skrili na podstrešju osnovne šole, po vojni pa so jo zaradi pomanjkanja marmorja izkoristili za ploščo padlim borcem. Leta 2018 je občinski svet sklenil, naj se plošča postavi ob krožišču sredi naselja, tako da je mogoče zdaj prebrati napisa na obeh straneh.⁷⁷

Slika 6: Plošča z napisom v spomin Aleksandru I. v Podlehniku, na drugi strani je napis s posvetilom šestim padlim partizanom.

Foto: Eva Milošič, kamra.si.

Sklicevanje na domnevne zadnje Aleksandrove besede je mogoče najti tudi na spominski plošči inženirju Ivanu Gosarju v Stari Loki (danes predelu Škofje Loke), na Cesti talcev 5. Gosar, rojen leta 1888 v tej stavbi, je bil gozdni inženir, ki se je leta 1913 preselil v Srbijo in tam delal kot načelnik gozdne

---

⁷⁷ Milošič, Eva. »Čuvajo vsaj ploščo, če že Jugoslavije ne morejo več.« *Štajerski tednik*, 6. julij 2018, 4.

uprave v Bajini Bašti na zahodni srbski meji. Februarja 1915 je prostovoljno stopil v srbsko vojsko. Oktobra istega leta je bil pri Kumanovu hudo ranjen v spopadu z bolgarsko vojsko in kot vojni ujetnik odpeljan v Sofijo. Ko se je izkazala njegova identiteta, ga je Bolgarija predala avstro-ogrskim vojaškim oblastem v okupirani Srbiji. Avstro-Ogrska je Gosarja razglasila za dezerterja in izdajalca, zato je bil 10. februarja v Beogradu ustreljen; ob smrti naj bi vzklikal v čast kralju Petru I. Točna lokacija usmrtitve kot tudi njegov grob sta kljub ugibanjem še vedno neznanka.⁷⁸

Kot je bilo v dosedanjih raziskavah že večkrat poudarjeno, je bil spomin monarhične Jugoslavije na »veliko vojno« razcepljen na dve veliki skupini. Prvo je predstavljal spomin s srbske perspektive, ki je govoril o velikih junastvih in hudem trpljenju srbske vojske, ki so kljub težkim preizkušnjam privledli do osvoboditve domovine in nastanka skupne južnoslovanske države. Drugi narativ so gojili nekdanji južnoslovanski podložniki Avstro-Ogrske, ki so se v številnih bitkah borili prav proti srbski vojski, kar je v povojnem času in z združitvijo v eno državo vnašalo številne neprijetnosti in napetosti med vojaškimi veterani ene in druge strani. Srbija je zaradi svojega zmagoslavnega statusa, ki ji je tudi v jugoslovanskem političnem življenju podeljeval status hegemon, in funkcije »jugoslovanskega Piemonta«, okoli katerega so se združili preostali teritoriji, lahko uveljavila svoj narativ kot uradnega oziroma »pravega«, medtem ko so bile izkušnje nekdanjih avstro-ogrskih vojakov potisnjene v ozadje. Različna obravnava veteranov ene in druge strani se je zrcalila na marsikaterem področju, od različno visokih pokojnin do politike odkrivanja spomenikov padlim v vojni.

Avstro-ogrski vojaški prostovoljci, ki so vstopili v srbsko vojsko – v tem času znani predvsem pod imenom dobrovoljci – in po možnosti še junaško padli v eni od srbskih herojskih vojaških epopej,⁷⁹ so v medvojni kulturi spomina na prvo svetovno vojno predstavljali redke primer vojakov s področja

---

78 A. G. »Zakaj in kako je bil od Avstrijcev ustreljen inž. Ivan Gosar.« *Jutro*, 26. oktober 1930, 3.

79 Gl. 800-stranski zbornik prispevkov, ki utrjujejo pomen slovenskih prostovoljcev v srbski vojski, med drugim posvečen »Aleksandru Prvem Zedinitelju Viteškemu kralju in bojnemu drugu: Turk, Ernest, Josip Jeras in Rajko Paulin, ur. *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918*. Ljubljana, Maribor: samozaložba Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, 1936.

Avstro-Ogrske, ki so bili slavljeni tudi v uradnem državnem spominu na vojno. Čeprav je bilo takih posameznikov več sto, sta bila zgolj dva med njimi posebej slavljeni za svojo junaško žrtev. Prvi je ustanovitelj tajnega revolucionarnega gibanja *Preporod* Avgust Jenko, ki je kot dvajsetletnik padel kot borec na srbski strani v bitki na Ceru leta 1914, na začetku vojne. Dve desetletji po smrti, leta 1934, so mu na pročelju hiše na Gosposvetski cesti 7 v Ljubljani vzdali spominsko ploščo z reliefom roke, ki drži kladivo, in zlomljeno vejico v ozadju⁸⁰ (izdelano po načrtu arhitekta Janka Omahna). Drugi je bil Ivan Gosar, katerega pogumno in kljubovalno obnašanje pred avstrijskimi vojaškimi oblastmi mu je po vojni prineslo status mučenika, ki je padel za svobodo in zedinitev Jugoslavije. Njegov poseben pomen je bil izpostavljen že leta 1930, ko je bil ob cerkvi v Stari Loki postavljen spomenik domačinom, padlim v vojni. Imena padlih na spomeniku so, kot je tradicionalno, urejena po abecednem redu in kraju porekla, toda na prvem, častnem mestu je izpostavljeno Gosarjevo ime,⁸¹ kar so zahtevali člani ljubljanske organizacije jugoslovanskih prostovoljcev.⁸²

Sedem let kasneje je škofjeloška okrožna organizacija vojnih dobrovoljcev poskrbela še za vzidavo Gosarjeve spominske plošče na njegovi domači hiši v Stari Loki. Slavnostno odkritje je bilo 3. oktobra 1937, udeležili so se ga pripadniki številnih jugoslovanskih vojaških ter narodnoobrambenih organizacij, med njimi četniki ter Narodna odbrana, in spoštovalci Gosarjevega spomina. Na pročelju stavbe je pod zagrnjeno ploščo visela Gosarjeva slika, levo in desno od nje pa še portreta Petra I. in Aleksandra I. Nastopilo je več govorcev, ki so slavili Gosarjevo junaško držo in žrtev.⁸³ Odkritje je odmevalo tudi v beograjskem tisku,⁸⁴ kar za večino ceremonij

---

80 »Odkritje spominske plošče Avgustu Jenku.« *Slovenski narod*, 17. avgust 1934, 2.

81 »Spomenik starološkim junakom.« *Jutro*, 24. oktober 1930, 3.

82 »Slovenski dobrovoljci – ena družina.« *Slovenec*, 25. februar 1930, 3.

83 »Spominska plošča junaku mučeniku inž. Ivanu Gosarju.« *Jutro*, 3. oktober 1937, 3; »Spominsko slavlje v Stari Loki.« *Ponedeljski Slovenec*, 4. oktober 1937, 2; »Lepa počastitev spomina junaka mučenika.« *Slovenski narod*, 4. oktober 1937, 2.

84 M. R. »U Škofjaj Loci odkrivena je spomen-ploča heroju i rodoljubi Ivanu Gosaru koga su Austrijanci streljali u Beogradu 1917.« *Pravda*, 4. oktober 1937, 2; »U Škofjaj Loci juče je odkrivena spomen ploča dobrovoljcu Ivanu Gosaru.« *Politika*, 4. oktober 1937, 8.

ob postavljanju slovenskih spomenikov, povezanih s prvo svetovno vojno, ni bilo značilno.

Plošča je izdelana iz braškega marmorja, vanjo pa je vklesan rdeče obarvan napis: *TU · SE · JE · 1 · X · 1888 · RODIL / INŽ · IVAN · GOSAR / VOJNI · DOBROVOLJEC · POROČNIK / PADEL · JE · 10 · II · 1917 · V · BEOGRADU / KOT · ŽRTEV · AVSTRIJSKEGA · NASILJA / SLAVA · TOVARIŠU · HEROJU! / VOJNI · DOBROVOLJCI*. Levo od napisa je pritrjen bronast medaljon – emblem vojaških dobrovoljcev, ki ga je ustvaril priznani medaljer Anton Sever, sicer tudi avtor osnutka za celotno ploščo. V bron je emblem odlila livarna Franca Mostarja na ljubljanski Galjevici.⁸⁵ Plaketa ščitaste oblike prikazuje navzgor dvignjen meč, obdan z dvema vencema ter letnicama 1912 in 1918. Vzдолž levega in desnega roba je odlit izbočen napis *ČUVAJTE JUGOSLAVIJO*.

Slika 7: Članek iz *Jutra*, objavljen 3. oktobra 1937, z reprodukcijo plošče.

Foto: dlib.si.

⁸⁵ »Večna slava junaku mučeniku!« *Slovenski narod*, 2. oktober 1937, 1; »Spominska plošča inž. Gosarju.« *Slovenec*, 3. oktober 1937, 5.

V redkih primerih so lojalnost kraljevi družini javno izkazovali tudi posamezni državljani, med katerimi je še posebej zanimiv primer grobnice pisatelja, odvetnika, liberalnega politika in ljubljanskega župana dr. Ivana Tavčarja ter njegove družine pri dvorcu Visoko v bližini njegovih domačih Poljan nad Škofjo Loko. Kot je znano, je Tavčar skupaj s soprogo Franjo leta 1893 kupil posestvo, kjer so družinski člani in njihovi gostje preživljali počitnice in ki je književnika tudi navdihnilo za pisanje *Visoške kronike*. Zaradi tesne navezanosti na kraj so Tavčarjeve posmrtno ostanke leta 1923 prenesli iz Ljubljane in jih pokopali v mavzoleju na vzpetini nad dvorcem. O zgodovini postavitve mavzoleja v obliki pokrite kvadratne kapele, ki jo dopolnjujejo napisne plošče, Tavčarjev doprski kip, kovana vrata v gotsko zašiljenem kamnitem portalu ter pokrov grobnice, je znanega le malo; vsekakor je bila postavljena še za Tavčarjevega življenja in po njegovi idejni zasnovi.⁸⁶

Na betonskem temelju, na katerem stoji mavzolej, sta levo in desno od stopnic postavljeni dve obeležji. Na desni je zelo nizek, prisekan obelisk, na katerem je bil nedavno vklesan podatek o prenovi mavzoleja leta 2016 z imenom donatoric – zdajšnjih lastnic dvorca. Na levi strani stoji približno poldrugi meter visok marmornat obelisk kvadratnega tlorisa, ki na treh straneh nosi vklesana in pozlačena sporočila. Ni točno znano, kdaj je bil obelisk postavljen, vendar se je to zgodilo pred letom 1927, ko je bil prvič omenjen v tisku.⁸⁷ Vsi trije napisi so vzeti iz Tavčarjevih del in imajo svojevrsten programski značaj, saj povzemajo njegove ključne domoljubne in politične nazore. Ne preseneča, da sta dva citata vzeta iz *Visoške kronike* in *Cvetja v jeseni*,⁸⁸ najbolj nenavadna pa se zdi izbira daljšega odlomka iz članka, ki ga je objavil v *Slovenskem narodu* na prvi dan leta 1921 kot novoletno poslanico. Odlomek slavi srbsko junaštvo med prvo svetovno vojno in

86 Gilčvert, Dragotin. »† Ivan Tavčar.« *Odvetniška pisarna*, april 1923, 7.

87 Wester, Jos. »S Triglava peš v Ljubljano.« *Planinski vestnik*, 27/12 (1927), 267. Prim. še Dostalova, Vera. »Na Visokem.« *Jutro*, 27. maj 1928, 5.

88 Gre za naslednja citata: *TOLIKO ZAPIŠEM, / DA BI RAJŠI UMRL / SREDI DOMAČE DOLINE / BODISI OD GLADU / NEGO NA ZLATEM STOLU / NEMŠKEGA CESARJA / KJER BI IMEL / VSEGA NA KUPE! / VIŠOŠKA KRONIKA* ter *ENO / JE GLAVNO: / NAŠA ZEMLJA / SE NAM NE SME VZETI / IN / NAROD SLOVENSKI MORA / STATI KOT VEČNO DREVO / V KATEREM / KORENINE NIKDAR NE / VSAHNEJO / CVETJE V JESEN*.

izkazuje Tavčarjevo gorečo vero v jugoslovansko idejo, monarhijo in Karađorđeviće.⁸⁹ *ODPRITE VENDAR / SVOJA SRCA / SPOMINJAJTE SE DOBE, / KO JE NAŠ KRALJ S / SVOJO JUNAŠKO VOJSKO / LAZIL ČEZ ALBANSKO / POGORJE, KJER SO / JUGOSLOVENSKI SINOVI / UMIRALI / OD GLADU IN MRAZA. / TAKRAT SE JE RODILA / NAŠA VELIKA / JUGOSLOVANSKA DOMOVINA, / A PRVI KORAK / JE NAPRAVILA, KO SO / NA SOLUNSKI FRONTI / SRBSKE IN TUDI / SLOVENSKE IN HRVATSKE / VRSTE PREBILE / IZDAJALSKO BOLGARSKO / ARMADO. / SLOVENSKI NAROD 1921.* Do Srbov in kralja Petra I. slavilni ton odlomka je značilen tudi za preostali članek. Tavčar je v njem hvalil jugoslovansko monarhijo, Beograd in srbski narod, v pozitivni luči je predstavil srbsko temperamentnost in pripravljenost srbskih politikov na bojevito varovanje svojih strankarskih prepričanj (dvojno preroško je napovedal, da bi v primeru, da se zgodi »klanje v skupščini« – do katerega je prišlo dobrih sedem let pozneje – med prvimi umrl Milorad Drašković – ki je pod streli komunističnih atentatorjev res padel že čez nekaj mesecev). Kljub temu je v varovanju strankarskih interesov Tavčar prepoznaval zaposlavljanje splošnih državnih interesov, kar je problem, ki ga je treba rešiti, »če nočemo zagaziti v krizo, ki se bo končala s propadom Jugoslavije!« Preizkusni kamen je bil projekt državne (Vidovdanske) ustave, ki se je takrat sprejemala, in Tavčar je pozval k slogi, češ da je treba ljubezni in odpuščanja.⁹⁰ Kljub temu pa pogled v izvirni prispevek pokaže, da je odlomek, vkle-

---

89 Občutki so bili menda vzajemni, ker naj bi Aleksander I. o Tavčarju pripomnil: »Čestit političar! Takovih trebamo!«; gl. »Grmenje iz grobov.« *Slovenski narod*, 1. november 1924, 1. Karađorđevići so Tavčarjevemu podarili tudi razkošno zibelko iz upognjenega lesa, ki je na ogled v Loškem muzeju, podoben primerek pa je razstavljen v newyorškem muzeju MoMA. Prav tako je bil Tavčar upodobljen na oljni sliki Ivana Vavpotiča, ki je visela v Zdraviliškem domu v Rogaški Slatini, zapleten v pogovor z Aleksandrom I., srbskim politikom Stojanom Protićem in hrvaškim duhovnikom ter arheologom Franom Bulićem.

90 Tavčar, Ivan. »Odprite srca!« *Slovenski narod*, 1. januar 1921, 1.

san na obelisku, nekoliko prirejen in skrajšan, saj je sprva imel močnejšo dnevno-politično kritično ost.⁹¹

Slika 8: Kamnit obelisk ob Tavčarjevi grobnici na Visokem s projugoslovanskim napisom.

Foto: avtor.

Čeprav te misli danes niso široko znan del Tavčarjevega opusa, pa so bile v letih po njegovi smrti obravnavane kot njegova politična oporoka, na katero so se sklicevali pisci v spominskih člankih ob obletnicah njegove smrti⁹² in poudarjali, da je Tavčar v članku zapisal apel, »ki je vreden, da si ga zapiše v srce vsak pošteno in v resnici narodno misleč Slovenec«, ⁹³ če niso besedila razglasili kar za »evangelij našega naroda«, kot je zapisal neznani obiskovalec Tavčarjevega mavzoleja.⁹⁴ Prav to je verjetno razlog, da so bili stavki vklesani tudi na obelisk ob visoški grobnici.

91 V izvirniku se glasi: »Odprite vendar svoja srca! Spominjajte se v teh časih tistih dni, ko so nemške in avstrijske tolpe s pomočjo zavratnega bolgarskega soseda plenile in morale po Srbiji! Spominjajte se dobe, ko je naš kralj s svojo junaško vojsko lazil čez albansko pogorje, kjer so jugoslovenski sinovi umirali od mraza in gladi, a vzlic temu niso obupovali! Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev se je rodila v teh junaških vrstah in kralj Peter jo je že nosil s sabo tiste dni, ko je stradal in trpel s svojimi junaki po albanskih sneženih vrhovih! Takrat se je rodila naša velika jugoslovenska domovina, a prvi korak je napravila potem, ko so na solunski fronti srbske in tudi slovenske in hrvatske vrste prebile izdajalsko bolgarsko armado, s katero danes tako očitno ljubimkuje gospod Stipko Radić, ki bi Srbe rad spravil med hrvatski in bolgarski nož.« Prav tam.

92 Prim. »Prva desetletnica smrti dr. Ivana Tavčarja.« *Slovenski narod*, 18. februar 1933, 1.

93 »Dr. Tavčarjev politični testament.« *Slovenski narod*, 20. februar 1923, 5.

94 Kronist. »Na Tavčarjevem grobu.« *Družinski tednik*, 4. julij 1940, 2.

SPOMENIKI IN FRAGMENTI V MUZEJIH IN ZASEBNI LASTI

Razen na prostem so se nekateri deli spomenikov ohranili tudi v javnih in zasebnih zbirkah. Podatki o takšnih ostankih marsikdaj ostanejo neznani širši javnosti, vendar se je v zadnjih letih odkrilo tudi nekaj takšnih primerkov. Morda najdragocenejšo najdbo so aprila 2016 javnosti predstavili v Muzeju novejše in sodobne zgodovine Slovenije (MNZS), ki je v lesenem zaboju v depoju hranil kamnito glavo s spomenika Petru I., ki je stal pred ljubljanskim magistratom. Šlo je za konjeniški spomenik, ki je skupaj s podstavkom meril 3,8 metra in ga je iz podpeškega marmorja izklesal akademski kipar Lojze Dolinar. Spomenik, ki so ga v Ljubljani načrtovali vse od leta 1926, je na magistratno stopnišče umestil arhitekt Jože Plečnik. Izjemno svečano odkritje z množično udeležbo obiskovalcev je bilo 6. septembra 1931.⁹⁵ Spomenik je stal do italijanske okupacije. Ponoči 25. julija 1941 so italijanski vojaki spomenik ogradili in razstrelili, s podstavka pa izklesali spominski napis.⁹⁶ V časopisju ameriških Slovencev – ne pa seveda tudi v domačem tisku – je bilo mogoče prebrati, da so se mimoidoči ustavljali pred magistratom in s tal za spomin pobirali kamnite koščke uničenega kipa, Italijani pa so jim drobce jemali iz rok ter jih kaznovali.⁹⁷ O tem, kaj se je zgodilo s Petrovo kamnito glavo, so se pričevanja razlikovala. Nekdanji vodja odbora za postavitve spomenika, inženir Ladislav Bevc, je v spominih zapisal, da je bila odvržena glava opažena v reki Soči, kamor naj bi italijanska vojska zavrgla uničene ostanke kipa.⁹⁸ Likovni umetnik Marjan Pogačnik je nasprotno trdil, da je glavo izpred magistrata v vozičku odpegljala tedaj 18-letna Darja Fajdiga, pozneje poročena Fettich, ki je postala priznana zdravnica.⁹⁹ Še vedno ni točno znano, kdo je zaslužen za rešitev

---

95 Za zgodovino postavitve ter otvoritvene svečanosti in podrobnejši opis spomenika gl. Globočnik, Damir. *Spomeniki*. Ljubljana: Revija SRP, 2022, 256–309.

96 Pavlin, *Ljubljana 1941*, 194–195.

97 »Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani.« *Enakopravnost = Equality*, 23. april 1942, 1.

98 Bevc, Ladislav. Spomini. Ljubljana: *Jutro*, 2006, 64.

99 Komelj, Milček. *Kronika Marjana Pogačnika o zaljubljenih v umetnost*. Ljubljana: KUD Logos, 2005, 248.

glave s spomenika. Fragment, najden v muzejskem depozitu, je prihajal iz zbirke muzealca, zbiratelja, letalca in fotografa Janka Vertina, ki je že med vojno aktivno zbiral uniforme, orožje in druge eksponate aktualnega spopada. Njegova zbirka je bila najprej spravljena pri ljubljanskem Mestnem muzeju, leta 1951 pa je bila preseljena pod okrilje takratnega Muzeja narodne osvoboditve, zdajšnji MNZS; v seznamu predanega gradiva je zgolj kratko navedeno, da vsebuje »glavo Petra velikega (v zaboju)«. ¹⁰⁰ Petrova glava je bila vključena na osveženo stalno muzejsko razstavo o Slovencih v 20. stoletju, kjer je simbolno položena pod Mussolinijevo bronasto doprsje.

Slika 9: Glava s konjeniškega spomenika kralju Petru I. izpred ljubljanskega magistrata na stalni razstavi Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

Foto: avtor.

Poznamo tudi dva fragmenta z najbolj znanega dinastičnega spomenika v Sloveniji: konjeniškega spomenika kralju Aleksandru I., ki ga je 6. septembra 1940 – po dolgotrajnem, zapletenem in konfliktnem procesu postavljanja – z izredno veliko svečanostjo odkril kralj Peter II. v parku Zvezda na ljubljanskem Kongresnem trgu. Avtor spomenika je bil ponovno Lojze Dolinar, ki je ustvaril 6,8 metra visoko skulpturo, s čimer je bil spomenik eden največjih v celotni Jugoslaviji. ¹⁰¹ Spomenik je stal zgolj dobrih

¹⁰⁰ Za podatke se zahvaljujem kustosu MNZS dr. Marku Ličini.

¹⁰¹ Za zgodovino postavitve ter otvoritvene svečanosti in podrobnejši opis spomenika gl. Globočnik, Damir. *Likovno in simbolno: kolektivni spomin Slovencev v likovni umetnosti*, Ljubljana: Slovenska matica, 2017, 485–573. Prim. še Borozan, Igor. »Monument to King Aleksandar Karadorđević in Ljubljana.« *Istorijski časopis*, 64 (2015), 375–402.

enajst mesecev. Med italijansko okupacijo je bil kot simbol minule oblasti prav tako napoti novim oblastem, še posebej, ko so leta 1941 Ljubljančani precej bučno obeleževali 28. junij, ki je bil v nekdanji državi praznik Vidov dan. Meščani so kljubovalno peli in popivali v gostilnah, dve dekleti pa sta pred Aleksandrov spomenik položili cvetje, preden so ju odpeljali karabinjerji.¹⁰² Visoki komisar Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli je od ljubljanskega župana dr. Jura Adlešiča zahteval, naj spomenik odstrani in prestavi v mestni muzej, toda Adlešič tega ni nameraval storiti na stroške mesta. Grazioli je zaradi tega nastopil na seji mestnega sveta, kjer je poudaril, da je Slovencem obljubil, da bo varoval njihov jezik ter tradicije, ne pa tudi, da bo čuval spomenike srbskih kraljev. O dekletih, ki sta pred spomenik položili cvetje, je povedal, da ju je dal pregnati v Srbijo, in zagrozil, da enaka usoda čaka vsakogar, ki bo pokazal, da mu je spomenik pri srcu.¹⁰³ Kljub Graziolijevemu ultimatu občini, naj v mesecu dni spomenik umakne, do tega ni prišlo, zato ga je morala odstraniti italijanska vojska. Okoli kipa so zgradili leseno ograjo in zastražili Kongresni trg, čeprav je dogajanje vseeno opazovalo nekaj meščanov. Zvečer 25. julija 1941 so z varilno napravo prerezali noge bronastega konja, okoli kipa privezali jekleno vrv in potegnili s traktorjem, tako da je malo čez deseto uro treščil na tla. O dogodku so ohranjene tudi skrivoma posnete fotografije fotoreporterja Mirana Pavlina,¹⁰⁴ kar je edini fotografsko dokumentiran primer rušenja kakšnega dinastičnega spomenika v Sloveniji. Rušitelji so pozneje z drobilci betona odstranili tudi podstavek in ostanke odpeljali s kamioni.¹⁰⁵ Kot se je spominjal pravnik in pisatelj dr. Makso Šnuderl, je bilo mogoče skozi špranje lesene ograje mogoče videti konjska kopita na podstavku, na kar je pripomnil, da bi jih lahko pustili ohranjene v spomin na čas, ko so bili Slovenci pod konjskimi kopiti. Prav tako je ocenil, da so Italijani z zrušenjem obeh konjeniških

---

102 Šnuderl, Makso. *Dnevnik 1941–1945, I: v okupirani Ljubljani*. Maribor: Obzorja, 1993, 108.

103 »Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani«, *Enakopravnost = Equality*, 23. april 1942, 1.

104 Bevc, Spomini, 64; Pavlin, *Ljubljana 1941*, 193–196.

105 Šnuderl, *Dnevnik*, 131–132.

spomenikov pokazali šibkost, saj bi ju v dokaz svoje moči in oblasti zlahka pustili nedotaknjena.¹⁰⁶

Kaže, da so, podobno kot pri konjeniškem spomeniku Petru I., Ljubljančani pobirali koščke bronastega kipa in jih shranjevali, če so jih lahko skrili pred budnim pogledom italijanskih vojakov. Na ta način sta se ohranila najmanj dva danes znana fragmenta. Prvega je spravil zbiratelj Viktor Tančič, ki je vanj vrezal sporočilo **ALEKSANDER I. / 24. VII. 1941**, četudi je navedeni datum zrušitve v resnici za en dan prezgoden. Njegov sin, prav tako zbiratelj Zmago Tančič, je fragment doniral Ljudskemu muzeju Rogaška Slatina, kjer je zdaj razstavljen v okviru Kraljeve zbirke na Aninem dvoru. Drugi znani fragment je v zasebni lasti arhitekta dr. Janeza P. Groma. Glede na obliko fragmenta bi lahko šlo za del konjske uzde, pritrjene na žvale v bližini konjskega gobca. Še en fragment se utegne nekoč najti tudi v MNZS, saj se v seznamu gradiva, ki ga je muzej prejel iz prej omenjene zbirke Janka Vertina, omenja tudi »streme Aleksandra I. (bron)«. ¹⁰⁷

Slika 10:

Bronasti fragment konjeniškega spomenika Aleksandru I. v Ljubljani, ki je na ogled v Kraljevi zbirki Ljudskega muzeja v Rogaški Slatini.

Foto: arhiv Nanija Poljanca.

Slika 11:

Bronasto doprsje Aleksandra I., ki je stalo v Zagorju ob Savi, danes razstavljeno v Kraljevi zbirki Ljudskega muzeja v Rogaški Slatini.

Foto: arhiv Nanija Poljanca.

¹⁰⁶ Prav tam, 132–133.

¹⁰⁷ Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 85.

Najlepše ohranjen dinastični kiparski spomenik na Slovenskem je bronasti doprsni kip kralja Aleksandra I., ki je stal v Zagorju ob Savi. Kip so postavili pripadniki krajevnega Sokolskega društva ob 50. obletnici svojega delovanja. Doprsje je izdelal akademski kipar Boris Kalin, v bron pa ga je odlila ljubljanska livarna Franca Mostarja. Kip je bil postavljen na kamnitem podstavku pred Sokolskim domom, danes na naslovu Cesta 9. avgusta 9, avtor arhitekturne ureditve pa je bil Ivo Spinčič. Svečano odkritje je bilo 8. septembra 1940, zgolj dva dneva za slavnostnim odkritjem Aleksandrovega spomenika v Ljubljani. Med drugo svetovno vojno je bil kip odstranjen, podrobnejše okoliščine tega dogodka pa so bile razjasnjene z nedavno objavo zapisa Jožeta Turka, nekdanjega člana Sokola iz Trbovelj, iz leta 1972. Turk je pojasnil, da je zagorski župan Šajhenbauer ob začetku vojne dal pripadnikom Sokola nalogo, naj kip odstranijo, da ne bi bilo tega treba storiti vojski. Kip sta odstranila dva telovadca, ki sta se pisala Klun in Ivanc, ter ga spravila na podstrešje Sokolskega doma. Ko so pozneje, že v socialistični dobi, podstrešje začeli pospravljati in preurejati, je bil Turk zadolžen za prevzem najdenih kovinskih predmetov, in tako je pri njem pristal tudi Aleksandrov kip. Predmete so odpeljali z vozom, toda Turk je prepoznal zgodovinski pomen kipa in ga je skril pri sebi doma – čeprav s težavo, ker se mu je spotoma zlomilo dno zaboja, v katerem je nosil kip. Ko je leta 1972 sestavil svojo kratko kroniko, je bil kip še vedno skrivoma spravljen pri njem, prav tako pa si ni upal objaviti besedila.¹⁰⁸ Kip je ponovno prišel na plano aprila 2021, dolgo po Turkovi smrti, ko ga je zasebni zbiralec v nakup ponudil zbiratelju in lastniku ene največjih zbirk predmetov, povezanih s Karađorđevići, Naniju Poljancu. Po odkupu je dal Poljanec kip obnoviti v livarni Kamšek v Komendi in ga postaviti na lesen podstavek – imitacijo kamnitega izvirnika – v Kraljevo zbirko Ljudskega muzeja, ki domuje na Aninem dvoru v Rogaški Slatini, kjer je na ogled do danes.¹⁰⁹

Trenutno najnovejše odkritje kakega fragmenta karađorđevićevskih spomenikov prihaja iz Kranja. V mestu so 1. avgusta 1926 svečano odkrili

---

108 Jože Turk. »Dogodek o spomeniku kralja Aleksandra.« *Beseda: časopis za kulturo in družbeno življenje*, 20 (2012), 87–89.

109 Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 92–93, 107–109.

spomenik Petru I., ki je imel obliko obeliska s širokim valjastim podnožjem, ki so ga dopolnjevali kiparski elementi avtorja Tineta Kosa: bronasti medaljon s Petrovim profilnim reliefom, bronasta plastika klečečega mladeniča, ki je simboliziral hvaležnost kralju za osvoboditev, in kip jugoslovanskega orla z državnim grbom na prsih, izdelan iz nabrežinskega marmorja, ki je bil nameščen vrh obeliska in je srepi pogled upiral na zahod – namig na »neodrešeno domovino«, torej Primorsko, ki je bila z Rapalskim sporazumom leta 1920 dodeljena Italiji. Odkritje spomenika, ki je stal v parku na današnjem Slovenskem trgu, je bilo izredno svečano, udeležila pa sta se ga tudi kralj Aleksander I. in kraljica Marija, ki je zbrane navdušila tako, da je prišla oblečena v gorenjsko narodno nošo.¹¹⁰ Prvi večji spomenik kralju Petru I. na Slovenskem, ki je za pet let prehitel tudi Ljubljano, je bil ponos Kranja še naslednje poldrugo desetletje. Ob nemški okupaciji leta 1941 je bilo zrušenje spomenika menda eno prvih dejanj, ki so jih opravili vojaki. Okoli obeliska so namestili verigo in jo povlekli s kamionom, da se je obelisk zlomil in padel. Sčasoma so bili iz parka odstranjeni vsi deli spomenika, po govoricah sodeč pa je bil kip orla nekaj časa zavržen ob cesti na Primskovem, predelu Kranja, od koder naj bi nato izginil.¹¹¹ Vrsto let ni bilo znano, da bi se ohranil kakršenkoli fragment spomenika, toda nedavno se je izkazalo, da se je približno meter visok kip orla ohranil v zasebni lasti na Primskovem. Po pričevanju lastnika je kip dobil v dar še kot mladenič in ga od takrat čuva na vrtu domače hiše.

Slika 12: Marmornat kip orla z jugoslovanskim grbom, ki je stal na vrhu spomenika kralja Petra I. v Kranju, ohranjen v zasebni lasti v Kranju.

Foto: arhiv Nanija Poljanca.

¹¹⁰ Za zgodovino postavitve ter otvoritvene svečanosti in podrobnejši opis spomenika gl. Globočnik, *Likovno in simbolno*, 393–418.

¹¹¹ Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 36.

Priljubljen način za slavljenje pokojnega kralja Aleksandra je bil množično odkrivanje spominskih plošč, vzdanih na pročelja javnih ustanov. Najpogosteje je šlo za Sokolske domove ter šole, kjer naj bi Aleksandrovo življenje, delo in smrt navdihovali prihodnje rodove, da bi tudi sami delali v dobro svoje domovine. Kljub številnim dokumentiranim ploščam je trenutno znan zgolj en ohranjen primerek. Gre za ploščo, ki so jo 25. junija 1935 slavnostno odkrili na šoli v Stranjah. Postavitev plošče je organizirala lokalna gasilska četa, na odkritju pa so sodelovali pripadniki krajevne politike in kulture. »Obiskovalci naše prelepe Kamniške Bistrice in drugih naših prirodnih krasot, pogledajte si ta skromni spomenik in spominjajte se Onega, katerega ljubezen nas je v Eno zlila,« je kratko poročilo o dogodku sklenilo *Jutro*.¹¹² Ob levem robu apnenčaste plošče je vklesan lovorov venec s trakovi, desno ob njem pa je napis v verzih (avtor ni ugotovljen): VITEŠKEMU KRALJU / ALEKSANDRU I ZEDINITELJU / 1918–1934 / NIKDAR NE BO ZATRLA ČASOV SILA, / KAR TVOJA JE LJUBEZEN V ENO ZLILA / OD BRANE, RINKE, SKUTE IN PLANJAVE / NOSILA BISTRICA TI BO POZDRAVE. Plošča je bila verjetno med drugo svetovno vojno odstranjena s šolskega pročelja, pri čemer je bila deloma poškodovana, zato del zadnjega verza zdaj manjka. Ni povsem jasno, kakšna je bila njena nadaljnja usoda, vendar jo je na koncu odkupil lastnik gostišča Pri Jurju v Kamniški Bistrici, ki jo je dal obnoviti in pozlatiti črke napisa. Plošča je danes položena v vogal ob jugozahodnem pročelju gostišča.

Slika 13:
Spominska plošča Aleksandru I., postavljena na šoli v Stranjah, danes ob gostišču v Kamniški Bistrici.

Foto: avtor.

¹¹² »Spominska plošča v Stranjah.« *Jutro*, 26. junij 1935, 3.

Na novo postavljena skulptura

Zadnji primer ohranjene dinastične spomeniške skulpture je tako specifičen, da ga je treba umestiti v posebno kategorijo. Povezan je z nikoli uresničenim konjeniškim spomenikom Aleksandru I., ki so ga načrtovali v Mariboru. Na Trgu svobode, tik ob gradu, naj bi postavili skupno 14 metrov visok konjeniški spomenik na podstavku, ki naj bi ga izdelal akademski kipar Boris Kalin v sodelovanju z arhitektom Jaroslavom Černigojem. Načrtovali so, da bi spomenik odkrili poleti ali jeseni 1941, vendar je načrte prekrizal izbruh vojne. Čeprav je bila konjeniška figura že napol odlita v bronu, delo ni bilo nikoli dokončano, bron pa je bil domnevno uporabljen za vojaške namene. Mavčni osnutek konja za spomenik, ki ga je izdelal Kalin, je njegova hči Nives Kalin Vehovar, skupaj s soprogom Francem Vehovarjem, leta 2009 podarila občini Slovenske Konjice. Občina ga je dala čez dobro desetletje odliti v bron, 5. oktobra 2022 pa so bronasti odlitek slavnostno odkrili ob mestni promenadi pri Starem trgu, nedaleč od pivnice Beli konj. Restavratorsko-konservatorska dela je opravil akademski kipar Gregor Podkrižnik iz Laškega, v bron pa so skulpturo odlili v livarni Kamšek, ki jo vodi Jurij Kamšek.¹¹³ Konj brez jezdecja je s tem izgubil vsak politični ali ideološki naboj, vendar gre za edino različico medvojnega konjeniškega spomenika, ki jo je danes mogoče opazovati v slovenskem javnem prostoru.

Slika 14:
Bronasti odlitek skulpture konja kiparja Borisa Kalina, osnutek za nikoli postavljeni konjeniški spomenik Aleksandru I. v Mariboru, postavljen v Slovenskih Konjicah.
Foto: arhiv Nanija Poljanca.

¹¹³ Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 89–90.

ZAKLJUČEK

Kljub dokaj kratkemu obstoju Kraljevine SHS/Jugoslavije je po državi med obema vojnama zraslo veliko spomenikov njeni kraljevi družini, na čelu s kraljema Petrom I. in Aleksandrom I. Ni šlo zgolj za s strani državnega vrha spodbujano obeleževanje spomina, temveč je bil marsikateri spomenik postavljen na pobudo običajnih državljanov ali društev, ki so morala denar zanj zbrati med sodržavljani. Na tej podlagi lahko sklepamo, da je v kraljevini do določene mere obstajala zvestoba državi in kraljevi družini, tudi če je še zdaleč niso delili vsi državljani. Kljub temu pa je zvestoba Karađorđevićem in kraljevi Jugoslaviji po letu 1941 postala nezaželena in pogosto tudi politično nevarna identiteta, zato je pri dobršnem delu ljudi utonila v pozabo. Med drugo svetovno vojno in v socialistični Jugoslaviji je bilo evociranje kakršnekoli karađorđevićvske dediščine prepovedano. V zadnjih letih in desetletjih se je trend obrnil. Interes za Karađorđeviće se je povečal predvsem po razpadu države in v Srbiji se je pojavilo monarhistično gibanje, ki je želelo obnoviti monarhijo in na prestol posaditi sina Petra II., Aleksandra (ki je za rojaliste Aleksander II.). Čeprav so se Karađorđevići lahko vrnili v državo in nazaj prejeli del nekdanjih posestev, pa je njihov vpliv v srbski politiki majhen. Prav tako se številne zgodovinske razprave z nekdanjega jugoslovanskega prostora ukvarjajo z monarhično Jugoslavijo ter njeno dediščino, sem in tja pa se Karađorđevići pojavljajo tudi v izdelkih popularne kulture.¹¹⁴ Podobno evolucijo so imeli tudi medvojni spomeniki Karađorđevićem. Dolgo časa se je zdelo, da so z množičnim rušenjem med drugo svetovno vojno in po njej tudi sami utonili v pozabo, vendar je povečan interes v zadnjih treh desetletjih pokazal, da se je marsikaj tudi ohranilo, pa naj gre za v celoti ohranjene spomenike na težko dostopnih predelih ali pa za fragmente uničenih spomenikov, ki so se ohranili v zavetju zasebnih zbirk. Pričujoči prispevek je poskusil podati pregled teh spomenikov in fragmentov s slovenskega prostora, za katere se je

---

¹¹⁴ V zadnjih letih so bili Karađorđevići npr. med nastopajočimi liki v srbski seriji *Sence nad Balkanom* in v zgodovinski drami o Petru I. iz leta 2018. Morda najbolj nenavadna referenca na kralja Aleksandra I. v tujini je omemba v pesmi *Don Juan* britanskega pop dua *Pet Shop Boys* iz leta 1988, ki tematizira razmah vpliva fašizma na Balkanu v 30. letih.

med raziskavami izkazalo, da so se ohranili do danes, in pregled pokaže, da tovrstnih ostankov ni tako malo, kot je nakazovala starejša strokovna literatura. Upamo lahko, da je »katalog«, predstavljen v tem prispevku, nepopoln; nadaljnje raziskovanje utegne razkriti še več ostalin.

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri

- A. A. »Pronađena paklena mašina u Otočcu.« *Pravda*, 7. julij 1932, 4.
- A. B. »Osvećenje spomen-ploče Kralju Aleksandru u manastiru Savina kod Herceg Novog.« *Pravda*, 12. junij 1935, 6.
- A. G. »Zakaj in kako je bil od Avstrijcev ustreljen inž. Ivan Gosar.« *Jutro*, 26. oktober 1930, 3.
- »Beli orel namestu beneškega leva.« *Jutro*, 4. julij 1934, 3.
- »Doprsni kip kralja Aleksandra I. v češki cerkvi.« *Slovenski narod*, 26. februar 1936, 3.
- Dostalova, Vera. »Na Visokem.« *Jutro*, 27. maj 1928, 5.
- »Dr. Tavčarjev politični testament.« *Slovenski narod*, 20. februar 1923, 5.
- Gilčvert, Dragotin. »† Ivan Tavčar.« *Odvetniška pisarna*, april 1923, 2–8.
- »Gozd v spomin kralja Aleksandra.« *Slovenec*, 9. november 1934, 4.
- »Grmenje iz grobov.« *Slovenski narod*, 1. november 1924, 1.
- »Hrast kralja Aleksandra v Parizu.« *Tedenske slike*, 4. april 1935, 2.
- »Hrast kralja Aleksandra.« *Slovenski narod*, 27. marec 1935, 2.
- I. Z. »Jesenski dan v kraljevem lovišču.« *Jutro*, 28. oktober 1934, 5.
- »Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani.« *Enakopravnost = Equality*, 23. april 1942, 1.
- »Kaj o tem misli Planinsko društvo?« *Ljudska pravica*, 27. oktober 1947, 3.
- »Kapela Viteškog Kralja Aleksandra u Vojnom muzeju«, *Pravda*, 29. april 1936, 3.
- »Kdo smo?« *Pohod*, 10. september 1932, 1.
- »Kip blagopokojnega viteškega kralja Aleksandra I. Zedinitelja.« *Slovenec*, 8. marec 1935, 3.
- »Kip kralja Uedinitelja iz snega.« *Jutro*, 22. februar 1935, 4.
- Kostić, Grgur. »Vojni muzej.« *Veliki vojni almanah*, 1937, 77–78.
- »Kralj Aleksandar I poginuo je juče po podne u Marselju kao žrtva zločinačkog atentata.« *Politika*, 10. oktober 1934, 3.
- Kronist. »Na Tavčarjevem grobu.« *Družinski tehnik*, 4. julij 1940, 2.

- »Lepa počastitev spomina junaka mučenika.« *Slovenski narod*, 4. oktober 1937, 2.
- »Lepa slovesnost na Zidanem mostu.« *Slovenski narod*, 16. oktober 1936, 2.
- M. R. »U Škofjaj Loci odkrivena je spomen-ploča heroju i rodoljubu Ivanu Gosaru koga su Austrijanci streljali u Beogradu 1917.« *Pravda*, 4. oktober 1937, 2.
- M. S. »Kako je nastal kraljev spomenik na Žagani peči.« *Jutro*, 16. november 1934, 2.
- »Med najlepšimi šolami v ljubljanski okolici.« *Jugoslovan*, 30. november 1930, 13.
- Milošič, Eva. »Čuvajo vsaj ploščo, če že Jugoslavije ne morejo več.« *Štajerski tednik*, 6. julij 2018, 4.
- »Namesto Suvobora Andrejevo selo.« *Jutro*, 23. januar 1940, 4.
- »Odkritje spomenika kraljema Petru in Aleksandru v Parizu.« *Jutro*, 13. oktober 1936, 6.
- »Odkritje spomenika na Viču.« *Slovenski poročevalec*, 6. november 1945, 6.
- »Odkritje spominske plošče Avgustu Jenku.« *Slovenski narod*, 17. avgust 1934, 2.
- »Prva desetletnica smrti dr. Ivana Tavčarja.« *Slovenski narod*, 18. februar 1933, 1.
- »Slava velikemu kralju Osvoboditelju!.« *Jutro*, 1. julij 1925, 1.
- »Slovenski dobrovoljci – ena družina.« *Slovenec*, 25. februar 1930, 3.
- »Spomenik starološkim junakom.« *Jutro*, 24. oktober 1930, 3.
- »Spominska plošča inž. Gosarju.« *Slovenec*, 3. oktober 1937, 5.
- »Spominska plošča junaku mučeniku inž. Ivanu Gosarju.« *Jutro*, 3. oktober 1937, 3.
- »Spominska plošča v Stranjah.« *Jutro*, 26. junij 1935, 3.
- »Spominski svetilnik kralja–Uedinitelja.« *Jutro*: ponedeljska izdaja, 9. december 1935, 1.
- »Spominsko slavlje v Stari Loki.« *Ponedeljski Slovenec*, 4. oktober 1937, 2.
- »Spomladi bodo začeli na Bledu graditi novo zgradbo.« *Slovenski dom*, 28. januar 1940, 3.
- Tavčar, Ivan. »Odprite srca!.« *Slovenski narod*, 1. januar 1921, 1.
- »U Škofjaj Loki juče je odkrivena spomen ploča dobrovoljcu Ivanu Gosaru.« *Politika*, 4. oktober 1937, 8.
- »V delih svojih On bo živel večno!.« *Tedenske slike*, 24. januar 1935, 1.
- »V spomin žrtev lanskega 9. oktobra.« *Tedenske slike*, 28. marec 1935, 2.
- »Večna slava junaku mučeniku!.« *Slovenski narod*, 2. oktober 1937, 1.

»Vičani spominu Viteškega kralja.« *Jutro*: ponedeljska izdaja, 27. maj 1936, 3.

Wester, Jos. »S Triglava peš v Ljubljano.« *Planinski vestnik*, 27/12 (1927), 265–272.

»Z Jadranaši na Krku.« *Jutro*, 16. september 1934, 3.

»Zakon o narodnem priznanju kralju Petru Velikemu Osvoboditelju.« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 7. september 1925, 581.

Literatura

Avguštin, Maja in Saša Lavrinc. *Plečnik na Domžalskem in Kamniškem*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2010.

Benedik, Božo. »Premoženje Karađorđevićev na Bledu.« V: *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, 275–276. Radovljica: Didakta, 2004.

Benedik, Božo. *Bled nekoč in danes*. Bled: Viša strokovna šola za gostinstvo in turizem, 2003.

Benedik, Božo in Božo Repe. »Bled kot prizorišče politične in diplomatske dejavnosti v obdobjih Karađorđevićev in Josipa Broza – Tita.« V: *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, 265–274. Radovljica: Didakta, 2004.

Bevc, Ladislav. *Spomini*. Ljubljana: *Jutro*, 2006.

Bogdanović, Branko. *Veliki rat: zapisano u kamenu*. Beograd: Medijski centar 'Odbrana', 2018.

Bončina, Borut. »Plečnikovo leto, spomeniška arhitektura in Črna na Koroškem.« *Črjanske kajtnge*, december 2017, 7–8.

Borić, Tijana in Igor Borozan. »Political Economy of Death and the Concept of the King's Two Bodies: The Funeral of King Aleksandar Karađorđević in 1934.« *Istorijski časopis*, 69 (2020), 517–538.f

Boroš, Nada in Vesna Majstorović. *Spomenik kralju Petru Prvom Karađorđeviću u Zrenjaninu*. Zrenjanin: Istorijski arhiv, 2005.

Borozan, Igor. »Monument to King Aleksandar Karađorđević in Ljubljana.« *Istorijski časopis*, 64 (2015), 375–402.

Crvenković, Biljana et al. *Dvorski kompleks na Dedinju*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012.

Dautović, Dženan. »Vajar Ivan Eckert (1891/99–1953) i kontroverze oko gradnje spomenika kralju Petru I. Karađorđeviću u Travniku.« *Novi Divan*, 3 (2024), 19–38.

Dimitrijević, Aleksandar R. *Naš veliki kralj*. Beograd: samozaložba, 1936.

Dujmović, Sonja. »Urbana kultura i kolektivno pamćenje – spomenik kralju Petru Oslobođiocu u Sarajevu.« *Tokovi istorije*, 1 (2020), 107–133.

Đorđević, Vojin M. *Čuvajte Jugoslaviju: spomen-album slika iz života blaženopočivšeg viteškog kralja Aleksandra Prvog Ujedinitelja*. Beograd: Grafopublik, s.d. [ponatis izdaje iz 1935].

Forte, Aleksandra. *Spomeniki Zasavja: Zagorje, Trbovlje, Hrastnik*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2002.

Gaspari, Andrej. »Rimski in srednjeveški stolp čez Savo ter stolp Klauzenštajn v Zidanem Mostu.« *Varstvo spomenikov*, 45 (2010), 7–37.

Globočnik, Damir. *Likovno in simbolno: kolektivni spomin Slovencev v likovni umetnosti*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

Globočnik, Damir. *Spomeniki*. Ljubljana: Revija SRP, 2022.

Horvat, Franci. *Sto vodnjakov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2005.

Hudales, Jože. »Ljudsko izročilo o gradovih v okolici Dobrne.« *Kronika*, 62/3 (2014), 555–570.

Huzjan, Vladimir. »O primjerima projugoslavenski orijentirane varaždinske gradske uprave prema kralju Aleksandru I. Karađorđeviću.« *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 21 (2010), 219–236.

Jareb, Mario. *Kralj Tomislav kroz tisuć godina: kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*. Zagreb: Despot infinitus, 2017.

Jovanović Češka, Tijana. *Skulptura: katalog zbirke Istorijskog muzeja Srbije*. Beograd: Istorijski muzej Srbije, 2009.

Jovanović, Miodrag. *Oplenac: Hram Svetog Đorđa i mauzolej Karađorđevića*. Topola: Zadružbina kralja Petra I, 1990.

Karadjordjević, Djordje. *Resnica o mojem življenju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.

Komelj, Milček. *Kronika Marjana Pogačnika o zaljubljenih v umetnost*. Ljubljana: KUD Logos, 2005.

Lazić, Tanja. »Spomenik kralju Petru I Karađorđeviću u Bijeljini 1937–1993.« *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, 26 (2006), 23–35.

Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.

Manojlović Pintar, Olga. »'Tito je stena': (dis)kontinuitet vladarskih predstavljanja u Jugoslaviji i Srbiji XX veka.« *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2–3 (2004), 85–100.

Marušić, Drago. »Slovenija, ugodno bivalište kraljeve rodbine.« V: *Dinastija Karađorđevića*, Branko Crnković, ur., 59–74. Zagreb: Uprava djela Dinastije Karađorđevića, 1934.

Mikša, Peter. »Karađorđevići – nekoč tudi slovenski kralji.« V: *Dekle iz ozadja zgodovine: Ljudmila Belcjan in njena pot v Afriko z družino kneza Pavla Karađorđevića*, ur. Alenka Pipan in Marko Frelih, 54–75. Kranj: Gorenjski muzej, 2020.

Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.

Milutinović, Miroslav. *Automobili i dinastija Karađorđevića = Automobiles and the Karageorgevich Dynasty: 1908–1941*. Beograd: Službeni glasnik, 2014.

Mohar, Katarina. *Vila Bled*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.

Nečak, Dušan. »Prestolonaslednik Djordje Karadjordjević – posebnež ali bolnik.« V: *Stiplovškov zbornik*, ur. Dušan Nečak, 119–127. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.

Nečak, Dušan in Božo Repe. *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008.

Orožen, J. *Karađorđevići: k dvajsetletnici Jugoslavije (1918–1938)*. Ljubljana: Vodnikova družba, 1938.

Pavlin, Miran. *Ljubljana 1941: pričevanje fotoreporterja*. Ljubljana: Modrijan, 2004.

Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.

Radović, Anđelija. *Atentat na kralja Aleksandra I Karađorđevića: Marsej, 9. oktobar 1934*. Topola: Zadužbina kralja Petra I, Gornji Milanovac: Grafoprint, 2009.

Rajčević, Uglješa. *Zatirano i zatrto: o uništenim srpskim spomenicima: druga knjiga*. Novi Sad: Prometej, 2007.

Rajčević, Uglješa. *Zatirano i zatrto: oskrnavljeni i uništeni srpski spomenici na tlu prethodne Jugoslavije: prva knjiga*. Novi Sad: Prometej, 2001.

Sirovica, Dinko in Juraj Kalinić, ur. *Naša javnost o Kralju mučeniku*. Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1935.

Slana, Lidija. »Lastniki dvorca Jablje skozi čas in portreti nekaterih lastnikov iz 18. in 19. stoletja.« *Kronika*, 64/2 (2016), 225–246.

Smiljanić, Ivan. »Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Zgodovinski časopis*, 76/3–4 (2022), 430–463.

Smiljanić, Ivan. »Spominske lipe za kralja Aleksandra.« *SLO: kraji, časi, ljudje: Slovenski zgodovinski magazin*, 23 (2019), 48–53.

Smiljanić, Ivan, Peter Mikša in Nani Poljanec. *Čuvajte mi Jugoslavijo: figuralni spomeniki Karađorđevićem v Sloveniji*. Rogaška Slatina: Ljudski muzej, 2023.

Sterle, Matevž. »Novoodkriti grb in konservatorsko-restavratorski posegi na elementih iz umetnega kamna na palači Ekonomske srednje šole v Ljubljani.« V: *Konservator-restavrator: povzetki mednarodnega strokovnega srečanja 2018*, ur. Nataša Nemeček, 116. Ljubljana: Društvo restavratorjev Slovenije, Skupnost muzejev Slovenije, 2018.

Šnuderl, Makso. *Dnevnik 1941–1945, I: v okupirani Ljubljani*. Maribor: Obzorja, 1993.

Turk, Ernest, Josip Jeras in Rajko Paulin, ur. *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918*. Ljubljana, Maribor: samozaložba Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, 1936.

Turk, Jože. »Dogodek o spomeniku kralja Aleksandra.« *Beseda: časopis za kulturo in družbeno življenje*, 20 (2012), 87–89.

Vukojević, Stjepan. *Za Kralja i Jugoslaviju*. Beograd: samozaložba, 1935.

Spletni viri

Đurić, Novica. »Gde je spomenik kralju Aleksandru na Cetinju.« Dosegljivo na: <https://www.politika.rs/scc/clanak/202946/Gde-je-spomenik-kralju-Aleksandru-na-Cetinju> (dostop: avgust 2024).

InfoKG, »Misterija Kragujevca: Ni posle 74 godine niko ne zna gde je spomenik kralju Aleksandru Karađorđeviću.« Dosegljivo na: <https://www.infokg.rs/info/misterija-kragujevca-ni-posle-74-godine-niko-ne-zna-gde-je-spomenik-kralju-5871c7fde2cbb6ec31bdf99a9.html> (dostop: avgust 2024).

Salvia, Vedran. »Intelektualno sljepilo i politički oportunizam: reljef kralja Karađorđevića i dalje zazidan u vježbaonici Linda.« Dosegljivo na: <https://www.dubrovackidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/intelektualno-sljepilo-i-politicki-oportunizam-reljef-kralja-karadordevica-i-dalje-zazidan-u-vjezbaonici-linda> (dostop: avgust 2024).

Šakotić, Zdravko. »Herceg-Novi – Spomenik u čast kralju Aleksandru ujedinitelju.« Dosegljivo na: <https://trebinjelive.info/2014/09/11/herceg-novi-spomenik-u-cast-kralju-aleksandru-ujedinitelju/> (dostop: avgust 2024).

»Zaboravljena spomen ploča u Vojvoda Stepi vraćena na mesto posle 77 godina.« Dosegljivo na: <https://ilovezrenjanin.com/vesti-zrenjanin/zaboravljena-spomen-ploca-u-vojvoda-stepi-vracena-na-mesto-posle-77-godina-video/> (dostop: avgust 2024).

POVZETEK

Karađorđevići so dinastija, ki je od začetka 19. stoletja imela pomemben vpliv na čelu srbske kneževine in nato kraljevine, leta 1918 pa so postali tudi jugoslovanski kralji. V Srbiji je bila njihova vladarska legitimnost že dodobra utrjena, na vseh ostalih ozemljih novonastale kraljevine pa so jo šele morali ustvariti, kar so storili s pomočjo številnih propagandnih prijemov. Pomembno vlogo so imeli spomeniki, ki so z državnimi simboli obeleževali javni prostor in so skušali doseči zvestobo državljanov svojim monarhom ter nastanek skupne jugoslovanske identitete. Spomeniki so bili posvečeni predvsem kraljema Petru I. in Aleksandru I., odkrivali pa so jih predvsem po njuni smrti, kar še posebej velja za Aleksandra, ki je umrl v atentatu v Marseillu leta 1934. Stotine spomenikov različnih velikosti in oblik, razprostranjenih po celotni državi, so na svojih mestih zdržale le krajši čas. Med napadom sil osi na Jugoslavijo in njenim razkosanjem leta 1941 so bili spomeniki nezaželen spomin na preteklo dobo, zato so jih okupatorji in kolaborantski režimi množično odstranjevali in uničevali. Tudi spomeniki, ki so na svojem mestu uspeli ostati do konca vojne, so bili umaknjeni za časa socialistične Jugoslavije. Kljub temu pa vsi spomeniki vendarle niso bili uničeni, kot nakazuje marsikatero strokovno besedilo, objavljeno o dinastičnih spomenikih. Glavnina članka je posvečena dokumentiranju in katalogiziranju štirinajstih slovenskih spomenikov Petru I. in Aleksandru I. ter spomenikov, povezanih s Karađorđevići, ki so se v celoti ali deloma ohranili do danes, bodisi na prvotni lokaciji bodisi v muzejskih in zasebnih zbirkah.

Dve plati Alexisa de Tocquevilla

*Prispevek k zgodovini Tocquevillove politične
misli v kontekstu francoske kolonizacije
Alžirije*

Jernej Štimac

185

IZVLEČEK

Članek raziskuje kontradiktorne perspektive Alexisa de Tocquevilla v njegovih spisih o Alžiriji. Slednji razkrivajo njegov zapleten in pogosto protisloven odnos do demokracije in kolonializma. Po eni strani je Tocqueville znan po svojem zagovarjanju demokratičnih načel in individualnih svobod, po drugi pa njegova podpora francoskemu kolonializmu meče drugačno luč na njegovo politično misel. S preučevanjem njegovih poročil, esejev in pisem o Alžiriji si besedilo prizadeva prispevati k razumevanju Tocquevillove intelektualne zapuščine, hkrati pa poudariti napetosti med njegovimi liberalnimi ideali in zagovarjanjem kolonialnih politik evropskih imperialnih sil 19. stoletja.

Gljučne besede

Alexis de Tocqueville, Alžirija, liberalizem, imperializem, kolonializem

ABSTRACT

This article explores the conflicting perspectives of Alexis de Tocqueville in his writings about Algeria. The latter reveal his complex and often contradictory stance on democracy and colonialism. On one hand, Tocqueville is known for his advocacy of democratic principles and individual liberties, while on the other, his support for French colonialism casts a different light on his political thought. By examining his reports, essays, and letters on Algeria, the paper aims to contribute to the understanding of Tocqueville's intellectual legacy while highlighting the tensions between his liberal ideals and his advocacy for the colonial policies of 19th-century European imperial powers.

Keywords

Alexis de Tocqueville, Algeria, liberalism, imperialism, colonialism

UVOD

»Liberalni patricij, ki je strastno predan svobodi in natančno razume, kaj ta pomeni, po drugi strani pa je tudi globoko prepričan o neizogibnosti demokracije v sodobnem času in jo zato v celoti sprejema, skuša pa jo uskladiti le s toliko svobode, kot jo ta lahko prenese.«¹

Alexis de Tocqueville (1805–1859) se je v najemniškem pariškem stanovanju 29. julija 1805 rodil v eno najstarejših francoskih aristokratskih družin. Ker je bil član stare politične elite, je bil v novi Franciji, ki je šele dobra izšla iz francoske revolucije, tujec, vse svoje življenje pa se je moral boriti za sprejem tistih, ki mu zaradi plemiškega porekla niso zaupali. Čeprav je bil prepričan o večvrednosti nove demokratične družbe, se je počutil nelagodno ob socialnih stikih s tistimi, ki niso pripadali njegovemu družbenemu sloju. S tem, ko je leta 1830 z določenimi zadržki sprejel revolucijo, ki je odgnala obnovljeno burbonsko monarhijo, nato pa še prisegel zvestobo novemu kralju, vojvodi Orleanskemu, Ludviku – Filipu, ne glede na to, da načeloma ni bil naklonjen Julijski monarhiji, se je idejno ločil od svojega očeta in bratov ter ubral samostojno politično pot, ki ga je med drugim ponesla na številna popotovanja po svetu, s pomočjo katerih je lahko razvijal svojo politično teorijo.²

Albert Salomon je leta 1959, ob stoletnici smrti francoskega zgodovinarja, pripomnil, da je »v svojem kratkem življenju Tocqueville kljub vsemu uresničil podobo neustrašnega in svobodnega človeka«³. Ker je izpodbijal konservativne vrednote svoje aristokratske družine, je zaradi svoje liberalnejše politične drže in pisanja povzročil njihovo neodobravanje in škodil svojemu ugledu. Poleg tega se je poročil z Angležinjo, ki ni izhajala iz plemiškega sloja in se je prav tako kot on soočala s številnimi zdravstvenimi težavami, a se je kljub temu z močjo svojega intelekta in odločnostjo soočil s svojimi fizičnimi omejitvami, družbenimi normami in zahtevami političnega

---

1 Faguet, Émile. »Tocqueville.« *Revue des Deux Mondes* (1829–1971), 121/3 (1894): 641–672, 641.

2 Kahan, Alan S. *Alexis de Tocqueville*. New York in London: Continuum, 2010, 3.

3 Salomon, Albert. »Tocqueville, 1959.« *Social Research*, 26/4 (1959): 449–470, 450.

življenja.⁴ Že med svojimi sodobniki je bil zaradi inovativnega razmišljanja slavljen, zaradi tega pa aktivno vključen v pereče politične in družbene dileme svojega časa. Njegovo pozornost so še posebej pritegnile francoske strategije in odnos do kolonij in suženjstva, s precejšnjim poudarkom na Alžiriji.⁵ V primeru slednje gre za področje, ki ga številni raziskovalci zgodovine Tocquevilla in njegove politične misli nemalokrat puščajo ob strani, saj se ne sklada z uradno in splošno sprejeto podobo, ki se je še posebej v drugi polovici 20. stoletja izoblikovala okoli francoskega filozofa. Predstavljajo ga kot liberalca in demokrata *par excellence*, ki je kljub svojemu šibkemu zdravju neustrašno zasledoval vse ideale moderne demokratične družbe in je bil zmožen videti in celo napovedati prihodnost, poleg tega pa se v svoji analizi navadno omeji zgolj na njegovi dve najbolj obravnavani deli, *Demokracija v Ameriki* ter *Stari režim in revolucija*.⁶ Toda podrobnejša analiza njegovih tekstov o »alžirskem vprašanju« priporoča popolnoma drugačno zgodbo.

Članek zasleduje tezo, da je »romantizirana« podoba Tocquevilla napačna oz. pomanjkljiva, saj zanemara določene negativne vidike njegove teorije in življenja, ki pa so bistveni za celostno razumevanje zgodovine in razvoja njegove politične misli. Za razliko od tega besedilo poskuša prispevati k izdelavi njene celostne podobe, torej takšne, ki ni obremenjena z ideološkim diskurzom, ampak zasleduje čim večjo mero objektivnosti, dodatno podkrepljene s konkretnimi historičnimi dejstvi ter kritičnim pretresom poglobitvenih Tocquevillovih del o »alžirskem vprašanju« in ključne znanstvene literature, ki se bodisi posredno ali neposredno spoprijema z

---

4 Prav tam.

5 Sunar, Lütfi. »From Democracy to Despotism: Tocqueville on Slavery, Colonialism, and "Other".« *Ilahiyat Studies*, 5/2 (2014): 155–188, 156.

6 Glej npr.: Horwitz, Morton J. »Tocqueville and the Tyranny of the Majority.« *The Review of Politics*, 28/3 (1966): 293–307; Zetterbaum, Marvin. *Tocqueville and the Problem of Democracy*. Stanford: Stanford University Press, 1967; Drescher, Seymour. *Dilemmas of Democracy: Tocqueville and Modernization*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1968; Poggi, Gianfranco. *Images of Society: Essays on the Sociological Theories of Tocqueville, Marx, and Durkheim*. Stanford: Stanford University Press, 1972, 3–82; Gershman, Sally. »Alexis de Tocqueville and Slavery.« *French Historical Studies*, 9/3 (1976): 467–483; Kraynak, Robert P. »Tocqueville's Constitutionalism.« *American Political Science Review*, 81/4 (1987): 1175–1195.

raziskovano problematiko. Številne novejšje raziskave namreč vse bolj razkrivajo, da se je Tocquevillovo stališče do francoskega kolonializma v Alžiriji bistveno razlikovalo od njegovih liberalnih imperativov.

Kronološko se besedilo, z izjemo prvega dela, ki služi kot krajši teoretski uvod, okvirno omejuje na prvi dve desetletji francoske kolonizacije Alžirije, ki se je začela s francosko invazijo leta 1830. V tem času je nastala glavnina Tocquevillovih besedil, ki se ukvarjajo s takratnim precej burnim dogajanjem v tej francoski koloniji. Tocqueville je v tem obdobju Alžirijo tudi dvakrat obiskal in obsežno pisal o svojih novih dognanjih in izkušnjah, ki ponujajo edinstven vpogled tako v kaotično stanje začetnega obdobja francoske okupacije alžirskega ozemlja kot tudi v zgodovinski razvoj filozofskih kolonialnih idej, še posebno v odnosu do »alžirskega vprašanja«, kar pa posledično ustvarja dodatne implikacije za njegov preostali repertoar, ki ga zagotovo ne gre prezreti.

O LIBERALIZMU IN NJEGOVEM ODNOSU DO KOLONIALIZMA

V zadnjih letih 18. stoletja so vidni evropski misleci, kot so denimo Immanuel Kant, Adam Smith, Jeremy Bentham, Edmund Burke, Denis Diderot in Marquis de Condorcet, sprožili velik intelektualni in moralni izziv tedanjim evropskim imperijem. Za potrebe svojega argumentiranja proti imperializmu so črpali različne ideje, vključno s človeškimi pravicami in potrebo po ljudski samoodločbi, gospodarskimi koristmi proste trgovine v primerjavi z neumnostjo osvajanja novih ozemelj, pokvarjenostjo »naravnega človeka« izrojene evropske civilizacije, hinavščino samoupravnih republik, ki despotsko vladajo nad nemočnimi subjekti, in nezmožnostjo ohranjanja svobode v metropolah, medtem ko te v svojih kolonijah izvajajo despotizem.⁷ Po mnenju filozofa Arthurga Ripsteina je Kantova protikolonialna pozicija temeljila na njegovi ugotovitvi, da gre pri kolonializmu zgolj za nadaljevanje vojne, saj vključuje pridobivanje ozemlja s silo. Še huje,

---

7 Pitts, Jennifer. »Empire and Democracy: Tocqueville and the Algeria Question.« *The Journal of Political Philosophy*, 8/3 (2000): 295–318, 295.

ne gre za kakršno koli obliko vojne, ampak za še posebej skrb vzbujajočo različico, v kateri se lahko barbarizem uspešno predstavlja kot civilizacijski napredek in v kateri se rutinsko kršijo celo najmanjše mednarodne omejitve glede vodenja vojne.⁸

Podobnega stališča je bil ob koncu 18. stoletja tudi Diderot, ki je skozi 19. in 20. stoletje veljal za enega izmed najbolj radikalnih nasprotnikov evropskega kolonializma. V okviru evropske protikolonialne misli mu je izreden sloves prinesel članek *Supplément au voyage de Bougainville* (1798), ki je nastal na zahtevo njegovega prijatelja in cehovskega kolega, francoskega novinarja in umetniškega kritika Friedricha Melchiorja von Grimma, za potrebe njegovega literarnega časopisa *Correspondance littéraire*, izdan pa je bil šele dvanajst let po Diderotovi smrti. *Le philosophe*, kot so ga poimenovali njegovi sodobniki, je v posebne vrste recenziji, ki bolj meji na pravicato literarno delo, kot pa zgolj na golo komentiranje vsebine takrat med francosko publiko precej popularnega potopisnega dnevnika *Voyage autour du monde*⁹ (1796), ki ga je med svojim potovanjem okoli zemeljske oble napisal francoski pomorščak in raziskovalec Louis de Bougainville, skozi namišljen dialog med slednjim in hipotetičnim haitijskim starešino je ponudil ostro kritiko tedanjega arogantnega in splošno sprejetega evropskega prepričanja, da je vsako ozemlje, ki ga ni zase zahtevala nobena priznana svetovna sila, svobodno za prevzem, brez posebnega ozira na pravice in obstoj lokalnega prebivalstva.¹⁰

---

8 Ripstein, Arthur. »Kant's Juridical Theory of Colonialism.« V: *Kant and Colonialism: Historical and Critical Perspectives*, ur. Katrin Flikschuh in Lea Ypi, 145–169. Oxford: Oxford University Press, 2014, 148.

9 Potovanje kapitana Bougainville okoli sveta med letoma 1766–1769 je bil prvi uspešni tovrstni podvig kakšnega izmed Francozov oziroma pomorščakov, ki so pluli pod francosko zastavo. Za več informacij o njegovem nenavadnem življenju in številnih pomorskih ekspedicijah glej, npr.: Dunmore, John. *Storms and Dreams. Louis de Bougainville: Soldier, Explorer, Statesman*. Auckland: Exisle, 2005; Dunmore, John. *The Pacific Journal of Louis-Antoine de Bougainville, 1767–1768*. London: Hakluyt Society, 2002; Martin, Andy. »The Enlightenment in Paradise: Bougainville, Tahiti, and the Duty of Desire.« *Eighteenth-Century Studies*, 41/2 (2008): 203–216

10 Strugnelli, Anthony. »Diderot's Anti-colonialism: a Problematic Notion.« V: *New Essays on Diderot*, ur. James Fowler, 74–85. Oxford: Oxford University Press, 2011, 74.

Ta država je naša. Ta država je tvoja? In zakaj? Ker si stopil na njeno ozemlje? Če bi Haitijec nekega dne pristal na vaši obali in bi na enega izmed vaših kamnov ali na lubje enega od vaših dreves vgraviral: "Ta država pripada prebivalcem Haitija", kaj bi si mislil? Ti si močnejši! In kaj to povzroči? Ko ti je bila odvzeta ena od zaničljivih malenkosti, s katerimi je napolnjena tvoja ladja, si vpil, maščeval si se; in v trenutku si v globino svojega srca projiciral krajo celotne države!"

Na retorična vprašanja, ki jih je stari Haitijec zastavljal Bougainvillu, Diderot ni pričakoval odgovorov. Kljub temu so postala osrednje točke protikolonialnih argumentov v Franciji v letih pred francosko revolucijo, Diderotovi spisi o imperializmu pa so igrali ključno vlogo v razpravah o zakonitosti evropske kolonizacije v obeh Amerikah in na Orientu.¹² Do leta 1780 je skepticizem glede specifičnih imperialnih podvigov in splošne ideje o neomejeni ekspanziji postal skoraj že splošno sprejeta modrost med liberalnimi intelektualci, vendar le pol stoletja kasneje ugledni evropski misleci niso več kritizirali evropskega imperialnega projekta. Praktično vsi vodilni liberalci 19. stoletja, vključno z Johnom Stuartom Millom in Tocquevillom, so bili navdušeni imperialisti, njihovo podporo kolonialni ekspanziji so delili tudi številni drugi politični teoretiki in misleci tistega časa, glavni koncepti liberalne politične misli pa so bili aktivirani in uporabljeni v korist evropskega imperialnega projekta.¹³ V nekem odlomku iz »biblije utilitarizma« *On Liberty* (1859), ki še danes spada med pomembnejše Millove stvaritve, je slednji naznanjal:

Despotizem je legitimen način vladanja pri obračunavanju z barbari, pod pogojem, da je cilj njihovo izboljšanje, takšna sredstva pa so upravičena za dejansko doseganje tega cilja. Svoboda kot načelo ne velja za nobeno stvar, pred časom, ko je človeštvo postalo mogoče izboljšati s svobodno in enakopravno razpravo. Do takrat jim ne preostane drugega kot implicitna

---

11 Diderot, Denis. »Le supplément au voyage de Bougainville.« V: *Ouvres de Denis Diderot, tome III.*, ur. Jacques-André Naigeon, 371–443. Pariz: Chez Desray et Détéville, 1798, 384.

12 Strugnelli, »Diderot's Anti-Colonialism«, 74.

13 Pitts, »Empire«, 296.

poslušnost kakšnemu Akbarju ali Karlu Velikem, če so imeli toliko sreče, da so ju uspeli najti.¹⁴

Mill je v politični teoriji splošno znan kot velik zagovornik svobode, še posebno svobode govora, vendar so to perspektiva v nedavnih nekaj desetletjih mnogokrat izpodbijali. Številni kritiki trdijo, da je njegov koncept liberalizma v osnovi močno prepleten z imperialističnimi idejami, kakršne je brez posebnih težav mogoče zaslediti tudi v zgornjem odlomku, poleg tega pa zatrjujejo, da današnje liberalne prakse še naprej pri življenju ohranjajo to povezavo.¹⁵ Tudi Beate Jahn v svojem članku o prisotnosti imperializma v Millovi filozofiji poudarja pomembno dejstvo, da se Milla le redko omenja v literaturi o mednarodnih odnosih, čeprav je kar 35 let delal za britansko vzhodnoindijsko družbo (*East India Company*)¹⁶ in je bil na ta način globoko vpleten v britansko upravljanje indijske podceline, poleg tega pa je v svojih časopisnih člankih in filozofskih besedilih obširno pisal o raznih aktualnih mednarodnih zadevah.¹⁷

V nasprotju s tem Mark Tunick zagovarja idejo, da gre pri Millovi obliki imperializma za njegovo »blažjo« različico, ki jo sam poimenuje z izrazom

---

14 Mill, John Stuart. *On Liberty and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 13.

15 Glej npr.: Passavant, Paul A. *No Escape: Freedom of Speech and the Paradox of Rights*. New York: New York University Press, 2002; Mehta, Uday Singh. *Liberalism and Empire*. Chicago: The University of Chicago Press, 1999; Souffrant, Eddy M. *Formal Transgressions: John Stuart Mill's Philosophy of International Affairs*. Lanham: Roman and Littlefield, 2000; Parekh, Bikhu. »Decolonizing Liberalism.« V: *The End of 'Isms'!*, ur. Aleksandras Shtromas, 85–103. Oxford: Blackwell, 1994; Hindess, Barry. »Liberalism – What's in a Name?« V: *Global Governmentality*, ur. Wendy Larner in William Walters, 23–39. London: Routledge, 2004; Pitts, Jennifer. »Legislator of the World? A Rereading of Bentham on Colonies.« *Political Theory*, 31/2 (2003): 200–234.

16 Gre za angleško podjetje, ki je bilo na podlagi kraljeve listine ustanovljeno 31. decembra 1600, z namenom trgovanja z vzhodno in jugovzhodno Azijo ter Indijo. Podjetje je sprva delovalo kot monopolni trgovski subjekt, nato pa je svoje dejavnosti postopoma začelo širiti v politiko, zaradi česar je od začetka 18. do sredine 19. stoletja obstajalo kot instrument britanskega imperializma v Indiji. Glej npr.: Marshall, P. J. »British Society in India under the East India Company.« *Modern Asian Studies*, 31/1 (1997): 89–108; Sutherland, L. S. »The East India Company in Eighteenth-Century Politics.« *The Economic History Review*, 17/1 (1947): 15–26.

17 Jahn, Beate. »Barbarian Thoughts: Imperialism in the Philosophy of John Stuart Mill.« *Review of International Studies*, 31/3 (2005): 599–618, 599.

strpni imperializem (*tolerant imperialism*).¹⁸ Pri izdelavi omenjenega koncepta se opre na francoskega razsvetljenskega filozofa François Voltairja, ki je strpnost definiral kot stanje, v katerem je »vsakemu državljanu dovoljeno verjeti le tistemu, kar mu pove njegov razum, ne glede na to, ali je razum razsvetljen ali zaveden, pod pogojem, da s tem ne povzroča motenj javnega reda«. ¹⁹ Voltaire nadalje sklepa, da strpnost zahteva zadržanost v interakcijah z drugimi narodi. Njegova utemeljitev izhaja iz perspektive, da smo v široki prostranosti vesolja vsi podobni mravljam, zato bi bilo absurdno domnevati, da je Bog naklonjen samo enemu specifičnemu »mravljišču«, in sicer našemu. ²⁰ Tunick podobno »strpnost« zazna tudi pri Millu, za katerega sicer pravi, da je definitivno zagovarjal britanski imperializem v Indiji, a je hkrati odkrito nasprotoval prisilni asimilaciji indijskega prebivalstva, poleg tega pa je zavračal tudi samovoljno britansko uporabo sile proti Indijcem. ²¹

Kljub temu ne gre zanemariti dejstva, da je Mill despotski način vladanja evropskih kolonizatorjev dojemal kot nekaj popolnoma samoumevnega in ga opravičeval s tem, da »nazadnjaškim ljudstvom« nič drugega ne pritiče, saj sama niso zmožna doseči takšnega družbenega napredka, kakršnega jim lahko omogoči poseg katere izmed »razvitih civilizacij«. V enem izmed svojih poznejših del, *Considerations on Representative Government* (1861), prvič objavljenem za časa, ko sonce v Britanskem imperiju nikoli ni zašlo, je v kontekstu aktualnih odnosov med bolj in manj razvitimi ljudstvi med drugim zapisal:

Kot je to že običajno in se hitro nagiba k temu, da postane univerzalno, je stanje bolj zaostalega prebivalstva bodisi neposredna podrejenost s strani naprednejših, ali biti pod njihovim popolnim političnim nasledstvom; v tej dobi sveta je le nekaj pomembnejših problemov od tega, kako organizirati vladavino, da bo

---

18 Tunick, Mark. »Tolerant Imperialism: John Stuart Mill's Defense of British Rule in India.« *The Review of Politics*, 68/4 (2006): 586–611, 589.

19 Voltaire, François. *Treatise on Tolerance and other Writings*. New York: Cambridge University Press, 2000, 49.

20 Prav tam, 89.

21 Tunick, »Tolerant«, 588.

delovala v dobro namesto v zlo podložnim ljudem, jim zagotavljala trenutno najboljšo dosegljivo oblast, in bo omogočala najugodnejše pogoje za bodoči trajnostni razvoj.²²

Toda, zakaj je v prvih desetletjih 19. stoletja toliko liberalnih mislecev nehalo zagovarjati protiimperialistično pozicijo svojih predhodnikov in se je vedno bolj začelo obračati k imperializmu? Na prvi pogled deluje, kot da so ideje liberalizma in imperializma medsebojno izključujoče, toda Jennifer Pitts ugotavlja, da če gre liberalizem razumeti kot politični in moralni filozofski projekt, ki se ga na splošno lahko opredeli kot zavezanost najvišjim vrednotam svobode, enakega človeškega dostojanstva, pravne države in predstaviške demokracije, potem je ta že od začetka vseboval imperialistično jedro, saj je liberalna osredotočenost na napredek in uvedbo pravne države, ne glede na ceno, velikokrat igrala pomembno vlogo pri tem, da je številne liberalce vodila k podpori raznih kolonialističnih podvigov evropskih držav. Pri tem sta Velika Britanija iz 19. stoletja in francoska *mission civilisatrice*²³ glavna primera imperialističnih teženj, vgrajenih v liberalno politično misel.²⁴ Na enak način kot Pitts je nekaj desetletij pred njo tudi Eric Stokes v zdaj že kulturni raziskavi o britanskih utilitarnih filozofih *The English Utilitarians and India* (1959) dognal, da so bili domala vsi učenci Benthamovega liberalizma, vključno z Millom in njegovim očetom Jamesom, dejavno vključeni v izgradnjo angleškega kolonialnega sistema v Indiji, kljub temu da je bil Bentham, na podoben način kot Diderot, izrazito nenaklonjen despotskemu načinu vladanja v evropskih kolonijah.²⁵

---

22 Mill, John Stuart. »Considerations on Representative Government.« V: *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XIX: Essays on Politics and Society Part II.*, ur. John M. Robson, 371–578. Toronto: University of Toronto Press, London: Routledge in Kegan Paul, 1977, 568.

23 Gre za francosko kolonialno doktrino, ki se je uveljavila v drugi polovici 19. stoletja in je trajala do začetka prve svetovne vojne, temeljila pa je na opravičevanju kolonizacije na podlagi »širjenja civilizacije«. Za podrobnejšo razlago glej npr.: Burrows, Mathew. »"Mission civilisatrice": French Cultural Policy in the Middle East, 1860–1914.« *The Historical Journal*, 29/1 (1986): 109–135; Smith, Leonard V. *French Colonialism: From the Ancien Régime to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2023, 72–104.

24 Pitts, »Empire«, 296. Podobno tudi v: Pitts, »Legislator«, 200–205; Mehta, Uday Singh. *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Thought*. Chicago: Chicago University Press, 1999, 46–76.

25 Stokes, Eric. *The English Utilitarians and India*. Oxford: Oxford University Press, 1959, 47–80.

TOCQUEVILLE: LIBERALNI IMPERIALIST?

Do podobnih pomislekov kot pri Milloovem liberalizmu je popolnoma intuitivno mogoče naleteti tudi ob branju Tocquevilla. Cheryl Welch, politična znanstvenica in velika poznavalka zgodovine francoskega misleca, vidi v njegovi zavezanosti politični svobodi in vladavini prava občutljivosti za nove oblike despotizma ter empatiji do »drugega«, pravi paradoks v primerjavi z njegovo podporo francoskemu kolonializmu. Medtem ko je slavil ameriško državljanstvo, je podprl podreditev Alžirije, to protislovje pa je še posebej begajoče glede na nasilno in brezpravno naravo francoskega osvajanja severne Afrike, ki ga je v svojem življenju z veliko vneto branil in zagovarjal.²⁶ Med pisanjem svojega najvplivnejšega dela *De la démocratie en Amérique* (1835) je začel izražati zanimanje za francoske kolonialne eksperimente v Severni Afriki, prvotne razmisleke o kolonializmu pa je strnil že v eseju *Quelques idées sur ce qui empêche les français de avoir de bonnes colonies* (1833). Leta 1837 je izdal dve pismi, v katerih je orisal svoje začetne ideje za konsolidacijo in kolonizacijo Alžirije, nato pa je v letih 1841 in 1846 Alžirijo tudi obiskal, da bi iz prve roke lahko opazoval francosko okupacijo. Po vsakem izmed obeh potovanj je spisal obsežne eseje, vključno z uradnima poročiloma francoski poslanski zbornici, v katerih je podrobno opisal, kako bi bilo mogoče ohraniti in okrepiti francoski nadzor v Severni Afriki.²⁷ V njih je še posebej očitno zaznati Tocquevillovo dvojnost v odnosu do francoske kolonialne doktrine:

Kar zadeva mene, sem se iz Afrike vrnil z žalostno predstavo, da se mi zdaj borimo veliko bolj barbarsko kot Arabci sami. Trenutno se lahko s civilizacijo človek sreča na njihovi strani. Ta način vodenja vojne se mi zdi tako neinteligenten kot krut. Pojavi se lahko samo v grobem in brutalnemu umu vojaka. Vsekakor ni bilo vredno zasesti mesta Turkov, da bi poustvarili tisti vidik njihove vladavine,

---

26 Welch, Cheryl B. »Colonial Violence and the Rhetoric of Evasion: Tocqueville on Algeria.« *Political Theory*, 31/2 (2003): 235–264, 235.

27 Duan, Demin. »Reconsidering Tocqueville's Imperialism.« *Ethical Perspectives*, 17/3 (2010): 415–447, 415–416.

ki si je zaslužil gnus sveta. Je veliko bolj destruktiven kot koristen, tudi iz vidika interesa.²⁸

Potem pa zgolj nekaj stavkov kasneje:

Po drugi strani pa sem v Franciji pogosto slišal može, ki jih spoštujem, toda s katerimi se ne strinjam, da se jim zdi narobe, da požigamo letine, da praznimo silose in končno, da zasegamo neoborožene moške, ženske in otroke. Po mojem mnenju so to nesrečne nujnosti, ki se jim mora katerokoli ljudstvo, ki želi voditi vojno z Arabci, pokoriti. Če že moram povedati svoje mnenje, me ta dejanja ne vznemirjajo bolj, ali vsaj toliko, kot številna druga, ki jih vojno pravo jasno dovoljuje in so se zgodila v vseh evropskih vojnah.²⁹

Literarni zgodovinar Melvin Richter je v domiselnem in precej izzivalnem članku *Tocqueville on Algeria* že leta 1963 podvomil v splošno sprejeto predstavo o Tocquevillu, ki je slednjega prikazovala kot enega izmed najbolj prodornih in najmanj zavajajočih političnih teoretikov 19. stoletja. »Minil je čas, ko je bilo treba Tocquevilla hvaliti. Prav nekritično prilizovanje nekaterih oboževalcev lahko namreč sproži odziv proti njemu«³⁰, je zapisal v uvodu svojega besedila in nato nadaljeval:

Za Tocquevilla bi bilo dobro, če bi ga preučevali kot resnega misleca, namesto da ga napihujejo kot preroka ali vidca. Koga ni utrudila še ena omemba tistega odlomka v Demokraciji v Ameriki, kjer je Tocqueville špekuliral, ali si bosta v roku enega stoletja Rusija in Združene države delili

---

28 de Tocqueville, Alexis. »Essay on Algeria (October 1841)« V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Baltimore: John Hopkins University Press, 2001, 59–116, 70.

29 Prav tam.

30 Richter, Melvin. »Tocqueville on Algeria«. *The Review of Politics*, 25/3 (1963): 362–398, 362.

nadzor nad svetom?³¹ Toda teoretikovega vpliva na misel poznejše dobe ne bi smeli ocenjevati s ponavljanjem njegovih uspešnih ugibanj ali osupljivih epigramov. Njegove ideje imajo lahko ustvarjalno moč le, če so podvržene ostrim kritikam in predelavam s strani tistih, ki jim je dovolj mar, da ločijo tisto, kar je vredno ohraniti, od tistega, kar bi bilo treba zavriniti zaradi očitne napake ali ideološke pristranskosti.³²

Richter je bil s svojimi razmišljanji in pomisleki o Tocquevillu in njegovem delu precej pred svojim časom, saj so se prve pomembne novejšje študije, ki so pod vprašaj postavile brezmadežno podobo Tocquevilla kot »idealnega liberalca 19. stoletja«, pojavile šele ob prelomu 20. in začetku 21. stoletja ter intenzivneje v desetletjih kasneje.³³ Kljub temu da se raziskave med seboj razlikujejo tako v stopnji kritike, ki jo namenjajo francoskemu mislec, kot tudi v samih ugotovitvah, do katerih pridejo s pomočjo različnih razisko-

---

31 Richter ima tu v mislih odstavke iz zaključka prve knjige Tocquevilleovega famoznega dela, ki obstaja tudi v slovenskem prevodu Simone Križaj, v katerem je filozof na nek način »predvidel« obdobje hladne vojne: »Zdi se, da sta danes na zemlji dve veliki ljudstvi, ki, čeprav imata drugačni izhodišči, korakata proti istemu cilju: to so Rusi in Angloameričani. [...] Videti je, da so vsa druga ljudstva več ali manj dosegla meje, ki jim jih je začrtala narava, tako da jim ne ostane drugega, kot da jih ohranjajo. Ti dve pa sta v vzponu. Vsa druga so se ustavila ali napredujejo za ceno izjemnih naporov; le onidve gresta lahkinih in hitrih nog po poti, ki ji še ni videti konca. [...] Njuno izhodišče je različno, njuna pota drugačna; kljub temu pa se zdi, da je po skrivnem sklepu Previdnosti vsakemu od njih namenjeno, da nekega dne vzameta v svoje roke usodo polovice sveta.« V: de Tocqueville, Alexis. *Demokracija v Ameriki I*. Ljubljana: Krtina, 1996, 409.

32 Richter, »Tocqueville«, 362.

33 Poleg že omenjenih glej še npr.: Ali-Khodja, Mourad. »Tocqueville orientaliste? Jalons pour une réinterprétation de ses écrits politiques et de son engagement en faveur de la colonisation française en Algérie.« *French Colonial History*, 7 (2006): 77–96; Boesche, Roger. »The Dark Side of Tocqueville: On War and Emire.« *The Review of Politics*, 67/4 (2005): 737–752; Boutaleb, Chamyel. »Heroes and Villains: an Algerian Review of Tocqueville and Emir Abd al-Qadir.« *Review of Middle East Studies*, 45/1 (2011): 44–49; Duong, Kevin. »The Demands of Glory: Tocqueville and Terror in Algeria.« *The Review of Politics*, 80 (2018): 31–55; Fattal, Simone. »Alexis de Tocqueville, Democrat in America, Colonizer in Africa.« *Review of Middle East Studies*, 45/1 (2011): 37–43; Kahan, Alan S. »Tocqueville: Liberalism and Imperialism.« *French Liberalism from Montesquieu to the Present Day*, ur. Raf Geenens in Helena Rosenblatt, 152–165. Cambridge: Cambridge University Press, 2012; Kohn, Margaret. »Empire's Law: Alexis de Tocqueville on Colonialism and the State of Exception.« *Canadian Journal of Political Science*, 41/2 (2008): 255–278; Sohbi, Hassane. »Tocqueville and Colonialism in Algeria.« *Review of Middle East Studies*, 45/1 (2011): 50–52; Stokes, Curtis. »Tocqueville and the Problem of Racial Inequality.« *The Journal of Negro History*, 75/1–2 (1990): 1–15; Sunar, Lütfi. »From Democracy to Despotism: Tocqueville on Slavery, Colonialism, and "Other".« *Ilahiyat Studies*, 5/2 (2014): 155–188.

valnih prijemov in znotraj raznolikih epistemoloških okvirjev, pa je rdeča nit, ki jih tako rekoč vse povezuje, prav Tocquevillova aktivna vpletenost v francosko kolonizacijo Alžirije, saj tu njegovo hinavstvo kar najbolj bode v oči. Njegova drža do situacije v Alžiriji je bila polna »nujnih ukrepov«, katerih neposredne posledice so bila številna grozodejstva, ki so jih tam izvajali francoski zavojevalci. Bil je povsem prepričan v idejo, da nekatera politična vprašanja presegajo področje morale in so lahko v določenih primerih pomembnejša od samih moralnih vidikov, kot je bilo to recimo v primeru francoskega napada na berbersko ljudstvo Kabilov iz severa Alžirije, o katerem je leta 1847 govoril v svojem prvem parlamentarnem poročilu:

Deset tisoč odličnih vojakov, razdeljenih v dva armadna korpusa, ta trenutek koraka proti Kabilom. Kolikor koli so slednji energični in ne glede na to, ali so zasidrani v težko dostopnih gorah, se bodo sesuli pred našim orožjem: to je povsem gotovo. Dandanes poznamo avtohtone prebivalce Alžirije in njihov način bojevanja predobro, da bi o tem dvomili. [...] Osvojili bomo Kabile; kako pa jim bomo potem vladali, ko smo jih osvojili? [...] Danes potrjen ukrep je torej le začetek dolgega niza ukrepov, ki jih je treba sprejeti; je očitno prvi korak na dolgi poti, ki jo bo nato po nujnosti treba prehoditi, in na koncu tega, gospodje, ne bomo odkrili, da je odpovedalo naše orožje, ampak neizogibno rast naših zapletov v Afriki, naše vojske, in naših stroškov.³⁴

Kabili so bili še zadnje izmed alžirskih ljudstev, ki se je uspešno upiralo francoski zasedbi, saj si jih francoske čete do tedaj še niso uspele pokoriti, kljub temu da so Francozi z vojaškimi akcijami v Alžiriji začeli že leta 1830. Prvotna vojaška ekspedicija v Alžir je bila sicer ideja francoskega kralja Karla X. in njegovega ultraroyalističnega ministrskega predsednika Julesa de Polignaca, s katero sta si želela nazaj pridobiti močno omajano podporo javnosti in volivcev, načrti zanjo pa so nastali kot stranski produkt neuspešnega poskusa za restavracijo francoske dinastije Burbonov.³⁵

---

34 de Tocqueville, Alexis. »First Report on Algeria (1847)«. V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Baltimore: John Hopkins University Press, 2001, 129–173, 171–172.

35 Sessions, Jennifer E. *By Sword and Plow: France and the Conquest of Algeria*. Ithaca: Cornell University Press, 2011, 19.

Po mnenju Charlesa-Roberta Agerona, specialista za zgodovino kolonialne Alžirije, je bila zgolj začasni pripomoček, namenjen notranjepolitični potrošnji, izvedla pa jo je monarhistična vlada v težavah, ki je iskala prestiž vojaške zmage in takrat še niti malo ni razmišljala o tem, da bi v Alžiriji, s katero je vse od leta 1516 dalje formalno upravljalo Osmansko cesarstvo, vzpostavila permanentno kolonijo.³⁶

V očitnem nasprotju z njegovo tezo o prvotni nezainteresiranosti Francozov do kolonizacije alžirskega ozemlja so ugotovitve alžirskega antropologa Mahfouda Bennouneja. Slednji med poglavitne razloge za francosko kolonialno ekspanzijo v Alžiriji med drugim uvršča tudi namero francoskih zavojevalcev na alžirskem ozemlju ustanoviti kolonijo, ki bo zmožna sprejeti veliko število brezdelnih moških in žensk, katerih glavna naloga bi bila Franciji zagotavljati surovine in hkrati služiti kot nov trg za presežke francoskega industrijskega blaga.³⁷ Zaradi omenjenih razlogov je bila prva obsežnejša reforma alžirskega gospodarstva po francoskem prevzemu oblasti usmerjena predvsem v sistematično razlaščenje alžirskih kmetov, ki so prek raznih pravnih mahinacij, s pomočjo katerih se je navzven ustvarjal videz zakonitosti, po Bennounejevih ocenah od leta 1830 do začetka druge svetovne vojne izgubili okoli 3.445.000 hektarjev zemlje.³⁸ Podobno tudi Pierre Bourdieu, ko piše o tem, da se je francoska država od 1830 do 1880 osredotočala predvsem na privabljanje kolonistov na način, da jim je zagotovila kmetijska zemljišča, ki so bila zasežena, kupljena, ali očiščena posebej za naselitev³⁹, toda navzlic temu zamečke francoskega kolonializma v Alžiriji označi za »*minuskulen poskus kolonizacije, katerega napredek je bil počasen in uspeh negotov.*«⁴⁰

---

36 Ageron, Charles-Robert. *Modern Algeria: A History from 1830 to the Present*. London: C. Hurst & Co., 1991, 5.

37 Bennoune, Mahfoud. *The Making of Contemporary Algeria, 1830 – 1987*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 35.

38 Bennoune, Mahfoud. »Algerian Peasants and National Politics.« *MERIP Reports*, 48 (1976): 3–24, 13.

39 Bourdieu, Pierre. *The Algerians*. Boston: Beacon Press, 1962, 123.

40 Prav tam.

Tudi Jennifer Sessions v klasični študiji *By Sword and Plow* (2011) ugotavlja, da je po francoski invaziji na Alžir prišlo do takojšnjega porasta različnih pozivov po ustanovitvi kolonije v tedanjem alžirskem regentstvu. Celo liberalni kritiki francoske invazije so v tistem času na dan prihajali z različnimi predlogi, na podlagi katerih bi ustanovitev kolonije lahko zagotovila dragoceno nadomestilo za despotizem, ki je stal v ozadju ekspedicije. Poleg tega se je o ideji kolonizacije Alžirije nasploh na široko razpravljalo tako v francoski politiki kot v javnosti.⁴¹ Pa vendar je leta 1830 v zavesti povprečnega Francoza beseda »kolonija« obstajala skoraj izključno v povezavi z Novim svetom in tremi karakteristikami, ki so določale razmerje med francoskimi kolonijami in metropolo: omejevalnim trgovskim režimom *l'exclusif*⁴², ki je določal, da lahko čezmorske posesti trgujejo le s Francijo; vsiljeno politično podrejenostjo metropoli; in zanašanjem na suženjsko delo za proizvodnjo kolonialnih izdelkov.⁴³

Uradno je bila francoska ekspedicija v Alžirijo kaznovalna, njeno zgodovinsko ozadje precej bizarno, s Francijo, alžirskim dejem⁴⁴ ter dvema alžirskima trgovskima družinama v glavnih vlogah, zgodba pa je šla približno takole: ko je poslednji regent Hussein 1. marca 1818 prevzel oblast v Alžirskem regentstvu, je s tem podedoval tudi zastareli finančni spor med namestništvom in Francijo, ki se je vlekel vse od obdobja francoske revolucije. Med letoma 1793 in 1798 je namreč francoska vojska uvažala alžirsko žito prek dveh alžirskih trgovskih hiš, Bakri in Bushnaq, zaradi neplačevanja finančnih obveznosti pa je francoski dolg do začetka Husseinovega man-

---

41 Sessions, »By Sword«, 177.

42 Gre za mehanizem, ki je temeljil na načelu ekskluzivnosti in je urejal vse trgovinske izmenjave med Francijo in njenimi kolonijami v 17. in 18. stoletju. Régime de l'exclusif je podrobneje obravnavan v: Tarrade, Jean. *Le commerce colonial de la France à la fin de l'Ancien Régime : l'évolution du régime de l'exclusif de 1763 à 1789*, Pariz: Presses universitaires de France, 1972.

43 Sessions, »By Sword«, 178.

44 Vodja alžirskega regentstva, ki so ga od leta 1689 dalje med seboj volili janičarski častniki. Čeprav je bilo njegovo družinsko življenje regulirano, s čimer so želeli preprečiti morebitne nasledstvene zahteve, ter njegovo gibanje omejeno zgolj na glavno mesto Alžir, je imel v Alžirskem regentstvu praktično neomejeno oblast. Med letoma 1671 in 1830 je v Alžiru zaporedoma vladalo 30 takih vladarjev. Glej: Julien, Charles-André. *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco. From the Arab conquest to 1830*. London: Routledge in Kegan Paul, 1970, 321–324.

data narasel na okoli osem milijonov frankov. Novopečeni dej se je moral v spor vplesti zato, ker sta bili obe alžirski trgovski družini tudi sami zadolženi pri alžirski regentski vladi, a sta se sklicevali na nezmožnost odplačevanja dolgov, vse dokler Francozi ne poravnajo svojega dela finančnih obveznosti.⁴⁵

Situacija je kulminirala 29. aprila 1827 na napetem sestanku med alžirskim namestnikom in francoskim konzulom Pierrom Devalom. Med neuspelo razpravo o alžirskih zahtevah po povračilu dolga je dej Hussein francoskega konzula po obrazu udaril z metlico za ubijanje muh, kar je med Francozi povzročilo izjemno ogorčenje in sprožilo *l'affaire de l'éventail*⁴⁶, nastali diplomatski konflikt pa je kralj Karel X. izrabil za razglasitev vojne napovedi in uvedbo pomorske blokade Alžirskega regentstva.⁴⁷ Dve leti pozneje so po ponovnih pogajanjih o premirju, tokrat med dejem in poveljnikom francoske blokadne eskadrilje, iz pristanišča v Alžiru odjeknili strelji na francosko pogajalsko ladjo. Polignac, ki je takrat opravljal funkcijo ministra za zunanje zadeve, je zavrnil Husseinovo opravičilo in namesto tega predlagal kar militaristični naskok na alžirsko prestolnico. Karel X. je njegov načrt odobril oktobra 1829, samo dva meseca po tem, ko se je Polignac v Franciji zavihtel na položaj predsednika ministrskega sveta, 31. januarja 1830 pa mu je zeleno luč prižgal še svet ministrov. Francoski vladar je mobiliziral vojsko in mornarico, za vojnega ministra in poveljnika odprave pa je nastavljal strastnega rojalista in priznanega vojaškega generala Louisa de Bourmonta ter mu ukazal, da naj začne priprave za hitro aktivacijo francoskih čet.⁴⁸

---

45 Abun-Nasr, Jamil M. *A History of the Maghrib in the Islamic period*. New York: Cambridge University Press, 1987, 249.

46 Dejeva metlica za ubijanje muh je izgledala in delovala tudi kot pahljača, zato se je afere prijelo ime »afera pahljača«, kljub temu, da se takšni metlici po francosko reče *tapette à mouche*. Izraz se je nato ohranil tudi v zgodoviniopisju.

47 Julien, Charles-André. *Histoire de l'Algérie contemporaine: La conquête et les débuts de la colonisation: 1827-1871*. Pariz: Presses Universitaires de France, 1964, 21.

48 Sessions, »By Sword«, 25.

Kljub nasprotnim vetrovom, ki so upočasnjevali ekspedicijsko floto med prečkanjem Sredozemskega morja, je francoska afriška armada takoj po pristanku v Severni Afriki začela intenzivno izvajanje vojaških akcij.⁴⁹ 14. junija se je približno 37.000 francoskih vojakov izkrcalo na obalah mesta Sidi Ferruch – današnji Sidi Fredj – zahodno od Alžira. 19. junija so odbili turško ofenzivo, deset dni kasneje pa so sprožili protiofenzivo, v kateri so 4. julija uničili *fort de l'Empereur*, trdnjavo, ki je bila najpomembnejša obrambna točka alžirskega glavnega mesta. To je dokončno zapečatil usodo Alžirskega regentstva. Naslednji dan je vladar Hussein kapituliral, Francozi pa so prevzeli nadzor nad mestom.⁵⁰ Novice o kapitulaciji so Pariz dosegle 9. julija, francoska vlada pa je takoj začela z razglašanjem zmage, toda tudi uspešna invazija na Alžir ni mogla spremeniti poteka dogodkov, ki so jih medtem prinesle politične spremembe v Franciji. Polignacovi rojalisti so med 23. junijem in 3. julijem na prvih volitvah članov v volilni kolegij doživeli ogromen poraz, poleg tega pa so rezultati predčasnih volitev liberalcem zagotavljali veliko večino v novi poslanski zbornici.⁵¹ Francijo je nato 26. julija zajela še julijska revolucija. Ta je končala z vladavino kralja Karla X., ki ga je na prestolu zamenjal njegov bratranec, meščanski kralj Ludvik – Filip I., in konservativnega premierja Polignaca, ter obračunala z restavracijsko monarhijo, ki je v Franciji vladala vse od poslednjega Napoleonovega poraza pri Waterlooju leta 1815, zamenjala pa jo je z novo, Julijsko monarhijo. Ta je bila produkt političnih spletkarjenj bogate francoske buržoazije in liberalcev, na oblasti pa se je uspela obdržati osemnajst let.⁵²

Za časa njene vlade je *Armée d'Afrique* pustošila po Alžiriji. Ko se je novi režim leta 1840 resno lotil svojih prizadevanj za kolonizacijo naseljencev in v Alžiru za generalnega guvernerja nastavljal brezposelnega veterana napoleonskih vojn Thomasa Roberta Bugeauda, je ta proti alžirski popu-

---

49 Esquer, Gabriel. *Les commencements d'un empire: La prise d'Alger (1830)*. Pariz: Larose, 1929, 335–336.

50 Ageron, »Modern Algeria«, 5–6.

51 Sessions, »By Sword«, 43–44.

52 Rader, Daniel L. *The Journalists and the July Revolution in France: The Role of the Political Press in the Overthrow of the Bourbon Restoration 1827-1830*. Dordrecht: Springer, 1973, VII.

laciji začel izvajati svojo verzijo »totalne vojne«⁵³, ki jo je sam primerjal s *Chouannerie*, brutalnim uporom rojalističnih kmetov iz Bretanje, ki so se leta 1793 obrnili proti francoskim revolucionarjem.⁵⁴ Zaradi posledic njegove vojaške doktrine je v naslednjem desetletju in pol življenje izgubilo na sto tisoče Alžircev, njihovo število pa je s približno treh milijonov pred francosko okupacijo do leta 1876 upadlo na približno 2.462.000.⁵⁵ Z njim in njegovim osebjem se je pozno spomladi 1841, ob svojem prvem obisku Alžirije, sestal tudi Tocqueville, ki je svoje izkušnje s potovanja zapustil v *Notes sur le voyage en Algérie* (1841). Ko je 30. maja po pristanku v Phillipevillu obedoval z enim od tamkajšnjih Bugeaudovih poveljnikov, je slednji zbrani družini v vsej vnemi razlagal: »Nič drugega kot teror ne deluje s temi ljudmi, gospodje. Nekega dne se je zgodil umor na cesti. Arabca, ki je bil dejanja osumljen, so pripeljali k meni. Najprej sem ga zaslišal, nato pa sem mu dal odrezati glavo. Vidite jo lahko na Konstantinovih vratih.«⁵⁶

Tocqueville je žalostno poslušal poveljnikove besede in se medtem spraševal, »kakšna bi lahko bila prihodnost države, ki je podvržena takšnim moškim, in kje bi se končala poplava nasilja in krivic, če ne z uporom domačinov in pogubo Evropejcev«.⁵⁷ Kljub prvotnim pomislekom glede neopisljivih grozodejstev, ki so jih v Alžiriji izvajali francoski vojaki, je že kmalu po prihodu v domovino popolnoma spremenil svoje mnenje. Oktobra 1841 je v prvem Essai sur l'Algérie predstavil svoje ideje za izboljšanje učinkovitosti francoske kolonialne politike, za dosego tega cilja pa je zdaj že popolnoma opravičeval francosko nasilje: »Kot mi je rekel neki častnik, če želimo biti enakovredni Turkom, bomo manjvredni od njih prav v tem dejstvu: tudi če se obnašamo kot barbari, bodo imeli Turki vedno prednost pred nami, ker

---

53 Duong, »The Demands«, 31.

54 Ageron, »Modern Algeria«, 21.

55 Bennoune, »The Making«, 42.

56 de Tocqueville, Alexis. »Notes on the Voyage to Algeria in 1841«. V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Baltimore: John Hopkins University Press, 2001, 36–58, 56.

57 de Tocqueville, »Essay«, 57.

so muslimanski barbari. Zato se moramo sklicevati na načelo, ki je višje od njihovega.«⁵⁸

In nato v razdelku »Načini, kako voditi vojno bolj gospodarno in z manj žrtvami«:

Mislim, da je za nas zaželeno, da še naprej odločno pritiskamo z vojno. Bojim se, da bo to trajalo kar nekaj časa. Končno, če se bo še naprej nadaljevala na ta način, bo država tudi kasneje v vznemirjenem in nestabilnem stanju. To nas bo prisililo, da tam pustimo določeno število vojakov, ki bodo vodili aktivno in naporno življenje. Poskusiti moramo najti način, da bi bilo bivanje naših vojakov v Afriki manj smrtonosno in cenejše. Združil sem idejo o zdravju in ekonomičnosti, ker, kot bomo videli, skoraj vse, kar služi zmanjšanju umrljivosti hkrati služi tudi zmanjšanju stroškov.⁵⁹

Francoski mislec ni verjel v rasno in kulturno asimilacijo, za koloniste iz metropole pa si je želel, da bi lahko prispeli v deželo, ki bi bila čim bolj podobna njihovi domovini, za kar je navdih črpal pri antičnih Grkih in Rimljanih. To je zanj pomenilo, da je treba na kakršen koli že način obravnavati s preostankom upornega lokalnega prebivalstva, ki ga je tedaj vodil alžirski religiozni in vojaški voditelj Abd-el-Kader:

Večkrat sem že rekel in bi rad še enkrat povedal, da je najbolj pomembno, ko želimo hitro ustvariti in razviti kolonijo, zagotoviti, da se tisti, ki pridejo tja, počutijo čim manj izgnane in da se srečajo, če je le mogoče, s popolno podobo svoje domovine. Vsi kolonizatorji so to storili. Tisoče kolonij, ki so jih Grki ustanovili na obalah Sredozemskega morja, so bile vse zelo natančne kopije mest, iz katerih so vzniknili. Rimljani so ustanovili municipije na skoraj vseh točkah znanega sveta svojega časa, ki niso bile nič drugega kot miniaturni Rim. Med modernimi so Angleži vedno delali enako.⁶⁰

---

58 Prav tam, 70.

59 de Tocqueville, »Essay«, 73.

60 Prav tam, 110.

Podobno tudi na drugem mestu:

Prvi ugovor bi lahko podali le možje, ki še nikoli niso bili v Afriki. Tisti, ki so bili tam, vedo, da na žalost muslimanska družba in krščanska družba nimata ene same vezi in da tvorita dve telesi, ki sta postavljeni drug poleg drugega, a sta popolnoma ločeni. Vedo, da stanje stvari vsak dan postaja vedno bolj takšno in da se proti temu ne da nič narediti. Arabski element postaja vse bolj osamljen in se malo po malo raztaplja. Zdi se, da se muslimansko prebivalstvo vedno zmanjšuje, medtem ko krščansko prebivalstvo vedno narašča. Zlitje teh dveh populacij je himera, o kateri ljudje sanjajo samo, če še niso bili v teh krajih. Zato lahko in morata obstajati dva zelo različna zakonodajna sistema v Afriki, ker sta tam dve zelo ločeni družbi.⁶¹

Tudi v Abd-el-Kaderju, ki mu je v boju proti Francozom uspelo združiti sprta alžirska plemena, poleg tega pa je francoske okupatorje ves čas pozival, naj prekinejo z invazijo in se raje usedejo za pogajalsko mizo, zaradi česar danes med Alžirci velja za narodnega heroja⁶², je videl zgolj dodatno oviro, ki jo je treba nujno odstraniti, če bi francoska kolonizacija lahko bila uspešna:

Ambicijo, ki jo je pokazal Abd-el-Kader, so z več ali manj uspeha prikazali številni drugi. Ampak on je prvi, ki je iz svojega stika z Evropo vzel ideje, ki bodo njegov lasten projekt naredile podobno vzdržljiv. Ne smemo torej zaupati v preteklost in verjeti, da bo ta moč, potem ko je za trenutek zasijala, zbledela kot mnoge druge. Nasprotno, precej se je za bati, da Abd-el-Kader med Arabci, ki nas obkrožajo, ustanavlja silo, ki je bolj centralizirana, gibčnejša, močnejša, bolj preizkušena in bolj regularna od vseh tistih, ki so se v tem delu sveta stoletja menjavale na oblasti. Moramo si torej prizadevati, da mu ne dovolimo doseči tega izjemnega dosežka. [...] Če bo Abd-el-Kader uničen, bo to samo s pomočjo nekaterih plemen, ki so mu trenutno podrejena; njegovo zavezništvo je treba raje razdreti kot razbiti. [...] Obstajata dva načina, kako povzročiti razkol med Arabci, ki bi bil v našo korist: nekatere voditelje lahko pridobimo z obljui-

---

61 Prav tam, 111.

62 Boutaleb, »Heroes«, 48.

bami ali velikodušnostjo. Z vojno lahko plemena razočaramo in izčrpamo. Sam ne oklevam dejati, da se ti dve sredstvi lahko in morata uporabljati hkrati in da čas, ko bi se jima odrekli, še ni prišel.⁶³

Ob prebiranju zgornjih odlomkov je težko verjeti Welch, ko ta pravi, da Tocqueville francoske kolonialne vladavine v Alžiriji ni zagovarjal na podlagi rasne, civilizacijske, ali kulturne superiornosti⁶⁴, ampak ga je vodila »zmedena mešanica ostre realpolitike, idealistične samoprevare in moralne slabosti«⁶⁵. Ravno nasprotno, Tocqueville je alžirske Arabce na svoji »civilizacijski lestvici« umeščal še nižje od ostalih »barbarov«, saj so povrh vsega drugega še muslimani, ki zanj v nobenem možnem scenariju niso zmožni sobivati s krščanskimi Evropejci. Prav to je bil tudi razlog za njegovo ihtenje po dveh različnih zakonodajnih sistemih, ki bi urejala razmere v francoski koloniji, kar se je nekaj desetletij kasneje v praksi uresničilo s sprejetjem dveh dekretov v francoskem senatu. Prvi *sénatus-consulte* iz leta 1863 je dosegel velik korak pri izkoreninjenju lokalnega muslimanskega prebivalstva in njihovi politični in pravni ločitvi od alžirske zemlje, saj so njihova skupna zemljišča, ki so prej veljala za nedeljiva, postala v celoti podvržena francoski posestniški zakonodaji⁶⁶; tisti drugi, sprejet 1865, pa je alžirskim muslimanom in judom, ki so bili kategorizirani kot domorodci, sicer ponudil možnost, da zaprosijo za francosko državljanstvo, toda samo pod pogojem, da se odpovejo svojim verskim običajem, za kar se je posledično odločilo zelo malo ljudi. Zaradi tega so ostali brez pravnega statusa in pravic, ki jih je določal francoski civilni zakonik.⁶⁷ Sung-Eun Choi zato logično sklepa, da je s tem Alžirija tudi uradno postala država dveh izklju-

---

63 Tocqueville, »Essay«, 67–68.

64 Welch, »Colonial«, 235–236.

65 Prav tam, 236.

66 Choi, Sung-Eun. *Decolonization and the French of Algeria: Bringing the Settler Colony Home*. London: Palgrave Macmillan, 2016, 19.

67 Laure Blévis, »Les avatars de la citoyenneté en Algérie colonial ou les paradoxes d'une categorization.« *Droit et Société*, 48 (2001): 557–580, 563.

čujočih se jurisdikcij, ki sta formalno potrjevali delitev znotraj naseljenjskih kolonialnih skupnosti.⁶⁸

Tocqueville se je tja ponovno odpravil v začetku oktobra 1846, le nekaj mesecev po njegovi vnovični izvolitvi v francoski parlament, saj je bila pereča alžirska problematika zanj še vedno bistvenega pomena.⁶⁹ Že pred tem je 9. julija na sestanku predstavniškega doma svojim poslanskim kolegom predstavil idejo o ustanovitvi »posebnega ministrstva«, ki bi urejalo in koordiniralo francoske zadeve v koloniji, poleg tega je izrazil veliko željo, da bi alžirsko vprašanje, ki je bilo po njegovem mnenju že več let zapostavljeno, končno spet stopilo v ospredje. Njegovo razrešitev je videl v vpeljavi »agrarne kolonizacije«, do katere pa je imel kljub temu nekatere pomisleke⁷⁰:

Kmetijska kolonizacija med plemeni ni preprosta. Slišal sem za to veliko enostavnost imeti zemljo v Alžiriji, med plemeni, prek državne domene; vendar ne smemo pozabiti, da so pogosto pravice, ki jih je težko uveljavljati; da obstajajo obljube o spoštovanju običajev; ne smemo pozabiti, da nomadska agrikultura Arabcev ni poljedelstvo, ki bi ga bilo mogoče spremeniti tako enostavno, kot si mislimo. [...] Imeti črede je bogastvo brez dela, potrebna pa so obsežna polja: tudi podnebje ter zemlja imata svoje zahteve in zaradi tega močnega razloga najdemo skozi stoletja to isto ljudstvo, z običaji, ki jih opisuje Sveto pismo.⁷¹

Sorodno idejo, ki je botrovala njegovi odločitvi za ponoven obisk Alžirije, je približno mesec dni kasneje podal v zasebnem pismu ameriško-pruskemu pravniku Francisu Lieberju, datiranim z 22. julijem. V njem Tocqueville svojemu kolegu entuziastično razlaga:

---

68 Choi, »Decolonization«, 20.

69 Jennings, Jeremy. *Travels with Tocqueville Beyond America*. Cambridge: Harvard University Press, 2023, 197.

70 »Chambre des députés. Présidence de M. Sauzet. Séance du mardi 9. juin.« *Le Moniteur universel*, 10. junij 1846, 1720–1728, 1724.

71 Prav tam.

Trenutno sem zelo zaposlen z našimi zadevami v Afriki, ki vsak dan postajajo vse bolj pomembne. Za nas je vojna postala sekundarni vidik našega projekta in tako bo ostalo toliko časa, dokler ne bomo imeli prepirov v Evropi. Najpomembnejše vprašanje danes je kolonizacija. Kako pritegniti in predvsem obdržati veliko število evropskih kmetov v Alžiriji? V Afriki imamo že 100.000 kristjanov, ne da bi šteli vojsko, vendar so skoraj vsi naseljeni v mestih, ki postajajo velika in lepa, medtem ko podeželje ostaja neposeljeno.⁷²

Njegova ladja je v Alžir priplula 28. oktobra, od tam pa se je v spremstvu generala Bugeauda po kopnem odpravil v Oran, kjer je en dan preživel s poveljnikom zahodnih čet, generalom Louisom de Lamoricièrem. Potem je na povabilo Marieja Alphonsea Bedeauja, ki je poveljeval vzhodnim četam, pot nadaljeval v Konstantin, kamor je prispel 20. decembra. Po kratkem enotedenskem bivanju se je zaradi zdravstvenih težav vrnil v Francijo in v začetku januarja 1847 prispel v Pariz.⁷³ Že kmalu po vrnitvi je dobil nalogo, da pripravi dve poročili za parlamentarno komisijo, ki je bila ustanovljena z namenom preučevanja vojaških prošenj za dodatno financiranje operacij v Alžiriji ter za oceno vojaških kolonij, ki jih je predlagal general Bugeaud.⁷⁴ Slednjemu in njegovi nečloveški militaristični upravi je Tocqueville postajal vse bolj nenaklonjen, kar je bila predvsem posledica spremembe v njegovi viziji o rešitvi alžirske problematike. S kritičnim poročanjem je Bugeauda uspel spraviti z oblasti, a si kljub temu nikoli ni bil zmožen priznati, da je bila celotna ekspedicija v Alžirijo napaka.⁷⁵ Hugh Brogan ugotavlja, da bi Tocqueville moral »vedeti bolje, toda edina alternativa Bugeaudovi vojaški vladi, ki jo je ponudil, je bila enako katastrofalna politika kolonizacije, naseljevanja Alžirije z Evropejci«⁷⁶. Ne glede na to, da je bil zaradi svojih popo-

---

72 de Tocqueville, Alexis. »Tocqueville to Francis Lieber, July 22, 1846«. V: *Tocqueville on America after 1840: Letters and Other Writings*, ur. Aurelian Craiutu in Jeremy Jennings. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 84–86, 85.

73 Boutaleb, »Heroes«, 47.

74 Pitts, Jennifer. »Introduction.« V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, i–xxxviii, xxiv–xxv.

75 Brogan, Hugh. *Alexis de Tocqueville: A Life*. New Haven: Yale University Press, 2006, 399.

76 Prav tam, 399–400.

tovanj po Irski in Severni Ameriki izredno dobro seznanjen s tem, kako so v praksi videti naseljenjske skupnosti, si je ves čas zanikal, da Francija v Alžiriji ustvarja svojo različico, ki se srečuje s podobnimi težavami.⁷⁷ Do zadnjega je vztrajal pri tem, da je treba na alžirskem ozemlju kolonizacijo doseči s preseljevanjem francoskega kmečkega prebivalstva v za to ustvarjene vasi, ki bi temeljile na neenakomerni porazdelitvi zemlje, ki bi bila v prid francoskim kolonistom.⁷⁸ Tudi svoje prvo parlamentarno poročilo o Alžiriji je zato začel precej pompozno:

Še nikoli se ni zdelo, da naši prevladi v Afriki grozi manj nevarnosti kot v tem trenutku. Podreditev večjega dela države, ki je sledila vojni, vodeni spretno in slavno; prijateljski ali miroljubni odnosi z našimi sosedi, muslimanskimi knezi; Abd-el-Kader prisiljen v početje barbarskih dejanj, ki potrjujejo njegovo nemoč še bolj, kot njegovo okrutnost; Kabilija pripravljena priznati našo avtoriteto. [...] Takšno je stanje naših razmer danes.⁷⁹

Če bi bilo Tocquevillu verjeti na prvo žogo, potem bi se tedanja alžirska situacija zdela že skorajda idilična – za Francoze, seveda. Resnica je bila precej drugačna, saj je krvoločno vojskovanje proti upornim alžirskim plemenom v manjši meri še vedno potekalo, Abd-el-Kader pa je bil dokončno poražen šele ob koncu decembra 1847.⁸⁰ Tocqueville je to dejstvo raje zapostavil, kot da bi se z njim soočil, poleg tega pa je menil, da je prav militariistično postopanje Francozom omogočilo, da so se lahko »spoznali« z alžirskimi barbari in jim bodo zato lahko v prihodnosti »uspešno« zavladali:

Dolga vojna, ki je nosila naše zastave po starem regentstvu in nam je pokazala staroselce v vseh pogledih in situacijah, nas ni vodila le v osvajanje ozemlja, ampak tudi v pridobivanje povsem novih oziroma natančnejših pojmov o državi

---

77 Prav tam, 400.

78 Craiutu, Aurelian, Jennings, Jeremy. »Notes to Pages 57–60.« V: *Tocqueville on America after 1840: Letters and Other Writings*, ur. Aurelian Craiutu, Jeremy Jennings, 508.

79 de Tocqueville, »First Report«, 129.

80 Sessions, Jennifer E. »Colonizing Revolutionary Politics: Algeria and the French Revolution of 1848.« *French Politics, Culture & Society*, 33/1 (2015): 75–100, 78.

in njenih prebivalcih. Barbarske ljudi je možno preučevati le z orožjem v rokah. [...] Zmaga je tista, ki je vzpostavila številne in potrebne povezave med njimi in nami, ter nas je pripeljala do tega, da smo prodrli v njihove običaje, njihove ideje, njihova verovanja, in nam je končno izdala skrivnost, kako jim vladati. Dosegli smo presenetljiv napredek v tej smeri. Danes se nam je avtohtona skupnost resnično razkrila.⁸¹

Ideja agrarne kolonizacije je Tocquevilla prevzela v tolikšni meri, da se je z njo in njeno implementacijo na osvojenem alžirskem ozemlju ukvarjal tudi skozi celotno drugo poročilo. »Alžirija mora biti kolonizirana. [...] Ta resnica je bila večkrat jasno izražena«⁸², je oznanil že na začetku dokumenta, to pa je prebrisano utemeljeval z dejstvom, da v Alžiriji na mnogih mestih individualna in dedna lastnina takrat sploh nista obstajali, poleg tega pa tudi skupnostna lastnina alžirskih plemen ni temeljila na nobenem konkretnem pravnem naslovu.⁸³ »Gospodje, to so redke in posebne okoliščine, ki zagotovo olajšujejo naše delo v primerjavi z večino osvajalcev«⁸⁴, je veselo ugotavljal in se zahvaljeval tiranskemu načinu francoskega postopanja, ki je s pomočjo sistematične prilastitve alžirske zemlje omogočilo »idealne« pogoje za njeno porazdelitev med francoske koloniste.⁸⁵ Razmere, v katerih se je znašlo zdesetkano avtohtono prebivalstvo, so bile v Tocquevillovem poročanju vnovič postavljene na stranski tir, saj bi bilo po njegovem »nepošteno kriviti sam sistem za vse individualne nesreče in javne stiske, ki so nastale«⁸⁶. Za dosego cilja je spet precej makiavelistično opravičeval vsa sprevržena sredstva.

---

81 de Tocqueville, »First Report«, 129–130.

82 de Tocqueville, Alexis. »Second Report on Algeria (1847)«. V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Baltimore: John Hopkins University Press, 2001, 174–198, 174.

83 Prav tam, 175.

84 Prav tam.

85 Prav tam.

86 Prav tam, 181.

SKLEP

David Bell v *The First Total War* (2007) premeteno pripomni, da je bilo za obdobje 19. stoletja odkrito nekaj precej nepričakovanega glede sprememb v »zahodnjaških« pogledih na vojno, in sicer, da so »sanje o večnem miru in nočna mora popolne vojne tesno povezane na zapletene in vznemirjujoče načine, pri čemer eno podpira drugo«⁸⁷. To je popolnoma očitno tudi pri Tocquevillu, ki je bil zaradi francoskih grozodejstev v Alžiriji sicer »izredno ganjen«, hkrati pa jih je imel za nujno posledico francoske »civilizacijske misije«, ki naj bi tja prinesla »višjo stopnjo civilizacije«. Ker je bil pri alžirskem vprašanju na udaru tudi francoski ugled, ni bil nikoli pripravljen privoliti, da je bila francoska kolonizacija Alžirije že od samega začetka obsojena na propad, kaj šele na umik francoskih čet z alžirskega ozemlja. Prav nasprotno je v potencialni »uspešni« kolonizaciji videl možnost, s katero bi si Francija v mednarodni skupnosti lahko povrnila svoj ugled. Kljub temu je bila francoska kolonialna doktrina že od konca 19. stoletja tarča posmeha predvsem tedanjih ameriških zgodovinarjev,⁸⁸ kar je precej ironično, glede na dejstvo, da dualizem kompleksne medsebojne odvisnosti med vojno in mirom definira skrajnosti sodobnega zahodnega/ameriškega razmišljanja o tej temi.⁸⁹

Podobno, kot je v širšem smislu v 19. stoletju med liberalci obstajala močna tendenca po označevanju kolonialnih konfliktov z avtohtonimi prebivalci obleganih območij kot »apokaliptične bitke, ki jih je treba bojovati do popolnega uničenja sovražnika in ki bi lahko imele očiščevalni, celo odrešilni učinek na udeležence«,⁹⁰ je takisto Tocqueville v francoskem vojskovanju proti alžirskim upornikom in njihovem voditelju Abd-el-Kaderju videl spopad »mitoloških razsežnosti«, ki je zanj potekal na več ravneh: razviti proti

---

87 Bell, David A. *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Warfare as We Know it*. Boston: Houghton Mifflin Company, 2007, 3.

88 Glej npr.: »Colonization in Algeria.« V: Science, 6 (1885): 317–319; Willing Balch, Thomas. »French Colonization in North Africa.« V: *The American Political Science Review*, 3/4 (1909): 539–551.

89 Bell, »The First«, 3.

90 Prav tam.

nerazvitemu; razsvetljeno evropsko krščanstvo proti barbarskemu muslimanstvu; in nujnost usode proti nesrečnim okoliščinam. Njegova razmišljanja o Alžiriji so močno vplivala na razvoj več kot sto let trajajoče francoske kolonialne uprave na okupiranem alžirskem ozemlju, ta pa je temeljila na diskriminacijskih »domorodnih« zakonih, ki so institucionalizirali neenakopraven odnos med avtohtonim muslimanskim prebivalstvom in francoskimi kolonisti iz metropole.

VIRI IN LITERATURA

Abun-Nasr, Jamil M. *A History of the Maghrib in the Islamic period*. New York: Cambridge University Press, 1987.

Ageron, Charles-Robert. *Modern Algeria: A History from 1830 to the Present*. London: C. Hurst & Co., 1991.

Bell, David A. *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Warfare as We Know it*. Boston: Houghton Mifflin Company, 2007.

Benboune, Mahfoud. »Algerian Peasants and National Politics.« *MERIP Reports*, 48 (1976): 3–24.

Benboune, Mahfoud. *The Making of Contemporary Algeria, 1830 – 1987*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Bourdieu, Pierre. *The Algerians*. Boston: Beacon Press, 1962.

Boutaleb, Chamyl. »Heroes and Villains: an Algerian Review of Tocqueville and Emir Abd al-Qadir.« *Review of Middle East Studies*, 45/1 (2011): 44–49.

»Chambre des députés. Présidence de M. Sauzet. Séance du mardi 9. juin.« *Le Moniteur universel*, 10. junij 1846, 1720–1728.

Brogan, Hugh. *Alexis de Tocqueville: A Life*. New Haven: Yale University Press, 2006.

Choi, Sung-Eun. *Decolonization and the French of Algeria: Bringing the Settler Colony Home*. London: Palgrave Macmillan, 2016.

Craiutu, Aurelian, Jennings, Jeremy. »Notes to Pages 57–60.« V: *Tocqueville on America after 1840: Letters and Other Writings*, ur. Aurelian Craiutu, Jeremy Jennings, 508.

Diderot, Denis. »Le supplément au voyage de Bougainville.« V: *Ouvres de Denis Diderot, tome III*, ur. Jacques-André Naigeon, 371–443. Pariz: Chez Desray et Détéville, 1798.

Duan, Demin. »Reconsidering Tocqueville's Imperialism.« *Ethical Perspectives*, 17/3 (2010): 415–447.

Duong, Kevin. »The Demands of Glory: Tocqueville and Terror in Algeria.« *The Review of Politics*, 80 (2018): 31–55.

Esquer, Gabriel. *Les commencements d'un empire: La prise d'Alger (1830)*. Pariz: Larose, 1929.

Faguet, Émile. »Tocqueville.« *Revue des Deux Mondes (1829–1971)*, 121/3 (1894): 641–672.

Jahn, Beate. »Barbarian Thoughts: Imperialism in the Philosophy of John Stuart Mill.« *Review of International Studies*, 31/3 (2005): 599–618.

Jennings, Jeremy. *Travels with Tocqueville Beyond America*. Cambridge: Harvard University Press, 2023.

Julien, Charles-André. *Histoire de l'Algérie contemporaine: La conquête et les débuts de la colonisation: 1827-1871*. Pariz: Presses Universitaires de France, 1964.

Julien, Charles-André. *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco. From the Arab conquest to 1830*. London: Routledge in Kegan Paul, 1970.

Laure Blévis, »Les avatars de la citoyenneté en Algérie colonial ou les paradoxes d'une categorization.« *Droit et Société*, 48 (2001): 557–580.

Mehta, Uday Singh. *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Thought*. Chicago: Chicago University Press, 1999.

Mill, John Stuart. »Considerations on Representative Government.« V: *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XIX: Essays on Politics and Society Part II.*, ur. John M. Robson, 371–578. Toronto: University of Toronto Press, London: Routledge in Kegan Paul, 1977.

Mill, John Stuart. *On Liberty and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Pitts, Jennifer. »Empire and Democracy: Tocqueville and the Algeria Question.« *The Journal of Political Philosophy*, 8/3 (2000): 295–318.

Pitts, Jennifer. »Introduction.« V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, i–xxxviii.

Pitts, Jennifer. »Legislator of the World? A Rereading of Bentham on Colonies.« *Political Theory*, 31/2 (2003): 200–234.

Rader, Daniel L. *The Journalists and the July Revolution in France: The Role of the Political Press in the Overthrow of the Bourbon Restoration 1827-1830*. Dordrecht: Springer, 1973.

Richter, Melvin. »Tocqueville on Algeria.« *The Review of Politics*, 25/3 (1963): 362–398.

Ripstein, Arthur. »Kant's Juridical Theory of Colonialism.« V: *Kant and Colonialism: Historical and Critical Perspectives*, ur. Katrin Flikschuh in Lea Ypi, 145–169. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Sessions, Jennifer E. *By Sword and Plow: France and the Conquest of Algeria*. Ithaca: Cornell University Press, 2011.

Sessions, Jennifer E. »Colonizing Revolutionary Politics: Algeria and the French Revolution of 1848.« *French Politics, Culture & Society*, 33/1 (2015): 75–100.

Stokes, Eric. *The English Utilitarians and India*. Oxford: Oxford University Press, 1959.

Strugnell, Anthony. »Diderot's Anti-colonialism: a Problematic Notion.« V: *New Essays on Diderot*, ur. James Fowler, 74–85. Oxford: Oxford University Press, 2011.

de Tocqueville, Alexis. *Demokracija v Ameriki I*. Ljubljana: Krtina, 1996.

de Tocqueville, Alexis. »First Report on Algeria (1847)«. V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Baltimore: John Hopkins University Press, 2001, 129–173.

de Tocqueville, Alexis. »Essay on Algeria (October 1841)«. V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Baltimore: John Hopkins University Press, 2001, 59–116.

de Tocqueville, Alexis. »Notes on the Voyage to Algeria in 1841«. V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Baltimore: John Hopkins University Press, 2001, 36–58.

de Tocqueville, Alexis. »Second Report on Algeria (1847)«. V: *Writings on Empire and Slavery*, ur. Jennifer Pitts. Baltimore: John Hopkins University Press, 2001, 174–198.

de Tocqueville, Alexis. »Tocqueville to Francis Lieber, July 22, 1846«. V: *Tocqueville on America after 1840: Letters and Other Writings*, ur. Aurelian Craiutu in Jeremy Jennings. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 84–86.

Tunick, Mark. »Tolerant Imperialism: John Stuart Mill's Defense of British Rule in India.« *The Review of Politics*, 68/4 (2006): 586–611.

Voltaire, François. *Treatise on Tolerance and other Writings*. New York: Cambridge University Press, 2000.

Welch, Cheryl B. »Colonial Violence and the Rhetoric of Evasion: Tocqueville on Algeria.« *Political Theory*, 31/2 (2003): 235–264.

POVZETEK

Alexis de Tocqueville je bil dolgo časa hvaljen in idealiziran kot eden izmed pionirjev moderne demokratične in liberalne politične misli, vendar so mnoge nedavne študije, ki se osredotočajo na Tocquevillea in njegova dela o francoski kolonizaciji Alžirije, razkrile številna protislovja med njegovim zagovarjanjem demokratičnih idealov in njegovo podporo francoskemu kolonializmu, kar je spodbudilo ponovno ovrednotenje njegovih prispevkov k politični teoriji. Ta neskladnost postane še posebej očitna ob preučevanju preobrazbe v liberalnem mišljenju od poznega 18. do zgodnjega 19. stoletja. V tem obdobju so vodilni sodobni politični misleci, vključno z Johnom Stuartom Millom in samim Tocquevilleom, začeli podpirati kolonialne doktrine evropskih imperialnih sil, kar je bilo v popolnem nasprotju s kritičnimi stališči njihovih predhodnikov. Članek si z analizo Tocquevilleovih zapisov o Alžiriji prizadeva doprinesiti k celostnem razumevanju njegovih političnih pogledov, pri čemer poudarja potrebo po kritični oceni njegove zapuščine v luči teh novih ugotovitev.

Retro **SPEKTIVE**

Ocene

219

Alexa Stiller. Völkische Politik,
Wallstein Verlag, Göttingen
2022

Božo Repe

221

Obsežna študija Alexe Stiller, švicarske zgodovinarke z Univerze v Zürichu, z naslovom *Völkische Politik. Praktiken der Exklusion und Inklusion in polonischen, französischen und slowenischen Annexionsgebieten 1939–1945* se ukvarja s kompleksno politiko Reichskomisarja za utrditev nemškega ljudstva (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, RKF*), ki jo je opravljal *Reichsführer SS* Heinrich Himmler. Funkcija je bila ustanovljena 1939 z nalogo izvajanja politike germanizacije na okupiranih ozemljih. Himmler je imel na razpolago številne urade in praktično neomejene pristojnosti za reorganizacijo in germanizacijo evropskega vzhoda, kjer je glavno nalogo dobila SS. Nad njim je bil zgolj Hitler. RKF je sicer imel pristojnosti tudi v širši nacistični politiki etničnega čiščenja in demografske reorganizacije Evrope, ki je izhajala iz uredbe Adolfa Hitlerja »*Erlass zur Festigung des deutschen Volkstums*« (Uredba o krepitvi nemškega naroda) z dne, 7. oktobra 1939. Še posebej pomembno vlogo je imel v nacističnem projektu *Generalplan Ost*, ki je nastal v letih 1941–1942. Po tem Hitlerjevem načrtu naj bi v Sibirijo preselili približno 31 milijonov ljudi: 80–85 % Poljakov, 64 % Ukrajincev, 75 % Belorusov, 50 % Čehov in drugih pripadnikov različnih slovanskih narodov. Na zasedena ozemlja pa bi naselili približno 10 milijonov Nemcev.

Tako »*Generalplan Ost*« kot širši Generalni naselitvenega načrt za ureditev celotne Evrope (»*Generalsiedlungsplanes für ganz Europa*«), so sicer temeljili na t. i. *Völkische Politik*. Gre za nacionalistično, etnocentrično ideologijo, ki se je kot gibanje (*Völkische Bewegung*) začelo oblikovati in širiti v Nemčiji že v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju. Izhajalo je iz teorije nemškega etnonacionalizma (nacionalna skupnost, ki temelji na skupni krvi, rasi, kulturni identiteti in zgodovinskih vrednotah) ter na nemški rasni večvrednosti. Gibanje so podpirali različni nacionalistični krogi. Po porazu Nemčije v prvi svetovni vojni se je močno razširila »teorija noža v hrbet« (*Dolchstoßlegende*), po kateri naj nemška vojska ne bi bila vojaško poražena na bojišču, temveč naj bi jih izdali notranji sovražniki (socialisti, komunisti, Judi, del meščanskih politikov). To je ideologijo *Völkische Politik* okrepilo, v šibki in nestabilni Weimarski republiki pa že v izhodišču dalo temelje za vzpon nacionalizma in revizionizma. V 20. in 30. letih 20. stoletja je ideologijo prevzela nacistična stranka, jo radikalizirala, uporabila

pri oblikovanju rasne teorije (vključno z antisemitizmom) in spremenila v konkretne načrte, s katerimi naj bi uresničili širjenje življenjskega prostora (*Lebensraum*).

Aleksa Stiller nam v obsežni študiji v dveh delih, ki skupaj obsegata 1454 strani, na konkretnih primerih pokaže, kako je *Völkische Politik* bila v praksi med letoma 1939 in 1945. V izhodišču analizira dosedanje študije, ki so se ukvarjale s to težavo od prvih sintetičnih študij ameriškega zgodovinarja Roberta L. Koehla iz poznih 50. in zgodnjih 60. let naprej. Prikaže teorije rase in prostora ter osnovni koncept *Völkische Politik*, ki je temeljil na pojmih »inkluzija« (*Inklusion*) in »ekskluzija« (*Exklusion*). »Inkluzija« je bila v rezervirana za tiste, ki so ustrezali idealizirani podobi naroda, torej rasni čistosti in kulturni integriranosti. Če so bili prepoznani kot nosilci nemške kulture, krvi in vrednot, in so sprejemali nacionalistične norme, so bili pripadniki skupnosti (*Volksgemeinschaft*). »Ekskluzija« (*Exklusion*) je nasprotno, pomenila izključevanje tistih, ki niso ustrezali idealizirani podobi naroda. Izključevanje tistih, ki so za narodno telo pomenili »tujek«, je bilo nasilno in diskriminatorno. Mednje so sodili Judi (notranji sovražniki, ki naj bi ogrožali nemško nacionalno in rasno čistost in so bili »paraziti« nemške družbe); druge rasne in etnične manjšine (Romi, Slovani, temnopolti ljudje, ki so »nižje rase« in ogrožajo nemško »čistost«); politični nasprotniki (socialisti, komunisti, liberalci in drugi politični nasprotniki nacionalistične in rasistične ideologije, ki so sovražniki države in nemškega naroda); družbeno marginalizirani (fizično ali duševno prizadeti, homoseksualci, ter tisti, ki so veljali za »degenerirane« ali asocialne). V praksi je glede na skupino to pomenilo izvajanje holokavsta, porajmosa, genocidov nad Slovani in drugimi narodi; fizično iztrebljanje političnih nasprotnikov ali zapiranje v koncentracijska taborišča; evgenično politiko prisilnih sterilizacij in usmrnitev; množične deportacije prebivalstva in naseljevanje Nemcev.

Poleg celovitega prikaza, kako je rasla celotna organizacija RKF in povezanih organizacij, v Nemčiji, nam avtorica prikaže tudi nemške manjšine (t. i. *Volksdeutschen*, folksdojčerji) ter njihovo politično in ekonomsko funkcijo v nemški ekspanzionistični politiki. V tem kontekstu obravnava tudi

načrte za zasedbo italijanskega dela Tirolske ali preselitev Tirolcev v Reich, ki pa se potem niso uresničili.

V večjem delu študije se avtorica skozi prikaz delovanja razvejane organizacije RKF ukvarja z načrti in prakso na zasedenih območjih Vzhodne in Jugovzhodne Evrope (vključno z Avstrijo). Podkrepljeno s številnimi načrti, zgodovinskimi zemljevidi, statistikami in demografskimi podatki nam pokaže izseljevanje in preseljevanje nemškega prebivalstva iz vzhodne in jugovzhodne Evrope na območja, ki jih je okupirala Nemčija ter uničevanje nenemškega prebivalstva, pa tudi vlogo ekonomske politike tako pri izkoriščanju suženjske delovne sile kot naravnih bogastev in konfiskacije premoženja na zasedenih ozemljih.

Avtorica znotraj študije posebej komparativno obravnava Slovenijo, Zahodno Poljsko ter Alzacijo in Loreno. Izbrala je torej geografsko različna okupacijska območja, na katerih pa so bili nacistični načrti in praksa podobni in so zato (v sicer zelo raznolikih okupacijskih sistemih v Evropi) primerljivi. Kar zadeva slovensko ozemlje njena študija, tako kot v drugih primerih, izhaja iz dela v nemških in slovenskih arhivih s hkratnim dobrim poznavanjem literature (navaja, npr. Toneta Ferenc, ki je sam delal podobne primerjave, ali Karla Stuhlpfarrerja, ki se je ukvarjal s koroškimi Slovenci po anšlusu in tudi sicer obravnavo nacistične politike tako v Avstriji kot širše med Alpami in Jadranom).

Avtorica izvajanje *Völkische politik* prikazuje po fazah, glede na razvoj vojaških operacij in delovanja RKF in podrejenih organov. Nemški načrt je bil v okrnjeni obliki najbližje uresničiti v letu 1942, ko je Nemčija obvladovala ozemlje od Rokavskega preliva do Moskve in od najbolj severne točke Evrope na Norveškem do juga Grčije in tudi Severno Afriko. Po izgubljeni bitki za Moskvo januarja 1942 in po izgubljeni bitki pri El Alameinu novembra 1942, se je *Generalplan ost* začel krčiti, *Völkische Politik* pa se je v osrednjem delu Evrope, na t. i. *Annexionsgebieten* pragmatično prilagajala konkretnim okoliščinam, pri čemer so pomembno vlogo imeli zmanjševanje nemške vojaške in ekonomske moči, številčna omejenost, odpor in drugi dejavniki. To je ponekod pomenilo tudi spreminjanje nemške okupacijske

politike. V Sloveniji se to kaže pri nemški zasedbi Ljubljanske pokrajine po kapitulaciji Italije septembra 1943 in njeni vključitvi v t. i. Cono za Jadransko Primorje, kjer Nemci dovolijo kolaboracionistično domobransko upravo in domobranske vojaške enote (*Landeswehr*), medtem ko nemška okupacijska politika na prvotno zasedenih ozemljih Štajerske, Koroške, Mežiške doline in Gorenjske ostaja nespremenjena.

Knjiga Alexe Stiller je zahtevno branje. Je klasična zgodovinopisna študija, kot se jih danes lotevajo le redki zgodovinarji. Ne nazadnje tudi zato, ker evropska raziskovalna politika takim obsežnim in poglobljenim raziskavam, ki terjajo veliko časa, že dolgo ni naklonjena. Mnogo raje spodbuja kratkotrajne projekte in parcialne študije. Je pa knjiga za zgodovinarje zelo dragocen tekst. V nemških in francoskih strokovnih krogih je knjiga naletela na dober odmev. Dobila je tudi nagrado Herberta Steinerja, avstrijskega zgodovinarja in ustanovitelja Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Dokumentacijski arhiv avstrijskega upora, DÖW).

Na koncu pa se ni mogoče izogniti tudi ugotovitvi, da knjiga ni aktualna zgolj za zgodovinarje. Prihaja v času, ko v Evropi ne samo, da oživljajo ideje iz časa med obema vojnoma in druge svetovne vojne, ampak so v politiko vstopile in zakonito delujejo tudi stranke, ki izhajajo iz nacionalističnih, fašističnih in nacističnih ideologij ter uporabljajo podobne populistične in propagandne prijeme. Spet se soočamo s tem, da v politični prostor vstopajo z uporabo (zlorabo) demokratičnih orodij liberalnih demokracij, t. i. »sredinske« stranke pa se jim oportunistično prilagajajo. In v času, ko se pred očmi vsega sveta odvija še en genocid na podobnih rasnih in ozemeljskih premisah.

Kontakti avtorjev

Bojan Balkovec, izr. prof. dr.

Oddelek za filozofijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

Žan Grm, magister profesor nemščine in magister profesor zgodovine

Gimnazija in srednja šola Rudolfa Maistra Kamnik,
Novi trg 41a, SI – 1241 Kamnik, Slovenija
zan.grm@gssrm.si

Aleksander Lorenčič, dr.

Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož,
Prešernova ulica 37, SI – 2250 Ptuj, Slovenija
aleksander.lorencic@pmpo.si

Lana Onič, univerzitetna diplomirana zgodovinarica

Vrhov dol 1e, SI-2341. Limbuš, Slovenija
lana.onic1@gmail.com

Božo Repe, red. prof. dr.

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija

Ivan Smiljanić, dr., asistent

Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
ivan.smiljanic@inz.si

Jernej Štimac, dipl. soc. in dipl. zgod.

Cankarjeva ulica 8, SI – 1330, Kočevje, Slovenija
jernej.stimac@gmail.com

227

